

SZIGETI JENŐ

„És emlékezzél meg az útról...”

Tanulmányok

a magyarországi szabadegyházak történetéből

SZABADEGYHÁZAK TANÁCSA
BUDAPEST, 1981.

„És emlékezzél meg az egész útról,
amelyen hordozott téged az Úr, a
te Istened (...), hogy nyitvánvaló
legyen, mi van a te szívedben;
vajon megtartod-é az ő parancsola-
taid vagy nem?

És megsanyargata téged és meg-
éhezete, azután pedig emned adá a
mannát, amelyet nem ismertél, sem
a te atyáid nem ismertek, hogy tud-
todra adja néked, hogy az ember
nemcsak kenyérrel él, hanem mind-
azzal él az ember, ami az Úrnak
szájából származik.”

5Mózes 8:2—3.

ISBN 963 00 0488 7

Felelős kiadó:

Szakács József, a SZET elnöke

A borító és a kötésterv Kónya Kálmán munkája
Megjelent 2000 példányban, 20 (A/5) ív terjedelemben

Engedély száma: 30 002/81

Széchenyi Nyomda, Győr 81. K—1060

Felelős nyomdavezető: Nagy Iván igazgató

Tartalom

Bevezető: Szakács József, a Szabadegyházak Tanácsa elnöke	9
1. A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak	13
2. Metodista híradás a Pest-Budai Kossuth tiszteletéről	33
3. A nazarénus énekeskönyv története	41
4. Egy baptista bibliárus: Novák Antal	59
5. Spurgeon magyar hallgatói	69
6. Egy régi folyamodvány a szabad baptista istentiszteletért	81
7. A baptista „Keskeny út”	91
8. Milton „Elveszett paradicsom”-a Magyarországon	107
9. Adventisták és szombatosok	123
10. A „Jézushoz vezető út” Magyarországon	131
11. Szabadegyházi lelkipásztorok — diplomáciai küldetésben	143
12. A református egyház kapcsolatai a protestáns kis egyházakkal a két világháború között	151
13. A pünkösti mozgalom történeti gyökerei	165
14. „Mikor a kövek is megszólalnak” Móricz Zsigmond novellája egy adventistáról	187
15. Kiss Lajos három levele	187
16. „Az úzöttek aranyszívű papja”	203
17. Az egyházak új irányvétele a felszabadulás után	213
18. A közös keresztyén tradíció szektás elszíneződései	235
Jegyzetek	253

Bevezető

Első alkalommal bocsátunk útjára olyan könyvet a Szabadegyházak Tanácsa kiadásában, amely a tagkegyházak életének, múltjának elfelejtett epizódjait tárja fel. Dr. Szigeti Jenő testvérünk 25 esztendeje már, hogy kutatja a szabadegyházi közösségek múltját. Tudományos célkitűzéseiről egyik nyilatkozatában így vallott: „Választott tudományom, amivel remélhetően egy életre eljegyeztem magam, az egyháztörténelem. Ezen belül is az utolsó száz esztendő magyar egyháztörténete és a magyarországi szabadegyházi közösségek története a kutatási területem. (...) Az egyháztörténelem a szolgáló egyház önértelmezésének egyik módja. Ha az egyház követője kíván lenni az emberért szolgáló Jézus Krisztusnak, egészséges és kritikai önértelmezésre kell törekednie. Ezeknek a szempontoknak a jegyében szeretném végezni szolgálatomat. A szabadegyházi közösségeket sokáig egyháztörténelmen kívüli jelenségekként kezelték. Meggyőződésem, hogy ezeknek a közösségeknek része, küldetése, történelmi szerepe van a magyar protestantizmusban. Ennek tudatosítása az alapja az elveit, a felekezeti identitást tisztelő egészséges jó kapcsolatoknak. (...) Ha valaki úgy próbál egy másik emberrel jó kapcsolatot építeni, hogy elveit feladja, elitkolja vagy nem meri vállalni, homokra épít. (...) Egymás megbecsülésének legjobb útja az őszinteség a történelmet irányító Jézus Krisztus színe előtt.” (Evangélikus Élet 1979. febr. 18. Bp.)

Szigeti Jenőnek az itt közzétett tanulmányai a fenti elvek alapján születtek. A kötetben jó néhány elvi jelentőségű kérdést tárgyaló tanulmány található, melyek gondos és szorgos levél-

tári kutatásra épültek, Ezekben a tanulmányokban sok olyan adat lát napvilágot, mely teljesen ismeretlen volt eddig az egyháztörténeti kutatás előtt. Ezek közül is kiemelkedik a „Keresztény tradíció szektás elszíneződései” című, melyben Szigeti doktor a szabadegyházi közösségek keletkezésének történelmi modeljét tárja fel. Erre a szociológiai irodalom szakbibliográfiái is felhívtak.

De a tanulmánykötetnek az igazi erénye nem ezekben az összegző tanulmányokban van, hanem azokban a színes és mégis jól dokumentált írásokban, melyekben a szerző azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a szabadegyházi közösségek történetének sokarcúságát, érdekes összefüggéseit tárja fel. Ezzel is azt akarja dokumentálni, hogy a mi kis egyházainknak története sok ponton érintkezik nemzeti történelmünkkel. Így a gyülekezeteink ajkán megszólaló ige nem volt zugolyába rejtett dolog, hanem szó volt, ami izesített. Van olyan tanulmány, amely hazánk történetéhez, egy-egy epizódjához ad érdekes adalékot. Nem tudtuk eddig, hogy amikor az első metodista püspök 1857-ben Pest-Budán járt, Kossuth amerikai fogadtatásáról tartott előadást egy szűk baráti körben, vagy a magyar diplomáciatörténetnek egy máig feldolgozatlan színfoltja, hogy 1918—19-ben egy protestáns és köztük szabadegyházi lelkipásztorokból álló csoport tett körutat Nyugat-Európában, hogy segítse a háború miatt megszárt diplomáciai kapcsolatok helyreállítását.

Ezt a kötetet az irodalomtörténészek is haszonnal forgatják, hiszen Szigeti feltárja Móríc Zsigmond adventistákról írt novellájának keletkezési körülményeit vagy Peterdi Andornak és Várnai Zseninek Michnay Lászlóról, a Szabadegyházak Tanácsa egykori főtákarának életéről szóló írásait. Az is figyelemreméltó eredménye a szerző széles körű kutatásainak, hogy az egyik legjelesebb szerb költő, Jovan Jovanovics Zmáj volt, aki lefordította szerbre a nazarénus énekeskönyv verseit. A szabadegyházak történetének egyik legjelentősebb problémája, hogy a múlt század közepétől kibontakozó missziói milyen kapcsolatban vannak a magyar protestantizmus történetével. A szerző hívta fel először az egyháztörténeti kutatás figyelmét a protestáns paraszteccelesiokra és az induló szabadegyházi misszióknak fontos történeti kapcsolatára. Er-

ről a kérdésről is olvashatunk részlettanulmányokat a kötetben. Dr. Szigeti Jenő huszonöt esztendővel ezelőtt, fiatal emberként azzal a szándékkal indult kutatásra, hogy feltárja azokat a gyökereket, amelyek egyházát, a magyarországi H. N. Adventista Egyházat a magyar egyháztörténelemhez kötik. Ezért a kötetben több, az adventisták magyarországi történetét kutató tanulmányt is találunk. Ezeknek a kutatásoknak viszont az lett az eredménye, hogy egyre jobban kiteljesedett, megnőtt a kutatás háttere, egyetemesebb lett a témája. Ehhez kapcsolódik ennek a kötetnek igazi haszna. A tudományos eredményeken túl ebben a könyvben mindig arról van szó, hogy hogyan keresték helyüket, küldetési területüket a szabadegyházi közösségek a magyar társadalomban. A helyesen megértett múlt hitünk szerint segít eligazodni a jelenben. Reménységünk szerint ez a kötet segít annak tudatosításában, hogy az evangélium ügyét csak az képviseli helyesen, aki nem feledkezik meg arról, hogy küldetésünk helyével, hazánkkal, népünkkel szolidaritásban végezhetjük jól Istentől kapott feladatunkat. Ezt ismerték fel az előtűnk járt nemzedékek legjobbjai. Ezért lett munkájuk, szavuk, bizonyosságtételük nyomán élővé közöttünk Krisztus evangéliuma.

1981. március

Szakács József,
a Szabadegyházak Tanácsa
elnöke

A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak

Révész Imre egyik tanulmányában¹ a barcelonai Templo de la Sagrada Família-hoz — Antoni Gaudi (1852—1926) katalán építész félbemaradt remekéhez — hasonlítja a magyar egyházförténetírás helyzetét. Ennek a remekbe készült templomnak egyes részleteit pompásan kidolgozták, faragványait pontosan elkészítették, helyükre állították, viszont máshol még alapfalai sem épültek meg. Révész tanulmányának megjelenése óta több mint ötven esztendő telt el, mégsem mondhatjuk azt, hogy mindenben sikerült felszámolnunk ezt az elmaradást, sőt abban is igazat kell adnunk Révésznek, hogy „az alapincézés, a szolid fundamentumok hiányát ... a legfájdalmasabban a magyar protestáns kegyesség történetének teljes parlagon heverése mutatja”. Ez az igény az elmúlt évtizedekben számos részletteredményt szült. Elég, ha itt ezek közül egyre, *Esze Tamás*: „A magyar református kegyesség múltja” című tanulmányára utalok.² Ezek a tanulmányok viszont nem teremtettek szintézist, hanem inkább az adósság érzését fokozták. Hiszen ma sem tudjuk megmondani azt, ami a kegyességtörténet tulajdonképpen tárgya, „hogy mit ragadott meg az olvasott, hallott, a hirdetett igéből a gyülekezet, ... s az ... milyen gyümölcsöt termett az egyén és a közösség életében”. Vagy, hogy az egyik legfőbb adósságunkat említsem Esze Tamás szavaival: „A magyar Biblia múltját, egyes kiadásait, a kiadások létrejöttének körülményeit jól ismerjük, s már az egyes fordítások filológiai kritikája is megindult, de ez a szép és eredményes kutatómunka egyetlen adatot sem szolgáltatott arra, hogy a közrendű, kismemesi származású vagy

jobbágyi állapotban élő református magyarság milyen mértékben ismerte a Bibliát s olvasta vagy hallomás révén ismerte.”

Ez az adósság nagyban nehezítette ennek a dolgozatnak elkészülését is. A címet végiggondolva egy sokszor feszegetett kérdéshez jutunk: van-e szerves, egyháztörténeti gyökerű kapcsolat a magyarországi szabadegyházi közösségek és a magyar protestantizmus között? Az elmúlt száz esztendőben gyakran elhangzott, hogy a magyarországi szabadegyházi közösségek, szekták, a magyar protestantizmus külföldről behurcolt betegségei, olyanok, mint a peronoszpóra, hiszen „hazánk a múltban sem igen termelt szektárius tanokat. A magyar nép józanabb lelki világában nemigen születtek meg ilyen túlzó tanítások.”³ Ennek alapján még a múlt században többen azon a véleményen voltak, hogy a szektákra nem kell sok figyelmet fordítani. Múltó divatjelenségek, amelyek elmúlnak.⁴ Mások bizonyos adminisztratív lépések megtételétől vártak sikert.⁵ De egyik megoldási elképzelés sem vezetett eredményhez. Ma már egyre világosabb az, hogy a magyarországi szabadegyházak kialakulásának titkát történeti, pontosan kegyességtörténeti eszközökkel tárhatjuk fel. Ez az igény sem új. *Dr. Maklái Sándor* már 1917 januárjában a Kálvin Szövetség lelkészi konferenciáján tartott előadásában arról beszélt, hogy a szekták, szabadegyházi közösségek létének tudományos regisztrálásához „szükség volna a szektáskodás és a szekták előállításának és életének tudományos történeti feldolgozására mindekelőt”.⁶ Csak történeti, kegyességtörténeti alapok feltárása révén oldható meg az a kérdés, hogy miért van az, hogy abban az időben, amikor protestáns templomok kiürülnek, egy egyszerű paraszt ember, *Kornya Mihály* (1844—1917) prédikálására 11 ezer ember lesz baptista,⁷ vagy hogy egy külföldről jövő, tolmáccsal is nehezen érthető ember szavára ezek hallgatnak.

Nem elég addig a megállapításig eljutni, hogy a múlt század protestantizmusának belső kohéziója meggyengült, igeihirdetése megüresedett, az egyház vezetőségének, a papoknak a néppel való kapcsolata megtört. Ezek a negatívumok önmagukban nem magyarázzák meg a különböző típusú magyarországi szabadegyházak létrejöttét. Több megfigyelés, részletvizsgálat arra mutat — én a békési református gyülekezet történetén végeztem ezt, *Kardos László* pedig az egészen más körülmények között élő ba-

konyacsernyei evangélikus alapú gyülekezet életének vizsgálata során jut hasonló eredményre⁸ —, hogy az egyház igeihirdetésének meggyengülésével egyszerre két jelenség párhuzamos: 1. a szekularizáció, mellyel az egyház főként tömegeket veszít, 2. a szabadegyházi közösség megjelenése, melyben aktív keresztyéneket, tehát minőséget veszít. A békési vizsgálat ezen túl azt is megmutatta, hogy egy bizonyos idő után még a szabadegyházi normák szerinti igeihirdetés és lelkigondozói munka sem tudja megfordítani a folyamatot.⁹ Ez az eredmény akkor válik érdekessé, ha figyelembe vesszük azt, hogy azok a kegyességi formák, melyek a szabadegyházi közösségek sajátjai, ezeknek történeti megjelenése előtt is éltek a magyar protestantizmusban a hivatalos egyházi keretektől függetlenül. Ezeknek a kegyességi formáknak szerves, a puritanizmusig visszanyúló kontinuitása van. Ilyen kegyességi formák a közös bibliaolvasások, a régi puritán könyvek közös olvasása, közös éneklés, imádkozás, házi istentisztelet, melyen laikusok magyaráztiak igét stb. Sajnos az egyszerű parasztembereknek ez a hitgyakorlása „egyháztörténet-alatti” jelenség, a források szűkös volta alig-alig teszi vizsgálhatóvá, bár a presbiteriumi jegyzőkönyvek elemzése,¹⁰ múlt századi egyházi sajtó híryanagának gondos vizsgálata,¹¹ régi vizsgálata, saemlékezések összegyűjtése sok érdekes adatot rejtget.¹² Arra, hogy ezek a népies paraszteccelesiolák milyen erősek voltak, utal A. N. Somerville 1887—1888 telén tett magyarországi körútja.¹³

Ha Somerville naplójegyzéseit vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a skót evangélizátor hírére az alföldi gyülekezetek paraszteccelesiolái mozdultak meg. Ezeknek a köröknek az aktivitása abban is megmutatkozott, hogy a régi puritán könyveket újra kiadták.¹⁴

Az eddigiekben még csak a magyarországi szabadegyházak keletkezésének előzményeiről, a protestáns egyházakkal való kapcsolatának alapjairól szözlünk. Mielőtt ezt a nagy területet tovább próbálnánk bejárni, szeretnék egy félreértést eloszlatni. Több, a szektákkal foglalkozó cikk arról beszél, hogy a szekta „református betegség” vagy arról, hogy az „evangélikus gyülekezetet tizedeli”. Bár a protestáns vidéken erősebbek a szabadegyházi gyülekezetek, mégis jelentős a római katolikus előző választásúak arányszáma a szabadegyházi gyülekezetekben. (Pl. naza-

rénusok csaknem $\frac{1}{4}$ -e,¹⁵ az adventistáknak cca 50%/o-a volt katolikus.)

Mivel az első világháború szétzilálta a primér parasztecceciológiát és egy gyökeres szemléleti változást hozott, megtörve a magyar falu statikus, csak a falu határáig látó világlképét, így alkalmassá látszik az első világháborút cezúrának venni. A magyarországi szabadegyházak története is bizonyítja, hogy indokolt ez a korszakhatár, hiszen a világháború alatt kegyességtörténetileg is új indult a magyarországi szabadegyházakban. Ez a leszűkítés viszont meghatározza, hogy milyen szabadegyházi közösségeket tárgyalunk. A legrégebbi a Krisztusban Hívó Nazarénus Gyülekezet, melyet S. H. Fröhlich (1803—1857) hatására 1839 nyarán *Denkel János* és *Kropacsik János* kezdett Magyarországon.¹⁶ Történetileg a második az 1846-ban induló, majd 1873-tól újjászervezett baptista misszió volt.¹⁷ Ebben a korszakhatárban a századforduló éveiben indul el a metodista egyház is Magyarországon,¹⁸ valamint 1889-ben jár először adventista lelkész magyarok között.¹⁹ Tanulmányomban ezeknek a szabadegyházi közösségeknek a protestáns egyházakkal párhuzamos történeti epizódjait próbálom összegezni.

A magyarországi protestáns egyházakban a szabadegyházi közösségekkel kapcsolatban háromféle reagálási típus alakult ki a múlt század második felében. Ez a háromféle reagálási mód teológiai látásbeli különbségekre is visszavezethető. Az elsőt talán *polemikus szemléleti módnak* nevezhetjük. Ez a hivatalos egyház véleménye, és általában a liberális teológia alapján állók képviselik. Jellemzője ennek a felfogásnak, hogy a szabadegyházi közösségek megjelenését a nép butaságának, elmaradottsága következményének látják, melyben a vallás primitív jelenségei kerülnek felszínre. Elsősorban közműveléssel, de ha kell, adminisztratív eszközökkel, gúnyval próbálnak ellene küzdeni. Megpróbálják egyházszervezeti úton, esetleg a törvényes államhatalmi segédlettel a szabadegyházi közösségek növekvő befolyását megdőnteni.

A másik reagálási mód a szabadegyházi közösségek megjelenésekor *ökumenikus* jellegű. Ennek az a jellemzője, hogy a szekták megjelenését az egyház belső válságtünetének tartják. Úgy próbálnak ellene védekezni, hogy megpróbálják módszereiket

maguk is alkalmazni és ezeknek segítségével élő gyülekezeteket építeni. Ez a reagálási mód elsősorban a belmissziói irányú teológiát valló lelkészekre jellemző. Ők találkoznak elsősorban az Evangelical Alliance rendezvényein külföldi szabadegyházi lelkészekkel, ők próbálják a külföldi szabadegyházaknál bevált módszereket magyar körülmények között képviselni, ők fordítják először Spurgeon²⁰ és a többi szabadegyházi igehirdető új-fajta prédikációit magyarra. Sőt arra is van adatunk, hogy megpróbálták a magyarországi szabadegyházak lelkészeivel is testvérkapcsolatokat építeni. Ez a törekvésük viszont gyanússá tette őket az előbbi álláspont képviselői előtt. Így nagyon sokszor elhangzott ellenük az a vád, hogy ők tulajdonképpen az egyház testébe beékelődő szektások. Így ez az irányzat lényegében két tüz közé szorult. Egyrészt a korszerűbb módszereik miatt tulajdon egyházuk hivatalosai tartották eretneknek, másrészt az egyre jobban erősödő szabadegyházi mozgalmak éppen azoktól a híveiktől fosztották meg őket, akikre a belmissziói módszerek megvalósításánál támaszkodhattak volna.

A harmadik reagálási mód az előbbiekkal nem egyenlő rangú, mégis külön kell tárgyalnunk. A *parasztecceciológiának* nincs hivatalos teológiai képviselőjük. A liberális teológia erősödésével ez a kegyességi forma egyre jobban kiszorul a gyülekezetek hivatalos vallásos szférájából, vezetőik egyre ritkábban lesznek presbiterek, hiszen a presbitériumok — nagyon kevés kivételtől eltekintve — a „helyi intelligencia” tanácskozó testületeivé válnak. A parasztecceciológák vákuumba kerülnek. A hivatalos gyülekezetiől való elidegenedéssel párhuzamosan nő a szabadegyházi közösségek zárt, kis, testvéri közösségeinek vonzása. Akik úgy érezték, hogy kitaszították őket, azokat befogadják azok a közösségek, ahol a pap is a nép közül való, ahol nem rontja a gyülekezet közösségét társadalmi feszültség. De nemcsak ez a szociológiai aspektus a döntő. Ezekben a közösségekben lényegében a megtérésről, a megváltásról, a megigazulásról, a megszentelődésről olyan formában esik szó, mint nálunk. Ezekben a közösségekben a puritán etikai normák öröklődtek, itt ilyen értelemben is testvérekre találtak. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy minden ilyen ecclesiolába tartozó hívő valamilyen szabadegyházi közösségbe menekült volna, de a világhá-

ború előtti korszak szabadegyházi missziójának tömegbázisát ezek az emberek adták.

Tanulmányomban ennek a három álláspontnak, reagálási mód-
nak történeti érvényesülését vizsgálom. A részletes, rendszeres
történeti átvizsgálásra nincs mód, sok a fehér folt, de a körvona-
lak már jól láthatók.

A szabadegyházi közösségek léte közügygé, valláspolitikai kér-
désre a Bach-korszak alatt lett.²¹ 1850-ben a bécsi központi viz-
gálóbizottság a pest-budai katonai körzeti parancsnoksághoz át-
íratot intézett egy *Szór Ferenc* nevű bécsi kommunista lázító
ügyében. A vizsgálat során kiderült, hogy Pesten is van egy
ilyen szocialista egyesület, amely a Városligetben tartja össze-
jöveteleit. Ez után kellett a pest-budai parancsnokságnak nyo-
mozni. A nyomozásnak az lett az eredménye, hogy a pest-budai
szabadegyházi sejteket tárták fel. Ez egyrészt a pest-budai naza-
rénusok *Knippelt Antal* által vezetett gyülekezete, másrészt
Rottmayer János baptista csoportja. A vallás- és közoktatásügyi
miniszter 1851. jan. 26-án feljegyzést küldött a rendőrfőnököknek.
Ebben többek között ez állt: „Mint minden kialakulóban lévő
szektát, úgy a kérdéssel is a vallásos fanatizmus hatja át, és ezért
ők minden ellenük irányuló rendelkezésnek ellenszegülnek, sőt
ezáltal felfogásukban még jobban megerősödnek. Amennyiben
a királyi és császári kormányzat a továbbiakban ezt a jelenséget
szem előtt tartja, úgy ennek, a tértfogatástól el nem haló szektá-
nak elharapozását csak a nép buzgó és alapos tanításával és val-
lásoktatásával lehetne megakadályozni. Különösen, hogy már a
tanuló diákság e tekintetben szilárd alapokhoz jusson, kell, hogy
a hitoktatók az iskolából már kinövő diákoknak bizonyos keresz-
tyén tanításokat tanítsanak, hogy azok a vallást, mint a szívnek
és az életnek ügyét tekintsék. Úgy reménységgel várható, hogy
a nép nem hallgat azokra a kísérletekre, melyek hitétől akarják
elszakítani.”²² A budai helytartótanács ezután nyomban felhívta
a protestáns szuperintendensek figyelmét erre a jelenségre.²³
A bácskai nazarénusokra figyelt fel először az egyház. 1858 ápr-
rilisának közepén *Szilády László*²⁴ (1812—1862) kiskunhalasi re-
formátus lelkész, a nagynevezű egyházi szónokot küldték Bács-
kába a nazarénusok visszatérítésére. 1858 májusában a Duna
melléki egyházkerület közgyűlésén is foglalkoztak ügyükkel.

A jelentés szerint az egyház lelkipáncsozói szolgálatot folytat kö-
zöttük, de „a tüneményről a magas kormány hivatalosan érte-
sítve van s ekként annak netán az állam körébe átvágható moz-
zanataira nézve a polgári hatóság örökös figyelmé felhíva
van”.²⁵ Sok apró jel, irat mutat arra, hogy az egyház az állam-
hatalomtól várta a hathatós közbelépést. *Révész Imre* a Bach-
korszak egyházpolitikájának vizsgálata során helyesen állapítja
meg, hogy az államhatalom az egyházakra az egyház pedig az
államhatalomra akarta hártani a nazarénus kérdés megoldását.
Az 1859. májusi szuperintendenciális gyűlés helyesléssel fogadta
az esperesek jelentését, de a lelki eszközökön túl „más eszkö-
zök” használatát is kéri, mert véleményük szerint „e felekezet
magától meg fog szűnni — kivált, ha a világi hatalom is, mint
eddig, őket figyelembe tartja”.²⁶ Ugyanez az elv érvényesül az
alsóbaranya-bácsi református egyházmegye 1867. évi közgyűlé-
sén: „A polgári hatóság teljesítse a maga kötelességét, őket,
minden kötelességük teljesítésére hatóságilag kényszerítvén.”²⁷
Ezektől a be nem tartott kötelességek a gyermekkeresztes megta-
gadása és az egyházi házasságkötés elmulasztása. Hasonló volt
az előbbiekhöz a tiszántúli egyházkerület döntése is.²⁸ Az állam
aktívabb közbelépésének elérésére azt hangoztatták, hogy a naza-
rénusok kommunista tanokat terjesztenek. 1858-ban *Szekeeres Mí-
hály* ezt írta róluk: „félő, hogy Owen úr eszméje uralkodik kö-
zöttük. Különben munkások és vértanúi bátorsággal bírnak.”²⁹
Később még élesebben vádolták őket kommunizmussal,³⁰ sőt va-
gyon- és nőközösséggel is.³¹ Érdekes — még előtünk álló fel-
adat — az egyházi sajtó egymással vitatkozó cikkanyagának
elemzése.

A kiegyezés után némileg változott a helyzet. *Eötvös József* lett
a vallás- és közoktatásügyi miniszter, akinek eszményképe az
állam és az egyház szétválasztása, illetve a szabad egyház a sza-
bad államban elv volt.³² A szabadegyházi csoportok ügye ha-
marosan az országgyűlés elé került. A polgári liberálisok, akik
a vallás- és lelkiismeret-szabadság törvénybe iktatását, a polgári
házasság bevezetését követelték, gyakran emlékeztek meg a na-
zarénusokról, baptistákról, mint akiknek helyzete közjogi ren-
dezésre vár. *Eötvös* első gyakorlati lépése az volt, hogy 1868-ban
egy *Sollarisch János* nevű pesti cipész kérvényére a nazarénus

születések és halálozások jegyzésére külön anyakönyvi feljegyzések vezetését tette lehetővé. Ennek a rendeletnek másolatát 1869 nyarán szabályozó utasításul az ország minden közhatalosának és egyháznak elküldte.³³

Ez az intézkedés a református egyházmegyei és egyházkerületi határozatokban is éreztette hatását. A tisztántúli egyházkerület közgyűlésén, 1868. okt. 1—6. között, „azon megállapodás jött létre, hogy ezen egyének egyházunk kebeléből kilépése ellen semmi akadály ne tétessék; a polgári hatóság részére hagyatván fel úgy intézkedni, hogy a nazarénusok családjában előforduló szülési, egybekelési és halálozási esetek nyilvántartásáról intézkedjék”.³⁴

A rendelet végrehajtása viszont nagy ellenállásba ütközött. Az ellenállás alapját az képezte, amit Pest város jogügyi bizottsága így fogalmazott meg: „a minisztérium által tett rendelkezés nem tartozik a minisztérium illetékességi körébe s csak a törvényhozás határozhat e tárgyban.”³⁵ Az egyházi közvéleményben is hamarosan tiltakozást váltott ki a törvénnyel párhuzamos egyházi rendelkezés. A nagy tekintélyű *Szeremley Sámuel*, Hódmezővásárhely tudós papja ezt írta róla: „nem lehet idélnennek nem tartani az 1868. egyházmegyei és egyházkerületi határozatainkat, melyeknél fogva az ilyenek az egyház közösségéből kizártnak; egy oly gyöngé és szükségtelen replicia volt ellenük, melynek mindaddig, míg a bevett vallásrendszer mellett állunk, sem gyakorlati haszna, sem törvényes alapja nincsen.”³⁶ *Török Pál*, a Duna melléki református püspök 1870. évi jelentésében azt állapította meg, hogy „A vallásszabadság elvi hirdetése is szakadásra... nyitott tágas kaput”.³⁷

Az 1870-es években megerősödtek a szabadegyházi gyülekezetek, és ezzel megdőlt az a váradalom, „hogy ezen idegen égalji növény, melyet külföldről ott vándorolt iparosok hoztak át hazánk földjére, itt nem fog öröklőleg meghonosodni; ha a nazarénusok ellen nem fordítatik gúny és üldözés, mi a szakadárakat csak szaporítja s acélozza: ellenben megérti őket a várakozó türelem, az emberséges és szeretetteljes velük való bánás, nyájas társalgás”.³⁸ A növekvő feszültségnek a jele, hogy 1880-ban a Protestáns Egyház és az Iskolai Lap hasábjain egy nagyszabású vita folyik a szektákkal kapcsolatos tennivalókról, melyben a

különböző polemikus és békésebb ökumenikus álláspontok hadakoznak a szükségesség tennivalókról. A vita tárgya ismét a régi: az állami beavatkozás kérdése. Az egyik álláspont szerint „legcélszerűbb lenne, ha a superintendenciák közösen egy memorandumot terjesztenének be az illetékes kormányközegekhez”³⁹ — írja *Könyves Tóth Kálmán*. A vele szemben álló, ugyancsak polemikus véleményyt *Kun Pál* fogalmazta meg: „tiltakozom a lelkiismeret szabadság nevében az államhatalomnak olyan beavatkozása ellen, amelyet K. Tóth K. ajánl s nem szeretném azt látni, hogy a magát szabadelvűnek hirdető és tartó protestáns felekezet az államhatalom poroszljává legyen egy olyan sectával szemben, amelynek hitelvi a protestáns ember józan eszével ellenkezik.”⁴⁰

Gyakorlatilag az állami beavatkozást kérő álláspont győz. 1884. áprilisában a tisztántúli egyházkerület indítványozza, hogy az egyetemes konvent intézzen feliratot a Belügyminisztériumhoz, hogy akadályozzák meg a szabadegyházi igehirdetők szabad mozgását. A konvent az indítványt magáévá tette és kérte, hogy „az egyház és társadalmi rend ellen izgató egyének eljárását országosan figyelemre méltatva, ezen az egyházi és társadalmi élet terén egyaránt romboló bajnak orvoslásáról gondoskodni méltóztassék”.⁴¹ *Kun Bertalan* és *dr. Vay Miklós* csak 1885. jún. 14-én terjeszti fel az ügyet a Belügyminisztériumba, panaszolva, hogy „az egyház és társadalmi rend ellen izgatnak, a hívek közötti békét és egyességet felbontják, egyenetlenségeket szítnak s ezen eljárásukat közüjük némelyek mintegy kereseti forrásosul tekintik... ezen nazarénusokat s azoknak állítólagos utazó profétáikat nem őszinte és komoly vallásos meggyőződés, hanem sok pontig értelmetlenség, beteges képzelődés vezetik, a hirdett és vallott elveikkel nemcsak az egyházi, de a fennálló társadalmi rendet is aláássák”. Ezért kéri az államhatalom fellépését. A Belügyminisztérium — az iratok alapján — nem sietett. Inkább áttette az ügyet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak „a saját hatáskörében teendő intézkedés végett”. Ide befutott a református kéréssel párhuzamosan az evangélikusok hasonló kérélmé is.⁴² Mivel a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem látott más utat, mint a rendőri közbeavatkozás útját, ezért visszaküldi a tetemesen dagadó iratcsomagot a Belügymi-

nisztériumnak, ahonnan 1885-ben egy bizalmas körrendelet ment minden törvényhatósághoz. Ebben a szabadegyházi evangélisták-kal kapcsolatban a következő állt: „amennyiben azok üzelmei a törvény, valamint a fennálló gyülekezési szabályokkal nem egyeztethetők, úgy a közrendzavarást idézik elő, ezek megállapítására az alárendelt közigazgatási hatóságok útján intézkedjék és az illetők irányában szabályszerűen járjon el”.⁴³ Úgy látszik, az intézkedés nem volt eredményes, mert 1888 novemberében új panasz érkezik a konventtól a belügyminiszterhez, amely ugyanazt sérelmezi, mint korábban.⁴⁴ A Belügyminisztérium ismét elküldi az iratot a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak azaz a megjegyzéssel, hogy „a közigazgatási hatóságok ellen eddigelő a nazarénus igazgatók üzelmeinek elnézése és meg nem gátolása miatt panasz nem érkezett, sőt ellenkezőleg éppen a nazarénusok részéről merülnek fel sűrűn panaszok a hatóságok gátló intézkedései miatt”.⁴⁵ Érdekes a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium véleménye: „miután a nazarénus hit ekkorig törvényileg kitiltva nincs az országból s így sem a nazarénus vallás követése, sem az arra való térítés magában véve törvényileg tiltott cselekvést nem képez, s azért a közhatalóságoknak az említett vallásra való térítéssel foglalkozók ellenébeni fellépés csak akkor foghat helyet, ha azok működése vagy titkos gyülekezetek tartásával, vagy a törvényes vallások elleni igazgatással, vagy a közrend és nyugalomnak bármely más tekintetbeni megzavarásával, tehát az állam érdekeibe s a törvény és fennálló rendeletekbe ütköző cselekményekkel kapcsolatos. A honlakosok vallásos ügyeibe való hivatalos beavatkozás újabbkori törvényeink szellemével sem egyeztethető meg.” Ezért elégnék tartja a korábbi rendelkezés fenntartását és „a nazarénusok térítési üzelmei megállapítására célzó különös intézkedés tételének sem szükségét, sem helyét nem látja”.⁴⁶ Az újabb belügyminiszteri rendelet csak megerősíti a korábbiakat. Erről szabályszerűen értesítik mindkét protestáns egyházat.

Ezzel a hatósági beavatkozás kérése nem érte el az óhajtott eredményt. Lényegesen új helyzetet csak a polgári anyakönyvezést elrendelő 1894. évi 33. tc. — ami a szabadegyházi közösségek házassági kérdéseinek elrendezését tette lehetővé — és az 1895. november 26-án kihirdetett 43. tc. hozott, mely a vallás

szabad gyakorlatháról rendelkezett.⁴⁷ Igaz, hogy a szabadegyházi gyülekezetek szempontjából ez a törvény nem sokat oldott meg. Biztosította ugyan a magán-vallásszabadságot, de egyrészt különbséget teremtett a bevett és a törvény alapján később elismerendő vallások között, másrészt — és ezt a törvényt követő évtizedek igazolták — létrehozott egy harmadik kategóriát, az el nem ismert közösségeket, vagy másként a megtértek kategóriáját. Ide tartozott az 1905-ben — hosszú harc után — elismert Baptista Egyház kivételével a többi szabadegyházi közösség. A megtért egyházak jogai teljesen korlátozottak voltak, istentiszteletükhez ugyanúgy rendőrhatalomra edengedély kellett, mint más nyilvános ülések tartásához. De a baptisták jogi helyzetét sem lehet vallásszabadságnak tekinteni, hiszen az elismertetés után egy évvel, 1906-ban úgy módosították a törvényt, hogy az egész ország területén csak egy — igaz, hogy minden gyülekezetet magába foglaló — egyházközösség alakulását engedték meg. A helyi gyülekezetek lényegében kiszolgáltatottakká váltak a szolgabírók önkényének.⁴⁸

A fentiekben — néhány epizóddal ábrázolt — jogi szankciókat követő polemikus reakciók mellett létezett egy másik irányzat is, amely türelmesebb, ökumenikusabb jellegű volt. Az angolszász típusú protestáns kegyesség magyarországi hatásának puritanizmusig visszanyúló hagyományai vannak.⁴⁹ Ez a kegyességi forma különösen az 1841-től Pesten működő skót misszió révén erősödött meg. A skót misszió volt az 1880-as évektől kibontakozó ébredés egyik munkálója.⁵⁰ A skót misszióknak kezdetől voltak kapcsolatai a szabadegyházakkal. Ennek bizonyítására elég itt néhány tény megemlítenünk. *Rottmayer János* és társai — az első magyarországi baptisták — a skót misszióval hazaérkezésük pillanatától kapcsolatot tartottak.⁵¹ A meginduló baptista misszió ökumenikus jellegű volt. Rottmayer szoros kapcsolatairól több beszámolója is tanúskodik.⁵² Vasárnapi iskolai tevékenységét a magyar belmissziói munkások is számon tartották,⁵³ gyermekénekeskönyvét használták.⁵⁴ *Bauhofer György* is ökumenikus szellemben emlékezik meg a pesti gyülekezet áldozatos szolgálatáról.⁵⁵ A baptista misszió ökumenikus kapcsolataira az is fényt vet, hogy a Bauhoffer szervezete Pesti Évangélikus Arvaegylet alapító tagja volt Rottmayer János is.⁵⁶

1859-ben, amikor a pesti skót misszió újrakezdi működését, két lelkésze, *Van Andel* és *König Rudolf* a pesti szabadegyházi szellemű hívőkől szervezi meg a pest-budai német református leánygyülekezetet.⁵⁷ Rottmayer János és a vezetése alatt álló baptista gyülekezet is ide csatlakozott. Arról is tudunk, hogy König Rudolf patronálása mellett Rottmayer házában is tovább folytatók az istentiszteleteket. Az intenzívebb misszió eredménye lett az 1865-ös pesti bemejtés, amikor június 19-én a berlini gyülekezet énekköltő prédikátora C. W. *Lehmann* hat személyt merített alá a Dunába. Ez ugyanez év szeptemberében (22-én) megisméltődött, amikor A. *Leibig* újabb személyeket keresztelt.⁵⁸ De a budapesti skót misszió szabadegyházi kapcsolatai nem korlátozódtak az induló baptista gyülekezetekre. 1894 szeptemberének elején *Uriah Smith* (1832—1903) a H. N. Adventista Egyház jeles teológusa, aki akkor a *Review and Herald* című lapnak volt a szerkesztője, Budapesten járt és találkozott A. Moodyval, a skót misszió akkori lelkészével, és az adventista kiadványok ügyéről tárgyalt.⁵⁹

Meyer Henrik naplója is aktív református kapcsolatokról számol be, sőt *Pap Gábor* dunántúli püspökkel is testvéri kapcsolatokat sikerült kiépítenie.⁶⁰ Pap Gábor a Budapest, Wesselényi utcai baptista gyülekezet megnyitására is eljött. Meyernek ezeket az egyre növekvő református kapcsolatait a polemikus tábor rossz néven is vette. Az egyik lap így panaszkodott: „A hazai református egyház valóságos szektatanyává lesz. Egyes református lelkészek Meyer urat vendégül fogadják s vele és társaival thea tivornyákat rendeznek s a baptistákkal sűrű érintkezést tartanak, útmutatásokkal, kérvényszerkesztéssel szolgálnak.”⁶¹ Ugyanakkor az ökumenikus álláspontot képviselő lelkészek ellen nagyon erős sajtóhadjárat indul. Azzal vádolják őket, hogy ők „ápolják a baptizmust és nazarénizmust”.⁶² Törekvésüket „evangelizációnak nevezett szélhámosság”-nak aposztrofálják,⁶³ és törvényes egyházi eljárást javasolnak ellenük.⁶⁴ Személy szerint támadják a belmisszió legnevesebb munkásait, *Kecskeméthy István*it,⁶⁵ *Szabó Aladárt*,⁶⁶ *Kecskeméthy Ferencet*⁶⁷ és a többit. Erre a vádra sok oldalról és sokféle érveléssel feleltek a belmissziói szellemű lelkészek elsősorban a Hajnal, a Keresztyén, az Evangélista, a Kis Tükör, a Szabad Egyház című folyóiratok ha-

ságjain. Egyrészt egy distanciát próbáltak a köztudatba bevезetni. „A hitetleneket térítgető, az elzüllötteket mentő baptizmusban van némi méltányolni való, de a hívő keresztyéneket háborgató, a sötétben bujkáló baptizmus semmi kíméletet nem érdemel”⁶⁸ — írja az egyik közvetítő álláspontot képviselő lelkész.

Az az álláspont is tipikus, amit *Poór József*, újsziváci református lelkész fogalmazott meg így: „Ami azt az állítást illeti, hogy a nazarénusok, baptisták stb. számát vagyunk hivatva száporítani, arra azt mondom, hogy elég baj volna, ha a kálvini református hitelvek követői nem éreznék többé magukat otthon, vagy nem maradhatnának a református egyházban; jó lesz talán unitárius tanokat hirdetnünk, hogy az egyháztagokat a református egyházban megtarthassuk, ugyebár? Különben a nazarénusok, baptisták, sőt az unitáriusok is szaporodnak — úgy látszik — nálunk nélkül is.”⁶⁹ Ez a visszavágás kemény vád a polemikus irányzat liberalizmusával szemben.

Az eddigi adatok közül több is arra utalt, hogy a szabadegyházi mozgalmakkal nemcsak a skót misszió vagy a pesti belmissziói törekvések építettek ökumenikus kapcsolatokat. A magyar református ébredés debreceni ágának⁷⁰ legjelesebb képviselője, *Révész Imre* folyóiratában, az Evangéliumi Protestáns Lapban már 1877-ben ezt írta: „Ha a magyar hazában kezdeményező baptista térítők e német unió küldöttei, s ezt igazolják, kár őket akadályozni, kivált oly helyeken, hol a modern irányzatnak szabad folyást engednek az egyházi hatóságok.”⁷¹

Az ökumenikus kapcsolatok épülésének jó közvetítője volt az Evangélikus Szövetség, melynek munkájában hamar részt vállaltak a magyarországi protestáns egyházak is. Az első Magyarországra látogató metodista lelkészek 1857 októberében *Matthew Simson* püspök, majd 1862-ben *L. Jakoby* német szuperintendens protestáns lelkészek meghívására járt Magyarországon, az utóbbi igehirdetéssel is szolgált a német református leánygyülekezetben Pesten.⁷² A kapcsolatok az Evangéliumi Szövetség 1857-es berlini ülésén jöttek létre. Az is jellemző, hogy a külföldi szabadegyházi, az Evangéliumi Szövetségben dolgozó lelkészek többször megkeresték magyarországi hittestvéreiket, sőt vallásszabad-

sági ügyeikben is közbenjártak.⁷³ Ezek a kapcsolatok is ismeretlen fejezetei a magyarországi preökumenikus törekvéseknek.

A szabadegyházi közösségekkel alakuló ökumenikus kapcsolatoknak egy érdekes fejezete *Spurgeon* magyarországi hatásának vizsgálata.⁷⁴ Híre nagyon korán, már 1857-ben eljut Magyarországra.⁷⁵ *Filó Lajos*,⁷⁶ *Balogh Ferenc*,⁷⁷ *Könyves Tóth Kálmán*⁷⁸ is hallgatták — és megcsodálták — prédikációit. Könyves Tóth Kálmán volt Spurgeon első magyarországi fordítója, ki levelében kérte és kapta meg a nagy angol baptista szónok prédikációinak lefordításához a jogot.⁷⁹ Munkájának gyümölcse „A hit temploma” című háromkötetes prédikációgyűjteménye (1. köt. 1881, 2. köt. 1882, 3. köt. 1884). Szerinte „tevékenyebb, eszmedúsabb egyházi szónokot nem tud felmutatni korunk, de legnagyobb érdeme a belső hit, mely beszédeiből fényesen tündöklök”. Ennek ellenére Könyves Tóth Kálmán radikálisan fellépett — hathatós hatósági segítséget kérve — *Könyves Mihály*, baptista igehirdető ellen,⁸⁰ és ő írta az első népszerű traktátust a „baptista veszély” elhárítására: „Futkározó hamis atyafi, vagy a lealcázott baptista” (Debrecen, 1880) címen, mely egymás után négy kiadást is megért. Egy másik Spurgeon-fordítóról, *Szalay József* (1855—1917) nagybecskereki református lelkeséről is meg kell emlékeznünk. Ő azzal vádolta Könyves Tóth Kálmánt, hogy az evangéliumi tantól „úgy megtisztította Spurgeon beszédeit, hogy saját beismerése szerint még Spurgeon se ismerne rájuk”. Ő hűségesebben akart fordítani. Ki is adta Spurgeon egyik beszédét (Templomi beszéd. Isten üdvígazsága. Bp. 1895), méghozzá a hamburgi baptista kiadó gondozásában (Oncken J. G. utóda Bickel Pl.). Ez arra mutat, hogy a német baptistákkal aktív kapcsolatokat tartott. De Szalaynak nem ez az egyetlen szabadegyházi kapcsolata. Lapjának, a Keresztényennek előfizetője volt Kozsvártól az akkor már adventista elveket valló Rottmayer család. Amikor a lap közli 1893-ban az „Első Magyar Missziói Társulat” megalakításának tervét — ami egy máig sem méltatott, 1894. márc. 18-án megalakult belmissziói szövetség volt —, akkor erről tudomást szerezve *L. R. Conrad*, adventista lelkes meglátogatta Nagybecskereken 1893. jún. 19-én. Ennek a látogatásnak következménye egy tartós bartság lett, és prédikált a református gyülekezetben. A magyarországi adventista csoport adó-

mányaival támogatja a lapot és a missziói társaságot, a Keresztényben külföldi adventista szerzők cikkei jelennek meg és Szalay József fordítja magyarra az első adventista könyvet, E. G. White Jézushoz vezető út című művét.⁸¹

Bármennyire furcsa is, de „teológiai párbeszédre” is sor került a múlt században a szabadegyházi közösségekkel, méghozzá különös belső „református monológ” formájában. *Dávid Gyula* Wichelhaus nyomán egy cikket írt: „A keresztység a Szentírás szerint” címen, amiben durva kirohanások vannak a baptisták és nazarénusok ellen.⁸² A Szabad Egyház című lapnak — amelyben a cikk megjelent — jelentős számban voltak olyan olvasói, akik az alföldi paraszteccelesiólákhöz tartoztak. Kecskeméti Ferenc egyik Szalayhoz írt levele szerint a békési ecclesiólák híveit felháborította a cikk. A lap hasábjain *Révész Mihály* (1858—1900) biharnagybajomi református lelkes védte meg a baptista álláspontot. Érdemes cikkéből többet idézni. Ezt írja: „Szerintem . . . azon körülmény, hogy a baptisták a keresztelés gyakorlata körül másként járnak el, mint mi reformátusok — még nem jogosít fel arra, hogy kimondjuk, miszerint a baptisták a Jézus Krisztus keresztiségre vonatkozó sakramentumát lábbal tiporják.” „Én elismerem az evangéliumok alapján a bemerítés jogosságát.” „Az üdvre nézve nem az a lényeges, hogy mi módon keresztelkedett meg valaki, hanem hogy hisz-e.” „Van egy szokatlan dolog cikemben, t. i. hogy divatszzerűleg nem dobálom sárral a baptistákat, sőt a méltatlanul rájuk dobott sarat is lekaparni igyekszem.” A cikkben keményen szembefordul a polemikus irányzat adminisztratív intézkedéseket sürgető táborával. „Míg egyfelől nagy hangon hirdetjük, hogy mi vagyunk a lelkiismereti szabadság bizományosai, másfelől ott könyörgünk a minisztérium ajtajánál, hogy lelkiismeretünk szabadsága érdekében legyen szíves karhatalommal, csendőrséggel elnyomni a baptisták, nazarénusok lelkiismereti szabadságát.”

„Honnan vettünk jogot — teszi fel a kérdést —, hogy a baptistákat eretnekeknek, tévelygőknek nevezzük? Illik-e hozzánk ilyen címeiket osztogatni azoknak a jámbor embereknek?” Majd így fejeződik be a bátor hangú cikk: „Ne taszítsuk el gyűlölettel, hanem öleljük keblünkre mindazokat, kik testvéreinkké lettek az Úr Jézusban való hit által.”⁸³

A paraszteccelesiólak gyérülő — de még mindig jelentős mennyiséget és minőséget jelentő — hívei a két front között állnak.⁸⁴ A hivatalos egyház egyre idegenebbnek érzi kegyességüket, melynek több évszázados hagyománya van. Jellemző példaként hadd idézzem egy magát meg nem nevező falusi pap véleményét 1896-ból: „micsoda haszna van abból az én egyházamnak, ha a falu csizmadiája, szűcsmeistere, kertésze (tekintet nélkül arra, hogy kálvinista-e vagy sem) maga köré gyűjt egy csomó embert, kezébe veszi a bibliát és kezdi magyarázni? S midőn azt elvégzi, szépen leborulnak és imádkozik nekik? Vagy épül-e abból az én hívem, ha *Albu Péter* pékmester uram lejön a szomszéd mezővárosból és énekelgeti amaz énekeket, melyeket az énekeskönyvben hiába keresek?”⁸⁵

Ugyanakkor többen felismerték az alföldi paraszteccelesiólakban rejlő lehetőségeket. Többen — belmissziói szellemű lelkészek között — megpróbálták erre a bázisra építeni. Ez különösen a pesti és a debreceni belmissziói törekvésektől független dél-alföldi református belmisszióra jellemző. Sajnos erről csaknem semmit nem tud még az egyháztörténeti kutatás. Itt csak jelezni szeretném, hogy ennek az irányzatnak vezető egyéniségei a már említett Kecskeméti Ferenc békési és Szalay József nagybecsereki református lelkészek, sajtóforumuk pedig a Szabad Egyház, a Keresztény és az Evangélista című lapok voltak. Nem véletlen, hogy nagyon aktív kapcsolatokat építettek a szabadegyházi közösségekkel. Ők voltak *Sommerville* magyarországi körújjának előkészítői, melyekre — ritka eset volt az — Aradon a nazarénusok is eljöttek.⁸⁶ Ők harcoltak a laikus prédikátorok védelmében.⁸⁷ Furcsa, kétfrontos harc volt az övék. Egyrészt a hivatalos egyház egyre élesebb támadásait kellett kivédeniük, másrészt egyre reménytelenebb volt a családostól ecclesiólak megtartása az egyházban.

Az ecclesiólak szimpátiáját jól jellemzi *Horváth Károly* mezőtúri parasztember visszaemlékezése. „Hitben a közösségekkel szemben a baptistákhoz éreztem magam legközelebb. Mert ott láttam a Mt. 28. rész 18., 19., 20. versei szerint leghívebben teljesíteni az Úr parancsolatában meghagyott sákramentum kiszolgáltatását... A baptisták javára egy szép lelki állapotot tudok feljegyezni. Amiről az 1900-as évek elején a református hitoktató

lelkészekkel többször elbeszélgettünk: a baptisták gyerekei általában mindig jobban tudták a hittant, mint a református gyerekek. Igen: mert a baptisták az ő gyerekeiket, szülők és egyházköziség, nagyobb gonddal nevelik és tanítják, mint a reformátusok.”⁸⁸ Ez a nyugtalanság tükröződik egy egyszerű békési parasztember, *Sós István* tusakodásaiban is.⁸⁹ Sós — akiről Kecskeméti Ferenc többször is megemlékezett leveleiben, írásaiban, hitét nagyra tartva — buzgó református ember volt. Már 20 éves korában átolvasta a Bibliát és a békésszervei tanyákon vezetett egy paraszteccelesiólát. 1890—91-ben egymás után jelentek meg levelei a „Szabad Egyház” című lapban. Első írása talán az „Építsük a mi Jeruzsálemünk erkölceit” című.⁹⁰ Ezután egy kérelemmel fordul a lap olvasóihoz, hogy egyrészt a vasárnap melletti több megünnepelésével, valamint az egyházfegyelem megerősítésével győzzék le az egyház belső pusztulását. Így kéri a lelkészeket: „Szerelmes pástoraink! meg ne nehezteljetekek rám, mert tudom bizonyosan, hogy nem hazudom. Kérlek titeket a Krisztus szerelmére, ti tudjátok, hogy egy kevés kovász megposhasztja az egész tésztát, már pedig az nem kevés, vessétek ki azért a régi kovászt közülünk, mert addig holtnak mondják a másként hívők egyházunkat, mert nem látnak rajtunk semmi szentséget.”⁹¹ Ezután — mintegy kontrasztként — leírja a nagyszalontai baptista gyülekezetben tett látogatását, azt sem hallgatva el, hogy milyen érveket hoztak fel ellene a baptisták.⁹² A következő levele a megtérésről szól, ami szerinte — sajnos egyre ritkább. A megtért ember „mennyei indulatú, s azután homlok egyenest ellenkezik a világgal”. Ír a naponkénti bibliaolvasásról és a segítő krisztusi szeretet gyakorlásáról, de „a szívet ki kell előbb tisztítani mindentől és csak úgy marad benne a kegyelem olaja”.⁹³ A következő levele ismét a vasárnap helyes megtartásáról tanít,⁹⁴ majd egy valószínűleg Sós által fogalmazott közös levél következik, melynek többi aláírói a Sós vezette ecclesiola tagjai. Ebben biznyságot tesznek arról, hogy „hű reformátusok akarnak maradni”, hirdetik, hogy kegyelemből, hit által igazul meg az ember és az erről való biznyságtételt nem szégyenlik.⁹⁵ Egyik levelében a jó és a rossz pástorról beszél, annak tulajdonságait ismerteti, dicséri Kecskeméti Ferenc lelkipásztori gondosságát.⁹⁶

Felhívást fogalmaz a református egylet tagjaihoz, amiben azt javasolja, hogy a lelkészek a legbuzgóbb egyháztagokat gyűjtsék egybe és „gyűjtse ki-ki háza népét, tanítsa azt, vagy menjen el házanként is és a jobb érzésűek előtt beszélje meg” az egyház feléledésének problémáját, hogy így kovászokká legyenek az egyház egyes tagjai.⁹⁷ Majd újra a megtérésről ír, amit szerinte nem lehet halogatni.⁹⁸ Utolsó cikkének a címe: „Az ékes menyasszony”. Ez már akkor jelent meg, amikor Sós baptista volt. Ebben többek között ezt írja: „Egész Magyarországon azt mondják a mi hitsorosaink, hogy a mi egyházunkban van az igazság, de tartok tőle, hogy más használja.” „Én az Isten szeretetétől áthatott és megszentelt szívű és lelkű embereket szeretnék látni az egyházban, nem pedig rókákat és hamis ellenkező embereket.”⁹⁹ Sós Istvánt 1891. szept. 20-án Doboznál a Kőrösben Koronya Mihály merítette alá. Sós élete végéig a békési körzet egyik parasztevangélistája volt.

Cikkei széles körű visszhangot keltettek. Egyszerű parasztemberek írtak mellette.¹⁰⁰ Különböző református sajtóorgánumok vitatkoztak vele, a Reformátusok Lapja, a Dunántúli Prot. Lap, a Sárospataki Lapok.¹⁰¹ Legjelentősebb visszhangja a cikksorozatnak Kecskeméti Ferenc levele: „Sós barátunk is hatalmas cikket írt egyházunk állapotáról. Úgy van, az egyház beteg, fel van fordulva, mint a romlott bor. Nincs keresztyén élet, nincs hit, nincs fegyelem. Igazság van! Ahelyett, hogy a szegény, becsületes baptistákat öklelgetik és fálják s a középkori katholicizmus fegyvereit forgatják ellenük, jobb lenne, ha több tekintetben tanulnánk tőlük. Sós barátunk úgy látszik, reánk, lelkészekre néz s többet várna tőlünk. Jól teszi, hogy felszólal, hasznot tesz vele. Üdvözlőnk kell az egyszerű földműves, de jó keresztyén ember nemes lángolását! Vajha ilyenekből állna az egyház, vagy állnának legalább presbiteriumaink! Bezzeg másként menne minden. Az ilyenekre szükség van — csak maradjon Ő velünk. A baptisták nem segítenek minket.”¹⁰²

Befejezésül a kutatási feladatokat szeretném összegezni. Elsősorban még nagyon sok adatfeltárássra van szükségünk. Levéltárainkban, presbiteri jegyzőkönyveinkben nagyon sok olyan adat lappang még, ami ezt a képet módosíthatja, teljesebbé teheti.

Különösen fontos a nagy mennyiségű sajtóanyag, az apró híryananyagok és vitacikkek pontos feltárása. A paraszteccelesiolák életét, belső világának tényezőit sem ismerjük még megnyugtatóan. Gyűjtenünk kell a népi olvasmányokat, a ponyván árult vallásos kiadványokat, az énekeskönyv használatára vonatkozó adatokat. Nem sokat tudunk még a bibliaterjesztésről, a bibliaolvasásról. A magyar református belmisszió története is bejáratlan terület. A pesti, a debreceni belmisszió mellett, a dolgozatban említett dél-alföldi belmissziói törekvések vizsgálata is fontos feladatunk. Ezen túl a magyarországi szabadegyházak történetének pártatlan és reális megírására is szükség lenne. Csak ezeknek a munkáknak fényében fejeznénk be a XIX. század egyháztörténelmének nagy épületét.

Metodista híradás a pest-budai Kossuth-tiszteletről

A Magyarországi Metodista Egyház történetének kutatása közben akadtam egy, az abszolutizmus korára vonatkozó érdekes epizódra, amely szélesebb érdeklődésre tarthat számot, mivel jól illusztrálja a pest-budai Kossuth-kultuszt a szabadságharc bukását követő évtizedekben.

A Metodista Egyház 1913-ban Budapesten rendezte éves konferenciáját.¹ Szokás szerint ezen elhangzott a budapesti gyülekezet története is, amelynek során *Funk Márton* metodista lelkész megemlítette az „Evangelist” című német metodista lap 1862. novemberi száma alapján, hogy 1862-ben az akkori németországi metodista szuperintendens *L. Jakoby*² volt az első metodista lelkész, aki Budapesten járt. Itt meglátogatta a pesti skót missziót és a frissen szervezett német református leánygyülekezetet, melynek *A. van Andel* volt a lelkésze. Van Andel és a pesti német református leánygyülekezet szabadegyházi kapcsolatát már a korábbi kutatások igazolták.³ A budapesti konferencia beszámolójából *Funk Márton* előadásáról tudomást szerzett egy *dr. W. F. Warren* nevű bostoni metodista egyetemi tanár, aki néhány hét múlva levélben megkereste *F. H. Otto Melle*-t, az Evangelist für Oesterreich—Ungarn című, Budapesten kiadott metodista lap szerkesztőjét.⁴ Dr. Warren elmondja, hogy a beáramlóban megemlített látogatásakor, mint *L. Jakoby* kísérője ő is járt átutazóban Budapesten. Ennek az utazásnak Warren szerint az volt a célja, hogy a németországi szuperintendens megvizsgálja a bulgáriai metodista missziót.⁵ Útban Bulgária felé

álltak meg Pest-Budán. Ugyanakkor viszont helyre is igazítja Funk Márton beszámolóját. Elmondja, hogy ő már öt esztendővel korábban, mint *Matthew Simson* (1811—1884)⁶ püspök kísé-
rője járt Magyarországon. Erre a pest-budai látogatásra így emlékezik vissza: „1857. őszén Budapesten meglátogattam, mint *Simson* *Matthew* püspök kísé-
rője. *Simson*, mint metodista püspök elsőnek utazott le a Dunán. Szeptemberben részt vettünk az Evang. Aliance Világkonferenciáján, mint delegátusok. E gyűlést, mely rendkívüli jelentőséggel bír, IV. Frigyes Vilmos király hívta össze Berlinbe. Berlinből útra keltünk még két másik amerikai-
val — az egyik *Wright J. A.* amerikai nagykövet fia volt, aki lelkes és buzgó metodista — Palesztinába és pedig Magyar-
országon át a Dunán. Október 3-án szombaton érkezünk Buda-
pestre és ott maradtunk vasárnapon át. Mint az Egyesült Álla-
mokból jövő amerikaiak, akik a száműzetésben élő *Kossuth* La-
jos iránt a legnagyobb rokonszenvvel viseltettünk, élénk érdeklődést keltettünk. Vasárnap este *Kossuth* barátai szűk körében,
zárt és jól őrzött ajtókkal mellett szerény bankettet adtak tisztel-
tünkre. A megjelentek között volt a *Kossuth* család korábbi lel-
késze, valamint a fia keresztapja és *Görgey* tábornok magántit-
kára. E bankett nem a mi szállodánkban (>A Tigrishez<)) lett meg-
tartva, hanem egy *S.* professzor magánlakásában. Sajnos a pro-
fesszor nevére már nem tudok ráakadni. Mutattak nekünk a
Kossuth család műemlékeiből (múkinceseiből) néhányat, nevezetesen egy nagyszerű keresztelési ajándékot, amely egy ezüst tok-
ban lévő zenélő szerkezet volt. Ritka finom munka volt ez. Mily
nagy volt ezen hazafiak vágya, amaz új nap hajnalára, amikor az
ő országukban is ugyanaz a gondolat és szólásszabadság lesz,
mint Amerikában. Ama beszéd, amelyet azon este a mi ékeszó-
ló püspökünk tartott, mely benyomást tett azokra, akiknek kivált-
ságuk volt őt hallani.”⁷

Eddig a levél, de mit tudunk meg ebből a pontos és érdekes híradásból. Sajnos e „Békeharang”-ban megjelenő fordítás több ponton homályos. *Simson* *Matthew* neves amerikai metodista püspök volt. Azok közül való, akik a kezdeti missziói hódítások után alaposságával vette ki részét az egyház építésében. *Simson* püspök Amerikából egyrészt egy belső egyházi eseményre — a

németországi metodista misszió második konferenciájára⁸ — jött Európába, másrészt az *Evangéliumi Szövetség*⁹ berlini konferenciájára. Az Evangéliumi Szövetség ebben az időben főleg Angliában és Észak-Amerikában elterjedt közös protestáns egyesület volt, mely *Th. Chalmersnek* (1780—1847)¹⁰ a Skót Szabad Presbiteri Egyház megalapítójának kezdeményezésére egy 1845-ben kiadott körlevél visszhangjaként — jött létre. A szövetség célja az volt, „hogy a protestantizmus ügyét előmozdítsák és megvédjék a katolicizmus támadásai ellen”.¹¹ Első kongresszusát a szövetség 1846. aug. 19-től szeptember 2-ig tartotta Londonban. Ezen elhatározták, hogy nem a különböző felekezetek egyesítésére, hanem a felekezetek közötti békes, barátságos viszony építésére töreksszenek. Az első gyűlés elfogadott jelszava — „Nem egyházak, hanem keresztények szövetsége” — jól kifejezi a mozgalom célkitűzését. 1851-ben Londonban, 1855-ben pedig Párizsban tartotta a szövetség gyűléseit. Eleinte a német egyházak nem tanúsítottak a mozgalom iránt különösebb érdeklődést. Magyarországon viszont más volt a helyzet. Mivel működött a skót egyház zsidó missziója¹² Pest-Budán, így az angolszász egyházaknak is volt aktív kapcsolata magyar protestantizmussal. A pest-budai protestáns gyülekezetek lelkeszei jó kapcsolatokat tartottak fenn a skót misszióval.¹³ Így az Evangéliumi Szövetség célkitűzéseivel is hamar megismerkedtek az angolszász kapcsolatokat főnn-
tartó lelkeszek.

Az Evangéliumi Szövetség 1857. szeptember 9—17-ig tartott berlini gyűlése több szempontból is fordulópontot hozott a szövetség életében.¹⁴ Az 1855-ös párizsi konferencia után a német egyházak is egyre jobban bekapcsolódtak a szövetség munkájába. Emögött IV. Frigyes Vilmos porosz császár vallásügyi fő-törékvese húzódtott meg.¹⁵ A résztvevők száma jelentősen emelkedett, 1254 küldött volt jelen. A berlini gyűlésnek jelentős sajtóvisszhangja volt Magyarországon.¹⁶ A Protestáns Egyház s Iskolai Lap tudósítása szerint „a magyar honi protestáns testvéregyházak néhány lelkeszei és egyéb tagjai is részt vettek” ezen a tanácskozáson.¹⁷ A legjelentősebb korabeli beszámoló a Pesti Naplóban jelent meg Székács József és Ballagi Mór tollából, akik négy folytatásban részletesen tudósítottak a kongressz-

szusról.¹⁸ A beszámolóból megtudjuk, hogy Magyarországot hét küldött képviselte. A magyar küldöttség legnagyobb súlyú egyéniségei minden bizonnyal ők voltak. Figyelemre méltó viszont, hogy különös rokonszenvvvel írtak a kongresszuson részt vevő metodisták szerepléséről. Részletesen ismertetik L. Jakoby metodista szuperintendens előadását és a később Pest-Budára látogató Simson püspök szerepléséről pedig így adnak hírt. „Tartott ezután több üdvözlőbeszéd, melyek közül kiténtek Wright amerikai követ és Simson, az amerikai metodisták püspökének beszédei. Az utóbbi a szövetség jelentőségét a következőképpen mutatá fel. A hegyekből — úgymond — sok kis patakcska veszi eredetét, melyek mind egy nagy folyam felé sietnek, mindegyikük külön elégséges arra, hogy a fáradt vándor szomját oltsa, őt felüdjtsé, de nagy terheket viselni csak azok összeomlásból előálló nagy folyam képes: e nagy folyamhoz hasonló az Evangéliumi Szövetség.” Dr. Warren levele szerint Wright követ fia volt Simson püspök egyik kísérője.

Úgy látszik, a rokonszenv kölcsönös volt. Székácson és Ballagin keresztül az 1850-es évek második felének pest-budai értelmisége felé nyílt meg Simsonnak és társainak útja. Így vált lehetségessé az a találkozó, melyről a fenti híradásban olvashatunk. Kik voltak ezen jelen? W. F. Warrentől nem sokat tudunk meg. „A Kossuth család korábbi lelkésze” *Székács József* lehetett,¹⁹ míg „Görgey tábornok magántitkára” *Ballagi Mór* volt. Mindketten jelentős szerepet vállaltak 1848—49-ben. Ballagi a szabadságharc kitörése után Békés vármegye tábora követte volt honvédkapitányi rangban.²⁰ Később Görgey, ill. Aulich mellett volt tábori fogalmazó, majd hadelnöki titkár. A szabadságharc után — Görgeyre való tekintettel csak korábbi illetőségi helyére, Szarvasra internálták, de a tanárságtól eltiltották.²¹ Székács József már az 1840-es évek elejétől szoros kapcsolatot tartott fenn a Kossuth családdal. A Deák téri Evangélikus Egyház közösg anyakönyve szerint az evangélikus vallású Kossuthot ő eskette 1841. január 9-én, és Kossuth elsőszülött fiát, Ferencet 1841. november 16-án ő keresztelte meg. Kossuth bátorítására indította meg Székács *Török Pállal* együtt az első magyar nyelvű protestáns folyóiratot, a Protestáns Egyház s Iskolai La-

pot.²² 1948/49-ben a sajtóban és a szószékről támogatta a szabadságharc ügyét.²³ S. professzor személyét nem sikerült azonosítani még a főkérmányszóság rendőri osztályának mutatókönyveinek segítségével sem. Valószínűleg a Budapesti Közös Protestáns Theológiai Főiskola²⁴ valamelyik tanára lehetett, hiszen ennek az intézménynek ekkor Ballagi és Székács is professzora volt.

Kossuth „fiának keresztapja” a következő felderítetlen személy Kossuth Ferenc 1841. november 16-án Pesten született. A Deák téri Evangélikus gyülekezet anyakönyve szerint három keresztapja volt: *Deák Ferenc*, *Bezerédj István* és *Klauzál Gábor*. Bezerédj István (1796—1856) — aki elsőként kötött 1836-ban örökváltás-szerződést jobbagyaival — nem lehetett jelen a találkozáson, hiszen 1856. március 6-án, tehát több mint másfél esztendővel a találkozó előtt, Hídján elhunyt.²⁵ A másik tanú, Klauzál Gábor (1804—1866) ekkor Szegeden élt, de ez nem zárja ki részvételének lehetőségét. Deák Ferenc „részvétele a találkozóon nem valószínű, de teljesen ki sem zárható, hiszen a találkozó eredeti célja korán sem biztos, hogy annyira „kossuthianus” volt, ahogy az tényleges lefolyása folytán a visszaemlékezésben megrögződött”.²⁶

Csak feltételezés, hogy mások is jelen lehettek a pesti protestáns lelkészek és teológiai professzorok közül ezen a beszélgetésen. Különösen Török Pálra (1808—1883)²⁷, a Kálvin téri református gyülekezet lelkésze, a későbbi nagy hírű püspökre gyanakodhatunk, akinek jelentős angol kapcsolatai voltak. Felesége *Allnutt Ráchel*²⁸ angol baptista lelkész leánya volt. Az „ezüst tokban lévő zenélő szerkezet”, mely valaha a Kossuth család birtokában volt, a számon tartott Kossuth-relikviák között nem található.²⁹

Az egyre inkább metodista hatás alá kerülő Evangéliumi Szövetség továbbra is jó kapcsolatokat épített a magyar protestánsokkal. A kapcsolatok munkálói magyar részről főként a Habsburg-ellenes lelkészek voltak, és azok a világi egyházvezetők, akik a pápens elleni küzdelemben is jelentős részt vállaltak.³⁰ Erdemes ebből a szempontból megvizsgálni a szövetség következő, 1861 szeptemberében Genfben tartott gyűlésére meghívot-

tak névsorát.³¹ Székács József és Török Pál mellett ott találjuk *Haubner Mátét* (1794—1880),³² evangélikus püspököt, aki 1848 decemberében lelkes körlevélben üdvözölte a forradalmi változásokat. Ezért a szabadságharc után 6 évi várfogságra ítélték. Meghívott volt Balogh Péter (1792—1870)³³ debreceni református püspök is, aki a Tiszántúli Egyházkerület pátens ellen tiltakozó gyűlésén 1859. október 8-án elnökölt. Szerepléséért törvénysek elé idézték, és a pátens visszavonásáig zaklatták.³⁴ A világi meghívottak között érdemes egy-két személyre felfigyelni. *Vay Miklóst* (1802—1894) — pályafutása nem töretlen, bár sok érdekes esemény színezi — 1848 nyarán nevezte ki a Batthyány-kormány első kormánybiztosának. 1848 szeptemberében felajánlották neki a miniszterelnökséget, de ezt nem fogadta el, és 1848 végén visszavonult a politikai élettől. A szabadságharc bukása után mégis halálra ítélték, amit az uralkodó kegyelemből négy évi várfogságra változtatott.³⁵ *Mikó Imrét* (1805—1876)³⁶ is a küldöttek között találjuk, ki a reformkori nemzedék egyik vezére volt „Erdély Széchenyije”, aki a jobbagyfelszabadításért, Erdély és Magyarország uniójáért harcolt. 1848 decemberétől 10 hónapig Olmützben fogságot szenvedett. 1861-ben rövid ideig Erdély főkörmányzója volt, de amikor a konzervatívok általa is támogatott kiegyezési kísérlete megbukott, lemondott. A magyar küldöttség tagja volt *Prónai Albert* (1801—1867), aki az Evangélikus Egyház életében vállalt tevékeny részt, és a szintén evangélikus *Zsedényi Ede* (1804—1879)³⁷, aki konzervatív, alikus érzelmi politikus volt. A pártensharok idején ugyan összeütközésbe került az udvarral, mégis a Habsburg-hatalom egyik legkövetkezetesebb támogatója volt a reformkortól a kiegyezésig.

Ezek szerint az 1861-es genfi gyűlésen részt vevő magyar küldöttség lényegében olyanokból állt, akiknek súlyos konfliktusaik voltak az elnyomó hatalommal és nem értették egyet a Habsburg-hatalom adott politikájával. A küldöttek bizonyára az Evangéliumi Szövetség genfi ülésén kialakítandó kapcsolataikkal a pátens előkészítésének idejére egyházpolitikai célkitűzéseiket is próbálták erősíteni. A genfi értekezleten a Metodista Egyház befolyása jelentősen megerősödött. Ez ellen a jó metodista

kapcsolatokkal rendelkező magyar protestánsok nem fejtettek ki ellenállást.

A metodisták is tovább fenntartották jó kapcsolataikat a magyar protestánsokkal. L. Jakoby 1862-es útjáról már a bevezetőben megemlékeztünk néhány adattal. Többek között tudjuk, hogy 1868-ban egy *Jaullanes* nevű párizsi metodista lelkes adta át Török Pálnak Staál bárónó adományát a Bethesda-kórház javára.³⁸ A magyar történettudomány adós még a polgárosultabb vallászményt megvalósító szabadegyházi protestáns közösségek magyarországi jelentkezésének feltárásával. De ez az adalék is arra figyelmeztet, hogy ezeknek a közösségeknek jelenléte, hatásainak integrálódása értékes színekkel gazdagítja a múlt századi magyar protestantizmus képét.

Anazarénus énekeskönyv története

Hogyan énekeltek, miből énekeltek hitbéli eleink? *Szeneci Molnár Albert* magyar zsolttárai voltak a hívő keresztyének mindennapi énekei és legfontosabb imái. A kérdésre ezt szoktuk röviden válaszolni. Arról viszont már sokkal kevesebbet tudunk, hogy hogyan indult és mikor az az új éneklési mód hazánkban, ami a szabadegyházi közösségek gyülekezeti istentiszteleteit máig jellemzi. Azt tudjuk, hogy 1887—88 telén, amikor A. N. Somerville Magyarországon járt, evangélikáló körútjának sikerét nagyban segítette, hogy néhány, máig kedvelt evangéliumi éneket tanultak az emberek tőle.¹ Mint tudjuk, Somerville evangélikáló körútján főként a paraszteccelesiolák népe mozdult meg az Alföldön, és találkozott az új típusú, érzelmgazdagabb, a személyes megtérés fontosságát hangsúlyozó, belmissziói irányú kegyességgel, melynek alapvető élményét fejezték ki ezek az énekek. Mégsem ez volt az első találkozás a hívő eleinknek ezzel az új hangulattal, új lelki élményeket közvetítő énekanyaggal, hanem a nazarénus gyülekezetek éneklési hagyományainak kialakulása az első nyom. Ez a dolgozat ezeket a hagyományokat igyekszik feltárni.

Az Új Sion Hárfa című nazarénus énekeskönyv százéves évfordulójára², valamint a könyv nyolcadik kiadásának megjelenése alkalmából³ egy-egy elemző cikk jelent meg *Bányai Jenő* tollából, melyekben példamutatóan kijelölte a könyv helyét és jelentőségét a magyarországi evangéliumi közösségek életében és éneklési gyakorlatában. Szükségesnek látszott, hogy az időközben előkerült források alapján az énekeskönyv történetét

pontosabban feltárjuk és a további kutatás számára összefoglaljuk. Azért is szükség van erre, mivel a fent említett ismertetések több hibás adatot tartalmaznak. Ezt az adatösszegző munkát kívánja ez a tanulmány elvégezni.

1. A NAZARÉNUS ÉNEKLÉSI MÓD

A Krisztusban Hívó Nazarénus Gyülekezetek istentiszteleti életében fontos helyet foglal el a gyülekezeti éneklés. Nincs olyan istentisztelet, melyen elmaradna, és mindig az egész gyülekezet énekel. A legtöbb nazarénus gyülekezet ma is hét közben egy vagy két alkalommal közös éneklésre gyűlik össze. A gyülekezet éneklési módja is egyedülálló a magyarországi evangéliumi közösségek között. Minden gyülekezeti éneket szigorúan hangszeres kíséret (orgona vagy harmónium) nélkül énekelnek négy szölamban. Ez az éneklési mód megegyezik a külföldi gyakorlattal.⁴ Minden éneket az ének szövegének jobb megértése kedvéért a bejelentéskor felolvasnak.⁵ Ehhez hasonló gyakorlat más szabadegyházi közösségekben ma már nem él, csak a múlt század éneklési szokásaiban találkozzunk hasonlóval.⁶

2. AZ ÉNEKESKÖNYV ANYAGA

Az éneklés alapja az Új Sion Hárfa (továbbiakban: USH) című könyv, amelynek törzsanyaga a német Neue Zionsharfe énekeskönyvből lefordított és változatlan sorrendben megőrzött 253 ének. Ezt a törzsanyagot más, főként svájci-német nazarénusok által használt forrásokból a könyv 8. kiadása 378 énekre bővít. Bár nem feladatunk a nazarénus énekeskönyv anyagának himnológiai elemzése — ezt a munkát *Murányi Á. Róbert* végzi — a könyv történeti alakulásának jobb áttekinthetősége végett az ő tájékoztatása alapján vázoljuk a könyv tartalmának alakulását.

A könyv minden kiadása a német énekeskönyv anyagát követi. Első kiadása (1866) 217 éneket tartalmazott, méghozzá a korban egyedülálló módon 4 szölamú letéttel. A 213. ének volt

a „zár-ének”. A 214—217. ének a német énekeskönyv anyagát bővítő füzetből (Lange Heft) való. A második kiadás 255 éneket tartalmaz. A 252. zár-ének után folyamatosan számozva még 3 ének következik. Az énekek szövege is módosult. Német minta nyomán 1880-ban jelenik meg a Lange Heft 54 éneke magyarul, amit a korábbi második vagy a későbbi harmadik kiadáshoz kötnék hozzá. A 3. kiadás anyagában nincs változás (1883). A toldalékot még itt is külön címlappal az énekeskönyvhöz hozzákötve adják ki. Gyakran egybekötik vele a toldalék később 1888-ban Hódmezővásárhelyen külön kiadott második kiadását. Az USH 4. kiadásától (1888) a Lange Heft 54 éneke önálló cím nélkül, de külön számozással Toldalék felirattal jelenik meg a könyvben. Az ötödik (1901), hatodik (1911), hetedik (1925) kiadásban semmi említésre méltó változás nincsen. Csak a nyolcadik kiadás hozott jelentősebb változást. A szöveg értelemszerű pontatlanságait a német szöveg alapján kiigazították, a szöveget közérthetőbbé tették. Az eredeti szöveghez igazították az énekszövegeket. A német és a magyar énekeskönyv közötti sorrendi ellentéteket kiküszöbölték és a hiányzó 253. éneket beiktatták a törzsénekek közé.

Így az USH törzsénekeinek száma 253. Ehhez a Lange Heft 104 énekének fordítása és az Alte Lieder 11 éneke jött kiegészítésként. A fentieket még a *Demartsik Ferenc* által 1926-ban kiadott „Istent magasztaló énekek” gyűjteményéből három ének, valamint három olyan ének, ami a korábbi kiadásban a németből eltérően benne volt.⁷ A sorszám folyamatos, bár a 253. ének után ott találjuk a „Toldalék” feliratot, sőt a T₁, T₂ jelzést is, mely a régi toldalékszámozásra utal.

3. A MAGYAR ÉNEKESKÖNYV FORRÁSA

A magyarországi Krisztusban Hívó Nazarénus Gyülekezetek énekeskönyve jelentéktelen eltérésektől eltekintve a német nazarénus énekeskönyv fordítása, ezért a német énekeskönyv történetét is át kell tekintenünk.

A német Neue Zionsharfe őse egy Baselben *D. F. Spüttler* nevű nyomdász műhelyében készült „Christliche Harmonika”

című énekeskönyv volt.⁸ Ehhez a könyvhöz már az 1828-ban függeléként több éneket csatolt *S. H. Fröhlich* (1803—1857), aki még ekkor a református egyház lelkesze volt Wagenhausenben (Thurgau), ahonnan 1828 decemberének elején került Leutwillébe helyettes lelkésznek. Régi egyházával csak 1830-ban szakított.⁹ Fröhlich életrajzáról megemlíti, hogy „a költészet iránt is bírt némi hajlammal”.¹⁰ Így értő kézzel gyarapította az általa megkedvelt Christliche Harmonika című énekeskönyvet. A függelékkel ellátott könyvnek „Zionsharfe” lett a címe, alcíme: „Énekek a hívők gyülekezetei számára” (*Lieder für die Versammlung der Gläubigen*). Kiadója: *C. Wüerlich-Gaudard* Bernben. 1828—1853/54-ig ebből az énekeskönyvből négy kiadás jelent meg.¹¹

„Fröhlich naplójából kitűnik, hogy sok imát fordítottak arra, hogy a hívőknek énekeskönyvet ajándékozzanak, mely a közönség építésére, élesígetésére, intésére és áldásul szolgáljon és gazdag áldás árad belőle a szegény, fáradt és gondterhes emberi szívekbe.”¹² Egy ideig a Zionsharfét és a todalékok nélküli, „Christliche Harmonika”-t együtt használták. Erre mutat, hogy a zürichi kanton egyháztanácsa által 1843. december 18-án az összes lelkési hivatalhoz elküldött körlevelének választában az illetékes lelkészek hol ezt, hol azt a címet jelölik meg.¹³

1853—54-ben a Neue Zionsharfe, Eine Sammlung von Liedern und Gesängen für die Gemeinden der Glaubenden in Christo címen valószínűleg Zürichben jelent meg, melynek anyaga a „Christliche Harmonika” énekeire épül és a 3. kiadásig bővült. A könyv első kiadását nem ismerem. A könyv második kiadását Zürichben, 1861-ben nyomtatták (Druck von Zürcher u. Furrer), 337 oldalon 213 éneket tartalmazott. Ezt fordították le magyarra. Ez lett 1866-ban „Sion Hárfája” címmel az 1. magyar kiadás. A harmadik német kiadás ugyanennél a kiadónál, 1869-ben jelent meg 251 énekekkel 375 oldalon.¹⁴ A többi kiadás anyaga a 12. kiadásig már változatlan.¹⁵ Eddig — a Zionsharfe négy kiadását nem számítva — a „Neue Zionsharfe” több mint 13 német kiadást ért meg napjainkig.¹⁶ A 13. kiadás revidiált. A svájci istentiszteleteken az utóbbi évtizedekben ritkák vagy egyáltalán nem használt énekeket elhagyták, helyüket egészen

más énekekkel pótolták. Emiatt az énekek számozása is teljesen megváltozott.

A harmadik kiadás után nem szűnt meg az énekek gyűjtése, bár az ezután gyűjtött anyagot külön füzetben adták ki, ez az ún. Lange Heft (Hosszú füzet), melynek címe: „Sammlung von Liedern um Gesängen zum Lobe Gottes.” Ezt Zürichben *Johann Meister* állította össze.¹⁷ Eredetileg 54 ének volt a tartalma, ezt fordították 1880-ban magyarra. Később 78, majd 104 énekre bővült ez a gyűjtemény.

A Lange Heft anyagát Svájcban — értesüléseink szerint — gyülekezeti istentiszteletek alkalmával nem énekeltek. A magyar gyülekezetek nem tesznek ilyen különbséget az énekek között. Újabbban a svájci gyülekezetekben is kezdtek a Lange Heft énekei polgárjogot nyerni. A megújított énekeskönyv pedig eltüntette a különbségeket.

Az Alte Lieder először 1922-ben jelent meg. A Neue Zionsharfe 1956-ban megjelent 12. kiadásához kötötték hozzá az Alte Lieder 1957-ben kiadott második kiadását, mely 43 éneket tartalmaz. Utolsó 10 éneke *Jochan Kasper Bachofen* (1697—1755) munkája.¹⁸

Németből még 1862-ben 95 éneket franciára fordított *Joanis és Charles Schweighäuser* a francia anyanyelvű svájci gyülekezetek számára. Ez a mai francia nazarénus énekeskönyv alapja.¹⁹ Angolra 1920—40 között fordították le az énekeskönyvet.²⁰ Az amerikai nazarénusoknak még a századforduló idején különvált csoportja — a „testvérgyülekezet” is lefordította és kiadta a Fröhlich-i énekeskönyvet 1958-ban. Jellemző az, ami az énekek egybevetése alapján kiderült. Az egykor angolból németre fordított énekeket újra visszafordították angolra a „kanonikusnak” tekintett német szöveg alapján.

4. A MAGYAR NAZARÉNUS ÉNEKSKÖNYV TÖRTÉNETE

A német Neue Zionsharfe-t 1866-ban fordították először magyarra. Ekkor már Magyarországon virágzó nazarénus gyülekezetek éltek. De miből énekeltek 1866-ig ezek a gyülekezetek? *Eötvös Károly* (1842—1916) — aki mint jó riportier pontos ér-

tesuléseket gyűjtött az első gyülekezetek életéről — így tudja: „Most már a nazarénusoknak maguknak is vannak énekeik és énekeskönyveik; — akkor még Svájcban is és Denkel utasítása szerint itthon is a kálvinisták könyvét használták.”²¹ A hódmezővásárhelyi nazarénus gyülekezet tulajdonában maradt fenn egy régi református zsolnárkönyv, amiről úgy tudja a gyülekezeti hagyomány, hogy a nazarénus gyülekezetben ebből énekeltek az első énekeskönyv megjelenése előtt.²²

Az énekeskönyv fordításáról, első kiadásainak előtörténetéről egy érdekes adat maradt ránk. *Szél Farkas* 1866-ban a Vasárnapi Újság lapjain beszámolt a hódmezővásárhelyi nazarénus gyülekezet alapításának történetéről.²³ Ő maga is részt vett egy nazarénus istentiszteleten. Így írja le a gyülekezet éneklését: „A pap egy asztal mellett állott a gyülekezet felé fordulva, s írott énekeskönyvből diktálta, ami következik.”²⁴ De *Szél Farkas* azt is megtudjuk, hogy egy ilyen kézzel írott énekeskönyv hogyan nézett ki és milyenek voltak az abban található énekek. 1863. december 2-án Hódmezővásárhelyen letartóztatták *Ethei Károlyt*, a város első misszionáriusát. Iratait elkobozták. *Szél Farkas* szerint „*Ethei* irományai közt van egy 24 lapból álló írott énekeskönyv, tartalmaz 9 éneket”. Ebből két énekrészletet is idéz. Az egyiket a „CXIX. Zsoltár nótájára” kellett énekelni:

„Jézus a mi lelkünknek barátja,
Az Igazság fénylő világossága,
Légy jelen lélekben miköztünk,
Midőn most szolgálatodra készülünk,
Ím együtt vagyunk, jöjj mihozzánk
Aldásodat bőséggel töltsd miránk.

Önts szívünkbe életet, világot,
Hogy értsük az isteni igazságot,
Jöjj hozzánk lelkünknek főpásztora,
Szívünknek kegyes megvigasztalója!
Teljesítsd rajtunk ígéretedet,
Midőn mondad, ott leszek én köztetek.

Taníts minket szent tudományodra,
Vezérelj drága világosságodra,
Engedd elérteni a hallgatóknak,
Hogy te szabadítója vagy azoknak,
Kik Téged követnek, Hozzád térnek,
Tőled szent áldást és kegyelmet vesznek.”

Ez az ének a *Sion Hárfá* énekei között nem található meg, de tartalmilag a SH 28. számú énekére emlékeztet. Verstani szerkezete sorszáma — mivel valószínűleg a *Sion Hárfában* dallama más volt — nem egyforma ezzel a verssel.

A másíkról, amelyről *Szél Farkas* maga írja, hogy „nem minden emelkedettség nélküli” és eredetileg nyolc strófából állott, 2 versszakot közöl:

„Örülj, igen, óh én lelkem,
Felejtst el bánatodat,
Mert Krisztus én idvességem,
Változtatja sorsomat.
E nyomorúság völgyét
Elhagyd és örömet
Veszed, melynek nem lesz vége,
Mondhatatlan dicsősége.

Éjjel, nappal kiáltottam
Az én jó Istenemhez,
Mert sok búmban elfáradtam,
Hogy látna inségemhez.
Az utazó fáradván
Szép nyugodalmat kíván.
Így én is éltemnek végét
Kívánom és csendességét.

Az énekből csak az első két versszakot idézte *Szél*, de megjegyezte, hogy még 6 versszaka volt ennek az éneknek a kéziratban. Az elkobzott énekeskönyv a szolgabírói iratok közül nem került elő.

Egy másik, az énekeskönyv keletkezésére vonatkozó adatot *Bíró Pál* pacséri református tanító jegyzett fel. Ő *Kalmár István*nal való beszélgetésére hivatkozva állítja, hogy az énekek szövegét „az alapító (ti. Kalmár) tette át magyar nyelvre”²⁵. *Schwalm György* pancsovai evangélikus lelkész szerint *Hencsei Lajos* „testvérei Imre és József angol énekek fordítása által szerettek maguknak nagy érdemet, melyek a zsolnárokkal és egy csomó lutheránus és református énekkel együtt képezik a nazarénus énekeskönyvet.”²⁶ Ezekből az adatokból is nyilvánvaló, hogy hosszabb ideig tartó munka előzte meg a könyv lefordítását. A szövegek erre mutatnak, Ethei könyvének szövegidezéteit többször átjavították, kiigazították.

Az énekeskönyv első kiadása 1866-ban „Sion hártája” címen látott napvilágot. Forrása minden bizonnyal a német *Neue Zionsharfe* 1861-ben megjelent második kiadása volt. A könyvön nincs feltüntetve a kiadás helye és nyomdája.²⁷ 410 lapon 217 éneket tartalmaz, valamint egy tartalomjegyzéket (kezdősor-mutató) és egy hibajegyzéket. Annak ellenére, hogy titokban jelent meg a könyv — az Országos Széchényi Könyvtárban máig sincs belőle példány — a nazarénusokról szóló korabeli irodalom megemlékezik róla. Nem véletlenül keltett feltűnést az akkori énekeskönyvek között szinte páratlan módszere: négyzólamú letétekben közli az énekek dallamát.

Az 1867. május 16-án a Bács megyei Feketehegyen tartott Alsó-Baranya-Bácsi református egyházmegye közgyűléséről jelentést tevő már tud az énekeskönyv létezéséről, sőt azt ígéri, „ha egyet a kezemhez kapok, a nt. szerkesztő úr engedelmével ismertetni fogom”. Egyelőre csak annyit tud a könyvről, hogy „a mi (ti. református) énekeskönyvünkől különbözik.”²⁸

Az egyik legtárgyilagosabb ismertetés a nazarénusokról Hódmezővásárhelyen 1869-ben íródott.²⁹ Ebben a következő értelmű sorokat találjuk a könyvről: „Volt alkalmam lapozgatni a könyvben, mondhatom, noha a fordítás sok részben gyenge, több helyen úgy látszik, szolgálai szóhű, igazán buzgóságot lehelő énekek vannak benne.” „Az énekek saját dallammal bírnak, de ezeket a felekezettek tagjai sem érték eléggé.”

A Vasárnapi Újság — k—y jelű cikkirója 1869-ben így ismerteti a könyvet: „Amint futólag ezelőtt egy pár évvel átla-

poztam, annyit mondhatok róla, hogy több helyen szép költőség, gyönyörű vallásos meghatódottság nyilatkozik meg benne. Sajnálom, hogy jelenleg a könyv nincs kezemnél, hogy állításomat példákkal bizonyíthatnám; egy pár ének közzététele által olvasóimnak bizonyosan gyönyörűséget szereznek.”³⁰

A két utóbbi forrás jólértelmezhető jellegű, hogy nemcsak azt tudják, hogy németből fordított a könyv, hanem azt is, hogy Zürichben nyomtatták a könyv német kiadását. A Vasárnapi Újság cikkirója azt is tudja, hogy ez a könyv az 1860-as évek elején jelent meg.

Az énekeskönyv készítői maguk sem érezték megfelelőnek az énekkordításokat. A második kiadást kibővítették és az énekek szövegeit is átdolgozták úgy stilisztikail, mint más egyéb szempontokból. Az énekeskönyv — a négyzólamú éneklés elősegítésére — egy 20 lapos „énekiskolát” közöl, amelyben a zenei alapfogalmak magyarázatát találjuk. Ezt az énekiskolát változtatlanul megtaláljuk, egészen a VII. kiadásig minden énekeskönyvben. Hatására jellemző, hogy a baptista *Körösy István* (1885–1972) által 1907-ben kiadott Evangéliumi Zsolnárokban is találhatunk ehhez hasonló 7 oldalas „énekelmélet”³¹.

Az Új Sion Hárfája második kiadása 1872-ben Bécsben jelent meg Seidel L. W. és fia kiadásában. A könyv 415 lapon 255 éneket tartalmaz.³² Ennek már közel sem volt olyan élénk visszhangja, mint az első kiadásnak. Ebben nemcsak az ismertetőkhibásak. A nazarénusok titkos könyvként kezelték énekeskönyvüket és idegeneknek nem adják el példányait. *Körösy István* is — visszaemlékezése szerint — csak nagyon nehezen, kerülvén tudott belőle egy példányt szerezni.

1886-ban — amikor már három éve a 3. kiadás is megjelent — *Rácz János* ismerteti a második kiadást a Szabad Egyház című folyóiratban.³³ Pacséron jutott a példányhoz, de a tulajdonosnak nem akarta elhinni, hogy nazarénus kiadású a könyv. „Nekem azonban erős gyanúm van, hogy ez baptista könyv” — írja. Nagyon hasonlóan találja a német baptista *Glaubensstimme* 7. kiadásához.³⁴ Bóven mutat be versrészleteket a könyvből. Elismeri, „vannak benne szép énekek”, de az énekek címeit különösképpen találja.

1880-ban Budapesten a Könyvnyomda Rt.-nél³⁵ nyomtatták ki a Lange Heft magyar fordításának első kiadását, mely 54 éneket tartalmazott. Címe: „Szent énekek és isteni dicséretetek gyűjteménye.” Fordítója a címlapon R. G.-vel jelölt *Rácz Gergely*³⁶. *Bányai Jenő* szerint ez „élénkebb ritmusú, egyrészt énekkari használatra alkalmas anyagot tartalmaz.”³⁷ Ezt a könyvet, mint már fentebb jelezte, 1888-ban Hódmezővásárhelyen önálló címlappal másodsor is kiadták (Hungária könyv.) — de már ekkor az Új Sion Hárfa II—III. kiadásával egybekötve kerül forgalomba. A IV. kiadástól önálló címlap nélkül, toldalékként csatolják az USH-hoz.

Az elmúlt évszázad során toldalék bővítésére is gondoltak. Egy nazarénus nyomtatott énekeskönyv-töredék van a budapesti gyülekezet tulajdonában, mely 1—24. oldalon 55—66. számú éneket, valamint ezt folytatva további kilenc oldalon — egy kivételével kotta nélküli — 67—73. számú éneket tartalmaz. Ez a kísérlet — valószínűleg a gyülekezetek konzervatív hagyományhűsége miatt — nem járt eredménnyel.

A további kiadásoknál csak az alapvető könyvészeti adatokról tudunk beszámolni. A kiadás módjára, a kiadókkaival való kapcsolatra a példányszámra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésünkre. Az USH harmadik kiadása Iglón 1883-ban *Schemádt József* könyvnyomdájában, a negyedik kiadás Hódmezővásárhelyen a Hungária könyvnyomdában jelent meg. Az utóbbiról a korabeli sajtó is tudósított. Eszerint a könyv 5000 példányban készült el „a vásárhelyi nazarénusok megrendelésére s az összes nazarénusok részére készült.”³⁸ Az ötödik kiadás már a mi szadunkban, 1901-ben Szegeden Traub B. és tsa könyvnyomdájából került ki. Úgy látszik, ekkor már nagyon szükséges lehetett az énekeskönyv, mert a ránk maradt pénztárkönyvek tanúsága szerint elég nagy érdeklődés volt iránta. Orosházáról pl. 1902. szeptember 9-én 550 darabot küldtek Tóth Ferencnek. A hatodik és hetedik kiadás Orosházán a nazarénus *Demartsi Ferenc* könyvnyomdájában jelenik meg, 1911-ben és 1925-ben.³⁹ A hatodik kiadás előkészítéséhez, finanszírozásához a gyülekezetek is hozzájárultak már. Ezt tükrözi az orosházi pénztárkönyv egy bejegyzése: „jan. 11. Kertész Ferencnél voltak Sitkei András, Pusztai Pál, Gyevi Márton, Fehér András és többen, elhatároz-

ták, hogy Demartsi Ferenc nyomdásznak az énekeskönyvek nyomására adjanak hatszáz forintot.”

1926-ban adnak ki egy — a némettől eltérő, főként az ébredési mozgalom énekkincsének nem a legszerencsésebb válogatásából való — gyűjteményt, Istent magasztaló énekek gyűjteménye. Az Igazsághoz ragaszkodó szívek vidámítására címen Orosházán Demartsi Ferenc nyomdájában, melyben 44 oldalon 25 ének található. Az illető nyomdák anyagának kutatása és a különböző sajtóhírek vizsgálata sok érdekes adalékot ígér a nazarénus énekeskönyv történetéhez. A hódmezővásárhelyi gyülekezet pénztárkönyvéből (1905—1940) pl. megtudjuk az énekeskönyv árának alakulását, forgalmazásának módját.⁴⁰

A hetedik kiadás példányai a második világháború végére elfogytak. A külföldön élő magyar nazarénusok használatára Kiss János adományából az Egyesült Államokban kiadták 1954-ben a könyv 7. kiadásának hasonmását⁴¹, amit kibővítettek 55—80. számozott új énekkel (111—116. oldal), amihez külön kezdősormutatót szerkesztettek. Ez az anyag lényegében a Lange Heftből való. Ugyanez megtalálható az ugyancsak ekkor és itt megjelent s szerb és szlovák énekeskönyvben is. Ez a kiadás nem tudta pótolni a nazarénus gyülekezetek énekeskönyv-szükségletét. Ezért szükség volt egy új kiadás előkészítésére.

A nyolcadik kiadás hosszabb, kollektív, széles körű előkészítő munka után született meg.⁴² A munkában igénybe vettek nem nazarénus szakértőket is,⁴³ hogy minél jobb, a mai kor igényeit és a hagyományhűséget ötvöző énekeskönyvet hozhassanak létre. A közel évszázados szövegek megújítása elengedhetetlenül szükségessé vált. A revízió elvi kérdéseit több atyafiságos tanácskozáson beszélték meg, az egyházzsolgák és a gyülekezetek képviselői.⁴⁴ Az énekeskönyvet — ahogyan azt a fentiekben láttuk — kibővítették, elhagyták a korszerűtlenné vált énekeskönyvet. Az énekeket folyamatosan számozták a könnyebb kezelhetőség végett. A nazarénus gyülekezetek konzervatív rétegeiben itt a gondos előkészítés ellenére sem találtakozott helyesléssel a revízió. Sok helyen máig ragaszkodnak a régies, megskott szöveghez.

Az új kiadást kedvezően fogadta a kritika és kijelölte helyét a magyar evangéliumi éneklés történetében. De a hibáira is

rámutatott. A megújulás legfőbb akadályának a konzervatív hagyományhűséget tartotta, mely a régi nyújtott, régi éneklési módot örökíti tovább. Hiányolta a dallamok és a szövegek szerzőinek felsorolását és a magyar énekanyagot. Az énekeskönyv érdemeiről is megemlékeztek, arról, hogy a könyv a német szöveget mindenben követi, hiánytalanul lefordítja a német éneket. Gazdag tartalmú tárgymutató is és bibliaszöveg-mutató segíti a tájékozódást. A kritika a szolid zenei újításokról és több apróbb technikai újszerűségről is dicsérően emlékezik meg. Különös érdemének tudja, hogy ügyel a szövegi és a dallami hangsúlyok törvényszerűségeire.⁴⁵

5. AZ ÉNEKLÉS SZEREPE A NAZARÉNUS GYŰLEKEZETEK ÉLETÉBEN

Karl Bohus franzföldi evangélikus lelkes 1896-ban hitvédő iratot készített a nazarénusok ellen. Ebben leírta, hogy „a nazarénusok azzal is meg akarják nyerni az embereket, hogy énekeikkel dicsekszenek”. Ezért úgy próbálta a nazarénus énekek hatását közömbösíteni, hogy a Neue Zionsharfe 251 énekét gondosan megvizsgálta, és azt bizonyította, hogy 72 olyan éneket talált a könyvben, amely evangélikus énekeskönyvekből származik. Sőt azt is bizonygatja a népszerű traktátus, hogy a 7. és a 73. ének tanítása nazarénusellenes.⁴⁶ Ez az érvelés viszont nem gyöngítette az énekelni szerető nazarénus gyülekeleti tagok előtt az Új Sion Hárfa hitelét.

Újlaki Antal is ugyanebben az évben írta szegedi tapasztalatai alapján a „Bibliás emberek” című riportkönyvét a nazarénusokról. Bár e gyülekezet istentiszteletét ellenszenvesnek találja, mégis megragadta a hívő gyülekezet éneklése: „Valaki hangot ad. Olyan formátlan hang ez, amelyet falusi temetésekön elégszer hallani. Van benne valami erőltetett szomorúság és keneteljes áhítat. Most rákezd az egész gyülekezet... A zsolttár melódiaját csak néhányan ismerik, akik kottát is olvasnak, a többi pedig nyomon énekel, ahogy hallásától és a torkától telik. Mégis meghatott ez a zagyva ének, bár a kenetteljesen nyújtott hangok egymásba kevergöztek... Annyi beteg lélek fájdalma buz-

gott föl az egyszerű éneklésben, hogy nyugtalanul néztem szét, hová jutottam, kik között vagyok.”⁴⁷ A nazarénus embert bűnjában és örömeiben, megszokott istentiszteletein és az élet nagy megpróbáltatásai között is elkísérte az ének. Az énekeskönyv nemcsak a gyülekezeti istentiszteleten és a családi körben felhangzó énekléseket segíti, hanem a hívő nazarénus ember naponta forgatott olvasmánya is ez a könyv, amit csaknem ihlettnek, az igaz hit bizfya és csatlakozhatatlan dokumentumának tekint. Ezért a nazarénusok szerint ez a könyv tanít, tanácsol és erőt ad a megpróbáltatásokban.

A nazarénus éneklés erejétől a legmegdöbbentőbb történetet talán *Csikész Sándor* református lelkész jegyezte fel. Egy frontélményét mondja el, amikor egy fegyverfogást megtagadó nazarénus katonát kísért utolsó útjára, aki halkán, de nagy hitbeli nyugalommal énekelte a puskacsövekkel szemben az Új Sion Hárfa toldalékának 19. énekét.⁴⁸ „Mikor üt az óra, s mikor jutok.” Az éneklésnek a legújabb időben is fontos, emberformáló szerepe van.⁴⁹ Ez magyarázza, hogy sokáig titkos könyvként kezelték, és nem szívesen adták illetéktelen kezekbe. Körrösy István visszaemlékezése szerint a nazarénusok még pénzért sem adták ki más egyházbelinek énekeskönyvüket. Ő is úgy jutott a 2. kiadáshoz, hogy Csökmön (Bihar m.) a baptista imaházal szemben lakott egy Harmati János nevű volt nazarénus, ki elmaradt a gyülekezettől és a baptistákhoz kezdett járni. Tőle sikerült megszerezni a könyvet. Ez a „titkolás” a legutóbbi időkig tartott. Soós Sámuel elmondta, hogy 1949-ben a mennonita segélyakció Budapestre látogató vezetőjét, egy Beert nevű egyén megajándékozott egy énekeskönyvvel. Ezért az atyafiak szigorú dorgálásban részesítették. A könyv 8. kiadásakor is titokban küldte szét a tisztelt példányokat.

6. AZ ÚJ SION HÁRFA SZERB ÉS HORVÁT FORDÍTÁSA

A nazarénusok az 1850-es évektől elsősorban Magyarországon déli vidéken szaporodtak, és így a szerb nazarénusok száma is egyre nőtt. Ezért hamarosan szükség lett szerb nyelvű énekeskönyvre is. Ezt az énekeskönyvet is, a magyar énekeskönyv mintájára, németből fordították. A könyv fordítója *Jovan Jovanovity Zmaj* (1833—1914) neves szerb költő⁵⁰ és *Djordje Rajkovity* volt. Mindketten jeles írók voltak, de egyikük sem volt nazarénus. Hogyan kerülhettek akkor kapcsolatba a nazarénusokkal? *V. I. Dimitrijevity* „A nazarénus hit története és lényege”⁵¹ című munkájából így tudjuk rekonstruálni a történeteket. Az 1860-as évek végén két újvidéki zsidó, a nazarénusok megbízásából *G. T. Hadzistyot* kereste fel, hogy gazdag honorárium ellenében fordítsa szerbre a német *Neue Zionsharfe-t*. *G. T. Hadzisty* a megbízást nem vállalta, de egy *Fuks* nevű öreg nyomdással ismertette meg őt, aki ismerte a jeles költőt, *Zmajt*. *Zmajnak* tetszett a feladat, és hamarosan 150 éneket le is fordított a német énekeskönyvből. A munka másik felével *D. Rajkovityot* bízták meg, aki egy érdekes egyezséget kötött a nazarénusokkal, mely szerint „a nazarénusok kötelezték magukat, hogy maguk közé fogadják, eltartják, megművelik haszonbérbe vett földjét, amellet minden egyes versért a fordítót még 2 forint illeti”.

Egy másik visszaemlékezés szerint, melyet szintén az említett forrás mond el, a nazarénusok megbízottjai először *B. Rajkovityot* keresték fel, aki el is kezdte a munkát. A megegyezés szerint a nyomdai munkát *Fuks* végezte volna, de az első öt év után nézeteltérés támadt a nyomdász és a nazarénusok megbízottja között. Ezek a kinyomatott íveket otthagyva pancsovai *Jovanivity* testvérekhez fordultak, akik nem vállalták a munkát. Végül a Nyomdász Népi Szövetség (Naróda Zachuzna Stemparia) egyeztek meg, akik által összeköttetésbe kerültek *Zmajjal*, akinek fordításai jobban megfelelték a megrendelők ízlésének.

Ezekből az elbeszélésekből nem tudjuk, hogy mennyi a legenda és mennyi a valóság. Egy biztos: *Zmaj* nem csupán pénzhűségből vállalta a munkát. *Jovan Maksimovic* szerint *Zmaj* „saját jószántából határozta el, hogy erejéhez mérten segíteni fogja

ügyüket”. „*Zmaj* nem jó honoráriumért fordította a nazarénus énekeskönyvet... hanem abban a meggyőződésben, hogy a nazarénusok Istenről és vallásról alkotott felfogásuk helyes.” Az énekeskönyv 1878-ban Újvidéken jelent meg *Nova Harfa Sziona Zbirka* címen. A lefordított újszerű énekeknek nagy hatása volt. *Kristu* címen. A lefordított újszerű énekeknek nagy hatása volt. A liturgikusan kötött szerb orthodox egyházi éneklés eltávolodott már az egyszerű emberek érzés- és hitvilágától.⁵² *V. I. Dimitrijevity* így kesergett e könyv megjelenése felett: „Nem hallgathatom el afölötti sajnálkozásomat, hogy ez a szörnyűség megjelenhetett. A nazarénus terjeszkedés agyafurtsága, ravaszsága mellett ezek az énekek könnyed verselése, tiszta nyelve és új dallamai igen nagyon megkönnyítik a nazarénus hit terjedését.”

Az énekeskönyv második kiadása 1886-ban, mint a harmadik kiadás 1896-ban jelent meg (Srzpszka Stamparija dre Szvetozara Miletica) Újvidéken. A harmadik kiadást átdolgozták. Tartalma 1—16. oldalon énekiskola, amit 367 oldalon 255 ének és az ehhez tartozó hibajegyzék követ. Külön címlappal ellátva 104 oldalon a toldalék 54 éneke következik (Novi Dodatka uza „Harfa Szonszki” *Zbirka* pojanya i Szlavopoue ne Hlava Bogu). A negyedik kiadás (Újvidék, 1913 Elektrica Stamparija dra Szvetouar Miletica) toldaléka már 80 énekre bővült.

Időközben *Zmajt* a szerb orthodox egyház részéről több támadás érte. Ezekre az újvidéki *Zastava* című napilap hasábjain válaszolt.⁵³ A cikk közvetlen előzménye az volt, hogy *Sandity* professzor révén *G. Gligorij Obrenov* hittudós megtudta, hogy *Zmaj* a nazarénus énekeskönyv egyik fordítója és nyílt levelben kérdezte meg erről a költőt. Ebből a válaszból több érdekes mellékkörülményt tudunk meg... Egyrészt *Zmaj* azt vallja, hogy amikor a fordítást készítette: „akkor nem tudtam, hogy ezek nyomtatásban is meg fognak jelenni. Velem mindössze annyit közöltek, hogy vallásos emberek akarják a dalokat maguk szűkebb körében énekelni”. Azt is megtudjuk *Zmaj* válaszból, hogy művészileg is nagyra becsülte ezeket az énekeket. „Nem is fordítottam volna le az énekeket, ha nem lettek volna ennyire szépek” — írja. Ezért verseskönyvébe is fel akarta köztük a legszebbeket venni. „Az állt szándékomban, hogy 3—4 versfor-

dítás a fordítások közül bekerüljön második daloskönyvbe, de kimaradt sok más verse is, a terjedelem korlátozottsága miatt.” *Jovan Maksimovity* egyetemi tanár 1901-ben Belgrádban kiadott műve Zmaj védelmére készült irat. Zmaj verseit a későbbi kiadások több ponton „átjavították”. Az eredeti formák megállapítása külön filológiai feladat.

A második világháború után Amerikában Kiss János adománnyából 1953-ban változtatás nélkül, de 25 római számmal pótlólag megtoldva újra kiadták. (Ennek az újabb toldaléknak a címe: Chorale tojest Pisne sborne.) Ennek második kiadása 1965-ben jelent meg, ami mindenben megegyezik az előbbi kiadásal.⁵⁴ Az Új Sion Hárfa horvát nyelvű fordításáról lényegesen kevesebbet tudunk. Egy érdekes kézirat viszont ránk maradt, 1884-ben írták Duszokon. A könyv az Új Sion Hárfa fordítása 596 oldalon 302 éneket tartalmaz⁵⁵ Az első horvát nyelvű énekeskönyv 1891-ben Újvidéken jelent meg.⁵⁶ Ezeket a könyveket máig használják a horvát nyelvű gyülekezetek. Újabb kiadásról nem tudok.

7. A SZLOVÁK ÚJ SION HÁRFA

Bár a felvidéki nazarénus gyülekezetek története felkutatlan, mégis több olyan adattal rendelkezünk, amelyek arra mutatnak, hogy a korai időkben már voltak nazarénus gyülekezetek a régi Magyarországon és az északkeleti határvidékeken. Az Alföld szlovákiai felüljáróiban is terjedtek a nazarénusok. Ezért szükség volt szlovák nyelvű énekeskönyvre is. A fordítás körülményeiről egyelőre semmit sem tudunk. Az énekeskönyv első kiadása Iglón, a harmadik kiadás előtt egy évvel, 1882-ben J. Schmidt nyomdájában jelent meg. A 490 oldalon 306 éneket (252—54) tartalmaz. A címe: Nová Harfa Siona⁵⁷.

Az énekeskönyv 2. kiadását 1896-ban Békéscsabán készítették a Corvina nyomdában. Énekanyaga ugyanaz, mint az előző kiadásé volt. A kiadás előkészületeiről a békéscsabai Evangélikus Egyházi Szemle 1895. januári száma egy rövid hírben beszámolt. Eszerint 4000 példányban jelent meg az énekeskönyv és a Cor-

vina nyomdával kötendő szerződés aláírására „főemberük és profétájuk Simeon Horvátországból jött Csabára”. Az énekek anyagáról, valamint fordításáról is véleményt mondott. Szerinte „az énekek nagy része silány fordítás, némelyik ének a Tranosciusból lett átvéve”. A fordítás szándékosan primitív, hogy ne ismerjék fel.⁵⁸

Az énekeskönyv későbbi kiadásáról nincs tudomásunk. Kiss János ajándékából viszont 1953-ban az Egyesült Államokban szlovákul is kiadták a könyvet.⁵⁹ Itt az eredeti anyag kibővült. Az 54. éneket tartalmazó toldalék folyamatos számozással, de az 55. ének után a következő felirattal: Pisne Prevedené. Spidavku srbské Sion Harfa od čisla 80 énekre bővült. Ezen kívül a könyv új toldalékok is kaptak az ugyanekkor kiadott szerb énekeskönyv mintájára „Chorale tojest Pisne sborne” címen. Ez a második toldalék 25 római számozású éneket tartalmaz.

8. A ROMÁN ÉS AZ OROSZ ÚJ SION HÁRFA

A román nazarénus énekeskönyvet, melynek címe Nova Harfa a Sionuli a múlt század végén fordították, első kiadását nem ismerjük. A második kiadása Lugoson 1910-ben (Tipografia Josif Szidon) nyomtatták, melynek anyaga 255—54 ének és az énekeskönyv. Ezenkívül tudomásunk van arról is, hogy románul is kiadták az Egyesült Államokban, de ebből nincs példányunk.

Bizonytalan értesüléseink vannak arról is, hogy talán ez a század elején oroszra is lefordították az énekeskönyvet, de semmi féle könyvészeti adatunk ezzel kapcsolatban nincs. Soós Sámuel hagyatékában van egy gondosan kötött orosz nyelvű kézíratos énekeskönyv-kézirat, melyet a román énekeskönyv mintájára 3—4 hónapos munkával másoltak le, Csernovicban.

* * *

A dolgozatban összefoglalt kutatási eredményeken túl a korabeli sajtó és levéltári anyag fázasztó munkát igénylő feltárása még sok adatot ígér. Ennek a dolgozatnak az a célja, hogy a na-

zarénus éneklésre vonatkozó eddigi rendelkezésünkre álló adatokat összegyűjtse és felhívja a figyelmet a kérdés további tanulmányozására. A közös munka segítése nélkül nincs előrehaladás. A munka elvégzése megéri a fáradságot, hiszen a narénus éneklés a magyarországi evangéliumi mozgalmak gazdag énekes kultúrájának első hajtása.

A Sion Hárfá annak idején Ef. 5:19-et választotta mottójául: „Beszélvén egymás között zsoltárokból és dicséretekben és lelki énekekben, énekelve és dicséretet mondva szívetekben az Úrnak.” Ez az ige az éneklés párbeszédre, gondolatkifejező, gondolatátadó funkciójára utal. Hitünk szerint ebben kell mindnyájunknak megerősödni és ehhez a megújulásnak jó eszköze az egészséges hagyománytisztélet, mely a múlt eredményeit tovább építi nyitott szívvel a jövő felé.

Egy baptista bibliáarus: Novák Antal

Kik voltak a bibliáarusok? *Balogh Ferenc* (1836—1913) a debreceni kollégium jeles tanára felel meg erre a kérdésre. Ő még 1904-ben a Brit és Külföldi Bibliatársulat első százados centenáriumára kiadott füzetében írta le munkájukat és úti fáradaimat: „falvakon, hegyek közt, forró és jégvidéken, gyalog, öszvéren, hajón, vasúton; küzdenek úti fáradalmakkal, gúnynyal, ellenségeskedéssel, nélkülözéssel, az idő viszontagságaival, soknak megrendült az egészsége; volt, aki vértanúként halt meg kötelessége hű teljesítésében. Egyszerű, de hitbuzgó emberek, akik közvetlen érintkeznek a néppel; örül szívük, ha a menyegyei kenyeret sikeresen ajánlhatják. Ahol olvasni nem tud a nép, ott ők olvasnak fel, hogy megkedveltesék a hallott igét, hiszen a hit hallásból keletkezik.”¹

No persze nem mindenkinek volt ilyen jó véleménye e névtelen hősökről. *Czékus László* be is vallotta ezt az egyik folyóiratunk hasábjain. „Hát én őszintén megvallom, hogy a mi hazai bibliáarusaink iránt nem tudok ennyire lelkesedni.” Nem azért, mivel ezek nem végezték olyan szorgalmasan munkájukat, mint külhoni társaik, hanem azért, mivel az angol bibliatársulat „bibliáarusokként gyakran olyan egyéneket is alkalmaz, kik ama veszélyes baptista szektához tartoznak, melynek apostolai szeretvén a zavarosba halászni, ahol csak tehetik, örömet bontogatták protestáns egyházaink erőtlenebb őrfalait.”²

Ez a vád különösen a századforduló éveiben erősödött meg. Ezt bizonyítja a békéscsabai Evangélikus Egyházi Szemléből vett néhány idézet is. 1897-ben a lap egyik cikkirója egyenesen

azt állította, hogy „a baptizmust a Brit- és Külföldi Bibliatársulat kolportörjei hurcolták be gyülekezeteinkbe”.³ A lap támadta Moody Andrást, a pesti skót misszió lelkészét, valamint a skót bibliatársulatot is, melynek egyik baptista kolportörje 1899 februárjában Békéscsabán is megfordult.⁴ 1901-ben azután a vádat pontosabban is megfogalmazta a lap: „Magyarországon Millarad, a Brit- és Külföldi Biblia Társulat igazgatója terjesztette el a baptizmust kolportörjeivel, kik közül különösen Müller, jelenlegi budapesti baptista lelkész és fővezető tűnik ki.”⁵ Az itt említett Müller valószínűleg Meyer Henrik, a magyar baptista misszió vezetője. A Brit és Külföldi Bibliatársulat százados évfordulóján ismét megvádolta a békéscsabai lap Millardot, aki ekkor már régen nyugállományban volt, és akinek nagyon sokat köszönhetett a magyar bibliaterjesztés ügye. A lap azért neheztelt, hogy „lelkészeink sok helyütt jóakarattal fogadták a báránybőrbe öltözött farkasokat, kik első apostolai voltak a rajongó szektás szellemnek”.⁶

Millard Ede⁷ valóban baptista volt, aki mint a magyar bibliatársulat vezetője hosszú ideig toborozta a vándor-árulás nehezségeit vállaló bibliatársulatokat, de a munka feltételei szigorúak voltak. A kolportörök a biblia árulásán és terjesztésén kívül semmilyen más irat eladásával vagy semmiféle vallásos propagandatevékenységgel nem foglalkoztak. Ezen hűségesen örökösödött Millard. Ezt Meyer Henrik önéletrajza is tanúsítja, kit ennek megszégése miatt keményen megintett.⁸ De úgy gondolom, hogy a bibliatársulat munkájának értékét nem a felekezeti hovatartozandóságuk döntötte el. Lelki éhséget elégítettek ki ezek a névtelen misszionáriusok. Gubás Ferenc református népoktató 1860-ban Mezőkeresztesről azt írta, hogy amikor kihirdették a templomban, hogy lehet bibliát vásárolni, „a hívek mintegy vételkedtek a vételben s többen vannak olyanok, kiknek minden napi kenyerök alig van, s a Szent Bibliát mégis megvették”.⁹ De Tiszason sem volt más a helyzet. Innen Zih Károly református néptanító küldött jelentést: „A legszegényebb napszámás is édes örömtől áthatva áldozza bibliamegyszerzésre legutolsó filléret is s csaknem két hét eltétele alatt már 65 protestáns család olvasta édes érzéssel eltelve a Könyvek Könyvét.”¹⁰ Horváth Sámuel meg Nemesbikről küldött hasonló jelentést.¹¹

De nemcsak vásárolták, hanem olvasták, tanulták is a Könyvek Könyvét. Erre csak egy érdekes adalékot idéztek példaként, amiről Ráth-Végh István is megemlékezett a magyar kuriózumok között. Egy *Bak Sándor* (†1866) nevű kiskunlacházi takácsmester kívülről tudta a Bibliát és bármelyik elkezdett verset tudta folytatni.¹²

A bibliakolportörök egyháztörténelmünk névtelenjei. Emlékküket lassan elmosta az idő. Ma már nevüket is nehéz kiánsni a porosodó iratok mélyéről. Pedig szerepük egyháztörténeti mércevel mérve is jelentős. Ebben a dolgozatban egy ilyen régen volt bibliatársulat pályáját rajzoltam meg.

* * *

Novák Antal a magyarországi baptista misszió nagy ismeretlenje. Bár történelmi szerepét *Bányai Jenő* rangos tanulmánya már kijelölte,¹³ de még a baptista egyháztörténettel foglalkozók sem tudatosították azt, hogy Novák Antal működése nemcsak hivat teremtett *Rottmayer János* (1818—1901) pesti missziója és *Meyer Henrik* (1842—1919) működése között, hanem Meyer német orientációját, a német kispolgárságra építő misszióját összekapcsolta az Alföldön élő és a múlt század második felében még virágzó protestáns népi gyülekezetekkel. Ez a baptista misszió első nagy sorsfordulója volt. Talán Novák Antalban tudatosult először, hogy a baptista misszió élő talaja ezek a protestáns, biblikus közösségek, akik a puritán hagyományok hűségesei voltak.¹⁴

Novák Antalról csaknem mindenki megemlékezett, aki a magyar baptista misszió múlt századi történetét vállalta fogta. Ezeket az adatokat utoljára *Bányai Jenő* foglalta össze,¹⁵ de Novák tudományos igényű életrajzának megírása — a ránk maradt adatok kritikai értékelése még a jövő feladata. Ebben a dolgozatban inkább az eddigi eredményeket és a kutatások irányát próbáltuk összegezni.

Novák Antal Meyer Henrik anyakönyvi bejegyzése szerint 1828. január 17-én katolikusként, az akkori Ausztriához tartozó stájerországi Cilliben született, ami a mai Jugoszlávia területén levő Celje nevű helység.¹⁶ A faluban vegyesen laktak német,

délszláv és magyar anyanyelvű lakosok. Novák Antal szabómes-
ternek tanult. Hamar elkerülhetett szülőfalujából. Pesten az
1860-as években kapcsolatba került Rottmayer Jánossal és bejá-
ratos volt Rottmayerék Gyöngytyúk utcai házába (ma Gyulai
Pál utca 8.).¹⁷ Bányai kutatásai nyomán egy nagyon fontos ada-
tot tudtunk meg Novák budapesti éveiről. A pesti német leány-
gyülekezet anyakönyve szerint — melynek fotómásolata a bap-
tista történelmi kiállításon volt látható — Novák Antal 1864.
augusztus 30-án itt kötött házasságot a pozsonyi illetőségű Áx
Zsuzsanna Katalinnal.¹⁸ Ez nemcsak Novák Antal életének egy
eddig ismeretlen jeles eseményéhez ad biztos támpontot, hanem
arról is tudósít, hogy Novák a múlt századi pest-budai ébredés
gyújtópontjával, a pesti német református leánygyülekezettel
volt kapcsolatban, bár ez a kapcsolat meglehetősen laza lehetett,
hiszen a ránk maradt iratokban több adatot nem találtunk No-
vákról.¹⁹ Ezzel a gyülekezettel volt összeköttetésben Rottmayer
János²⁰ is és valószínűleg M. B. *Czechowsky* (1818—1876) az
első Magyarországon megfordult adventista misszionárius is,
aki 1869—70-ben tartózkodott Budapesten.²¹ A házassági anya-
könyv feljegyzése szerint Novák Antal ekkor József u. 38. szám
alatt lakott.

Csopják Attila (1853—1934) feljegyzéseiből tudjuk, amelyek-
hez az értesülést valószínűleg apóstól, Rottmayer Jánostól sze-
rezte, hogy Novák Rottmayertól „kapott iratokat és munkát is
egyszer-mászor”.²² Az ő feljegyzéseiből tudjuk azt, hogy ho-
gyan került Novák kapcsolatba a Brit és Külföldi Bibliatársu-
lattal. A fiatal házas Novák 1865-ben nehéz anyagi körülmények
közé került. Észrevette, hogy a bibliaterjesztők a Szentírást igen
olcsón adják, és ő is vásárolt Bibliákat, amit magas felárral to-
vábbított, kihasználva a bevezetőben említett érdeklődést. „Így
folytatta ezt a vásárlást mindaddig — írja Csoják — míg a
bibliaüzletben feltűnt ez az eljárás és a szorgalmas bibliavásárló-
ból hamarosan bibliaárus lett.” Erről *Szabadi F. Gusztáv* (1871—
1966) kéziratos feljegyzéseiben így emlékezik meg. „Novák An-
tal 1865. május 26-án, felesége pedig ugyanazon év július 20-án
lépett a Bibliatársulat szolgálatába, 35 illetve 30 forintnyi havi
fizetéssel. Mivel nőket csak a tengerentúli tartományokban al-
kalmaz a társulat... Novák feleségének felvétele és alkalmazása

egyedülálló kitüntetés számban ment. Mindketten a bibliater-
jesztésre rátermett emberek voltak.”²³ Novák Antal és felesége
elkezdte a bibliaterjesztők nehéz és hányattatott életét.

Hogyan állt a bibliaterjesztés ügye ekkor Magyarországon?
Millard Ede 1864. szeptember 30-án levelet írt Török Pálnak, a
Duna melléki egyházkerület püspökének, melyben bejelentette,
hogy egy bibliaraktárt állított fel Pesten a Lauffer testvérek
evangéliumi kölcsönkönyvtárában (Váci u. 9.). Kérte a püspök
támogatását. Azt is megírta, hogy Ziegler János raktárigazgatót
— aki korábban hajóstiszt volt — hogy keresse fel Törököt és
tőle kérjen segítséget az új bibliaraktár felállítását hírül adó kör-
levél megszerkesztéséhez és a bibliatársulat szervezéséhez.²⁴

Kirner A. Bertalan gyermekkori emlékei kapcsán így írja le
a bibliaterjesztőket: „Nagy bőrtáskával a vállukon vásárokból
is járkálva kínálgatták a Bibliát, az Újtestamentumot, az Ótes-
tamentumot és külön a zsolttárolkat is. Jó könyvet vegyenek!
Hangzottak lépten nyomon. A (békési) református kollégium
harangozó szobájában pihentek meg. Piacokon, vásárokon is
megjelentek és ott is nagy szorgalommal hordozták bőrtáskájú-
kat.”²⁵ Hasonló módon emlékezik meg *Dankó Imre* is a gyulai
vásárokon megjelenő bibliaárusokról.²⁶

A Novák házaspár működési területe a Tiszántúl volt. Pesti
otthonukat hamarosan felszámolták és gyermeküket is itthagy-
ták. Valószínűleg 1866-ban vagy 1867-ben Gyomára költöztek.
Ez a Körös-parti város lett a bibliaterjesztő misszionárius házas-
pár működésének központja. Ebben a községben — mint aho-
gyan szerte az Alföldön — jelentős számban éltek olyan puri-
tán hagyományokat őrző parasztok, akiket az egyre jobban meg-
üresedő racionalista protestáns istentiszteletek nem elégítettek
ki és otthon is csoportosan, kisebb hívő közösségeket alkotva
Bibliát és más hitéptítő könyveket tanulmányoztak.²⁷ Novák eze-
ket a bibliás népi gyülekezeteket tekintette működése-fő állo-
máshelyeinek. Ezek nélkül a szabadegyházi misszió népi alapjait
veszítette volna el. Meyer Henrik soha nem találkozott volna a
szalontai magyar gyülekezettel és *Kornya Mihállyal*, a legjelen-
tősebb parasztpostollal, aki az egyháztól mindjobban elidege-
ledő népi vallásos közösségeknek a nagy összegyűjtője volt.²⁸

Miért éppen ez a terület — a Körösök vidéke, vagyis a békés-bánati református egyházmegeye — lett Novák Antal munkaterülete? Erre a kérdésre segít felelni *Hajnal Abelnék*, a békés-bánati református egyházmegeye esperesének 1867. évi jelentése, melyben a többi közt ez áll: „A múlt évben folyamodtam a Bibliaterjesztő angol társulat Bécsben székelő titkár a Millard Eduárd úrhoz egy ambulans lelkipásztor évi díjazása kiezközléséért, ki a Bánátban szétszórtan lakó ref. hitokonainknak az élő keresztyénséget szólna s hirdeté. Miután válaszol azt nyertem, hogy a bibliatársulat kitűzött egyedüli célja lévén a sz. Biblia olcsó ároni terjesztése, a célunkra évi segély nem remélhető. Ugyancsak nevezett titkár úr utasításából folyamodást készítettem ez évben a következő című társulathoz: Continental evangelical Society in London, s azt ft. Balogh Péter püspök úr, és segéd gondnok ó kegyelmessége is aláírván, Millard titkár úrhoz elküldtem azon kérés mellet, hogy az illető helyre ajánlólag elküldjem azokat a leírásokat, melyek az a kapcsolat Hajnal Abellel valószínűleg befolyásolta Nováké Gyomára költözését. Az ügyre vonatkozó iratokból kiderül, hogy Révész Imre ajánlotta Hajnal Abelnék a Millarddal való kapcsolatot.³⁰

Novák Antal alföldi szolgálatáról sokan megemlékeztek. — a többi között Csopják Attila,³¹ *Körösy István*,³² dr. Káss Ferenc,³³ *Kirner A. Bertalan*,³⁴ — Meyer Henrik is beszélt róla önéletrajzi feljegyzéseiben,³⁵ de ezeknek a részletes kiértékelése, forráskritikai vizsgálata még nem történt meg. Ezeket az adatokat szaporítják a legrégibb alföldi baptista gyülekezetek krónikái, amelyek ugyan később alakultak, de megemlékeznek Novák Antal úttörő munkájáról.

Gyomán jelentős paraszteccelesiola élt. Erre utal az is, hogy Novák Antal gyomai működése után több mint 20 esztendővel, amikor 1888. január 31.—február 1-én a híres evangélista A. Somerville amikor itt tartózkodott, óriási tömeg gyűlt össze, hogy meghallgassa a külföldi evangélistát. Ezt jegyezte A. Somerville naplójába: „akkora hallgatóságom Skóciában sem volt”. Majd hozzáteszi: „örülök, hogy nem hallgattam a jó debreceni protestánsok tanácsára és nem mentem haza. Magyar misszió-utam legnevezetesebb része most kezdődik. Ki hitte volna, hogy én még földi életemben ilyen jelenetek tanúja lehetek. Ó csak

töltené ki az Úr az ő Lelkét. Valósággal a pünkösdi háromezerre kell gondolnom. Istené legyen érte minden dicsőség.”³⁶ Kornyá Mihály működésének is egyik támaszpontja volt Gyoma. A paraszteccelesiola református gyülekezettől való elidegenedését gyorsította itt az 1870—71-es évek lelkesválasztási botránya.³⁷ Kornyá Mihálynak itt végzett munkájáról már 1881-ben hírt adott a protestáns sajtó.³⁸ Az első baptista bemeherítés itt 1883. december 12-én a jeges Hármas-Körösben.³⁹

Mint már említettük, 1866/67-től ebben a városkában volt a Novák házaspár bejelentett lakása. A gyomai református gyülekezettel is jó kapcsolata volt. A presbiteri jegyzőkönyv szerint 1868 augusztusában Novák Antal bibliát ajándékozott a gyülekezettnek.⁴⁰ Ez a bibliatársulat gyakorlatában megszokott udvariassági gesztus volt ugyan,⁴¹ mégis a normális kapcsolatok meglétét bizonyítja. Novák Antal így az 1860-as évek közepétől egyike lett a bibliatársulat Magyarországon dolgozó 13 kolportőrnek. Ezek a szorgalmas bibliatársulatok például 1868—69-ben 45 562 Szentírást adtak el hazánkban.⁴² Novák akkor még nem volt bemeherített baptista, de a Rottmayerrel való kapcsolata és működése legalábbis annyit sejtet, hogy baptista szimpatizáns volt. Bemeherítésére csak 1870. április 30-án Bécsben kerül sor a Meyer által vezetett anyakönyv tanúsága szerint.⁴³ Ez a baptista *Millard Ede* (1822—1906) munkálkodásának következménye lehetett, aki 1869 novemberében, mint a Brit és Külföldi Bibliatársulat bécsi központjának vezetője járt Budapesten „megtekinteni a colporteuröket”, és a bibliaterjesztés engedélyezése az önálló lerakat kialakítása végett kérvényt nyújtott be a Belügy-minisztériumba. Az a hír járta, hogy „az angol bibliai társaság hat agentit állít hazánkban az angol bibliai terjesztésére”.⁴⁴ Millard nemcsak baptista volt, hanem a hajlékában levő bécsi gyülekezet vezetője is, és ez egyre szélesebb körben ismert lett. Ezt rossz néven vehették a protestáns lelkipásztorok. Ebben az időben amúgy sem volt könnyű a bibliaterjesztők sorsa. A Protestáns Egyház s Iskolai Lap hasábjain az ellen kellett tiltakozni, hogy a szentjakobi r. katolikus pap antikrisztusnak bélyegezte a bibliaterjesztőket.⁴⁵ Ezért Millard hangsúlyozni kénytelen 1869 novemberében, hogy „a társulat szolgálatában álló egyének valamennyien szigorúan kötelezvék, csupán a Biblia egyszerű és

kizárólagos terjesztésére szorítkozni jegyzetek és magyarázatok nélkül”.⁴⁶ Novák Antal mégis talált alkalmat a misszióra. Munkámódszerét Kornya Mihály és Tóth Mihály 1892-ből való vizsgálata emlékezése örökítette meg. „Két hónapig házról házra járt, kínálva mindenkinnek a Bibliát. Akik tőle vásároltak, felkeresték saját lakásán a barátságos modorú embert, hogy útbaigazítást kapjanak tőle. Fentnevezett Novák Antal minden utasítást szívesen megadott, s nemsokára más községbe ment terjeszteni a Bibliát. Egy év múlva visszatért Nagyszalontára, ahol már néhány tagból álló bibliakört talált. Ezek az ő távollétében egymást buzdítva tudakozták a Szentírást, ahol rátaláltak az alámerítkezésre de még nem tudták, hogy hol van egy olyan egyén, aki rajtuk az alámerítkezést végrehajtaná.”⁴⁷ Novák Antal az 1870-es évek elején, vagy talán még 1869 végén jelent meg Nagyszalontán — ahol kapcsolatot létesített a Bondár Balázs házában alakult bibliai gyülekezettel. Munkálkodása — a beme-rítéstről való tanítása — nyomán „hamar tusakodás támadt a gyülekezetben és sok imádkozás, böjtölés, Szentírás-olvasás közben keresték az igazságot. Mint többen elmondták nekem — írja Kiss Ferenc — valóságos lelki forrongás támadt a városban”.⁴⁸ Ennek a látogatássorozatnak lett eredménye az első szabolcasi csoport gyulai beme-rítése, amit Meyer Henrik végzett el, akivel Novák csak 1875 júniusában ismerkedett meg Pesten.⁴⁹ A Novák házaspár Kirner A. Bertalan szerint 1874 áprilisában Gyomáról Gyulára költözött.⁵⁰

Novák alföldi működésével kapcsolatban a másik fontos adat Berettyóújfaluhoz kötődik. A baptista gyülekezet jegyzőkönyve szerint Novák 1869 decemberében — tehát beme-rítése előtt — járt először Berettyóújfalun, ahová a forrás szerint Nagyszalontáról jött. Ugyanez a forrás arról is megemlékezik, hogy a Novák házaspár 1872-ben két hónapot munkálkodott ebben a községben.⁵¹ Többször is visszatérhettek ide. *Lisztes András* (1851—1919) nekrológiájából tudjuk, aki az első berettyóújfalui beme-rített baptista volt, hogy „1876-ban Novák testvér, mint bibliaárus, nála raktározott bibliákat és közölte vele Isten Igéjének magyarázatát”.⁵² Novák berettyóújfalui vetése is beért 1877. november 10-én 13 embert merített be Meyer Henrik. Önéletrajzában így ír erről. „Hétfőn, november 10-én reggel 7,30-kor

Berettyóújfalura utaztam, s du. 4 órakor érkeztem oda. Számos beme-rítkező jött össze s az éjszakai órákba nyúlóan foglalkoztam felvételiükkel. Mép hétfőn este szóltak egy idős asszonyról, aki nagyon örült a beme-rítésnek, de súlyosan megbetegedett. Nem csekély meglepetésünkre nemsokára kocsin hozták el ahhoz a házhoz, ahol a felvételre jelentkezettekkel foglalkoztunk. Éjjel 2 óráig (szerda hajnal) 13 lelket találtunk alkalmasnak a felvételre, köztük a beteg, idős néni. Hajnal 3 órakor vultunk ki az alámerítkezés színhelyére, a beteget kocsin vitték. A víz befagyott, a jég azonban nem volt vastag, csak az volt a kellemtelen, hogy nagyobb utat kellett megtennünk, hogy megfelelő mélységű vízhez érjünk. Itt azután hitük vallomására beme-rítettük mind a 13 lelket, köztük a beteget is. Csodálatos volt, hogy a hazafelé vezető úton a betegnek nem volt már szüksége kocsi-ra, saját lábán ment.”⁵³ A kortársak előtt viszont nyilvánvaló volt, hogy ez a beme-rítés Novák magvetésének aratása volt. Az egyik protestáns híradás így panasolja ezt: „Berettyóújfaluban éppen egy baptista vagy nazarénus bibliaáruló a bibliaárulás színe alatt és alkalmával térített el 14 református felnőt egyháztágot, kiket aztán újrakeresztelésre Budapestről Meyer atyafi a propaganda feje hívatott meg.”⁵⁴ Valóban igaz volt, amit Csoportok Attilának egy akkor még élő tanú mondott el: „Ahol Novák a ne-jével megfordult, ott nagy ébredések támadtak és Novák Közép-Magyarország údviharcosa lett.”⁵⁵ A gyulai beme-rítésnek és az egyre jobban fokozódó baptista misszióknak következménye lett Novák életében is. A kolportörök között kiéleződött a „baptista kérdés”. Érdekes adalék ehhez Meyer önéletrajzában egyik érdekes feljegyzése. „A Brit és Külföldi Biblia-társulat 1875 júniusában rendezte meg szokásos konferenciáját a kolportörök részére s ezekre az alkalmakra rendszertint egy Bridewide nevű úr jött el. Ez a vendég hívő quaker volt. Vasárnaponként ebben a nagyon szerény helységben (Pfetter-gasse) hirdette nálunk az igét. Engem azzal gúnyoltak, hogy elzavartak a társulattól. Ezt a gyalázatot azzal sikerült némileg enyhíteni, hogy nemcsak Millard testvér prédikált nálunk, hanem Bridewide úr is és az utóbbi távozásakor egy 10 guldenes bankjegyet nyomott a kezembe.”⁵⁶ Ebből a kis történetből is látjuk, hogy a baptista misszió fejlődése nem vetett „jó fényt” a biblia-

Spurgeon magyar hallgatói

társulatnál a baptista munkatársak fáradozásaira. A Bibliatársulat budapesti lerakatát — melyet Millard szervezett és vezetett⁵⁷ — a református *Victor Berrát* vette át 1876. március 1-én. Ő újra szükségesnek látta körlevélben közölni a protestáns lelképítőket, hogy a budapesti lerakat „egyedüli célja a Szentírás terjesztése minden nyelven és minden felekezet számára”⁵⁸. Szabadi F. Gusztáv feljegyzése szerint Victor Bernát „hamar megszokta a baptistáskodást és Novákot áthelyezte Kolozsvárra”⁵⁹. Itt ismét közeli kapcsolatba került régi jó barátjával, most már hittestvérel, Rottmayer Jánossal. Szorgalmas munkát látott Novák. 1877. október 4-én Meyer Henrik látogatta meg Kolozsvárott,⁶⁰ ki további utazásáról való feljegyzéseiben Novákról is megemlíkezik. „Október 10-én utaztam Brassóba — írja Meyer. — Munkaterületemnek ez volt a határa, mert Novák testvér, mint kolportőr eddig jutott, s így reményem volt arra, hogy ezen a réven alapot találak a munka folytatására.”⁶¹ Eszerint Meyer úttörőnek tekintette Novákot, aki szorgalmas bibliaterjesztő szolgálatával és bizonyosságtevő szavával alapot teremtett a kibontakozó baptista misszióknak. Kirner szerint Novák Antal részt vett 1877. november 14-én Kornya és Tóth Mihály diakónussá avatásán is.⁶² Ez volt utolsó nyilvános szolgálata.

Ezután Novák Antal nemsokára meghalt. Meyer erről mindössze ennyit jegyzett be az anyakönyvbe: „hazaérkezett 1877. december 17-én”. Szabadi F. Gusztáv a missziómunkások nyilvántartójában azt is feljegyezte, hogy Brassó közelében történt halála. Felesége Kolozsvárott 14 hónappal élte túl. Szabadi így tudósít sorsáról: „Novák testvérnő daganatos megbetegedéssel kórházba került, sajnos a műtét következtében meghalt. Hajlékában igen sok testvér szokott összejönni éneklésre és imádkozásra. Betegsége alatt az állami kórház egyik kis szobájában fektült.” Nováknét 1879. február 3-án 3 órakor temette el Meyer, akit elkísért Szabadi F. Gusztáv is.⁶³

Novák Antal életének még sok a fehér foltja, pedig munkásságának felekezeti elfoglaltságtól mentes, tudományos vizsgálata jelentős feladatunk, hiszen segít felszámolni a magyar protestáns kegyességtörténet egyik fehér foltját, a magyar bibliaterjesztők kapcsolatát a szabadegyházi misszióval.

Spurgeon „prédikátorfejedelm” volt, az egyetemes keresztény igehirdetés egyik legnagyobb mestere, akinek hatása máig él és termékenyít.¹ Híre nagyon hamar eljutott hazánkba, neve ismert lett. Így hát hamarosan kezdik magyarra fordítani és használni prédikációit, még azok is, akik ellenséges indulatokkal fordulnak szembe az induló magyar baptista misszióval, Spurgeon szerényebb képességű, de izzó lelkesedéssel hittestvéreivel. Ezért érdekes tanulmány Spurgeon magyarországi útját nyomon kísérni, hiszen ez is egy érdekes fejezet a szabadegyházi közönségek történetéből. Ebben a dolgozatban főként azokat az adatokat gyűjtöttem össze, amelyeket a nagy igehirdető magyar hallgatóinak feljegyzéseiben találtam róla. Prédikációinak, könyveinek magyar fordítására csak utaltam. Ez is jelzi, hogy további fáradozásokra van szükségünk ahhoz, hogy Spurgeon magyarországi hatását felmérjük.

A Bach-korszak gyászos önkényuralma után lassan éledő protestáns magyar folyóiratoknak elsárgult lapjain rábukkanhat az olvasó az angol baptisták életének egyes eseményeit hírül adó közleményekre.² Nem véletlen, hogy a „baptista prédikátor fejedelm” — Spurgeon neve is hamar ismert lesz hazánkban. Az első hírt róla a Sárospataki Füzetek 1857-ben induló első évfolyamában találtam róla³, egy német újság nyomán közölt híradásban. „Londonban egy disszenter pap még folyvást nagy zajt üt és ezrenként hódítja magához a hallgatóságot. Az államügyek ház papjai, sőt a disszenterek is mennél inkább törekedtek legyőzni őt szóval, írással, annál inkább fellázította az embereket

a »Times« következő megjegyzése: az érsek meghívhatná Spurgeont — ez a dissenter pap neve — Westminsterbe, hogy a tártongó ürességet töltené be egyszer valahára hallgatókkal.”

Az egy esztendővel később meginduló Protestáns Egyház és Iskolai Lap első új folyamában is találkozunk Spurgeon nevével. Az egyik tanulmány írója, aki az angolszász országok protestantizmusát teszi mérlégre, Spurgeont is az említésre méltó események között tartja számon mint „híres londoni baptista szónok”-ot, aki „lelkes és mégis igen józan beszédeivel” jelentős hatást gyakorolt kortársaira.⁴

Amikor ezek a híradások megjelentek, Spurgeon mindössze 23—24 esztendő fiatalember volt — 1834. június 10-én született⁵ — de már ekkor szárnyra kapta nevét a hír. Szónoklatait ezek és ezek hallgatják, gyorsírók jegyzik minden szavát és prédikációit nemcsak az angol, de az amerikai napilapok is teljes terjedelemben hozzák. Így nem véletlen, hogy a hallgatók között megtaláljuk a Londonban megforduló magyar protestáns lelkeseket is.

1861 Spurgeon pályafutásának nevezetes éve. Ekkor épült a nagy londoni imaház, a Tabernacle, melynek megnyitására több oldalas, részletes beszámoló jelent meg magyarul Spurgeonnal az új imateremben mondott 1861. március 25-én beszéde teljes szövegével.⁶ Ebben az évben két magyar lelkész is meghallgatta a nagy igehirdetőt: *Filó Lajos* (1828—1925) és *Könyves Tóth Kálmán* (1837—1924). Mindkettő megírta élményeit. Írásuk érdekes dokumentuma annak, hogy a kortársak hogyan látták Spurgeont.

* * *

1861 nyarán a londoni Oxford-street egyik kirakatában egy furcsa plakáton akadt meg *Filó Lajos* tekintete. Két világhíres férfi áll egymás mellett a rajzon: Palmerston (1784—1865), az öreg, köztisztviselőben álló politikus, és egy fiatal, akkor 27 éves prédikátor, Spurgeon. Palmerston a föld felé, míg Spurgeon az ég felé mutatott kezével. A plakát felkeltette a Londonnal ismerkedő *Filó Lajos* érdeklődését, ki akkor már itthon tekintélyes egyházi férfitű volt, hiszen előbb Kecskeméten (1855—1857),

majd a pesti teológiai akadémián (1858—1860) tanított.⁷ Feljegyzései szerint 1861. augusztus 16-án ott ült Spurgeon hallgatói között az alig 5 hónapja felavatott imaházban, mit Spurgeon a Themse jobb partjára, London akkori ipari körzetébe épített „épp a gyári munkásokra való tekintetből”. Ennek a látogatásnak élményét egy 10 évvel később megjelent, ma is fi-gyelemre méltó alaposságú Spurgeon életrajzából rekonstruálhatjuk.⁸

Filó először a templomról számol be mesteri szavakkal: „Ropant, hosszúdád, torony nélküli négyszög épület az, körülfutó kettős széles karzattal és 6000 ülőhellyel. A szószerk helyét pótolja egy az első emeleti karzattól előrenyúló széles emelvény (tribune), hol Spurgeon a szónoklás közben kényelmesen mozog és sétál, és ahol a szónok a templom legtávolabbi részéből is minden nehézség nélkül látható.”

A templom fő nevezetessége: Spurgeon. Őt így rajzolja elének *Filó*: „Külsője kedvező nyomást tesz. Középmagasságú, vállas, egészséges kinézésű, nyugodt tekintetű, s mi az angoloknál nagy ritkaság, gazdag fekete hajzat borítja homlokát. Öltözete tiszta, egyszerű. Hangja átható, erőteljes, még is kellemes, s minden szónoki változatra hajlékony. Szónoklat közben soha sem kiáltoz, s még is hangjával a templom legfélreesőbb helyét is betölti. Beszéde nem annyira szónokias, mint fésztelen társalgás, — taglejtéseket ritkán használ, — bizalmas hangú előadása, s beszédjének melegsége által a szívek nyitját mindig eltalálja. A beszéd külsínjára, s a homiletikai szabályok megtartására kevés gondot fordít, népies modorban sokszor túlmegy a katedrai határvonalon, de mindig a meggyőződés hangján beszél, egyszerűsége mellett is előadása gyakran a velőkéig megrázó, az összes közönség figyelmét kezdetől végig lekötve tartja; sőt észre lehet venni, hogy a beszéd végeztével mindenkinnek arca azon kö-zös sajnálkozást fejezi ki: be kár, hogy vége van.”

Mi a titka hatásának? A tanulmány végén *Filó* így felel erre a kérdésre, mely bennünket, késői unokákat is foglalkoztat. A titok nyitja: „erős belső meggyőződésben és természetes egyszerűségben” van. „Nála semmi sincs tettett vagy mesterkelt, semmi színészi vagy színpadias”. „Ő a természet gyermeke és a meggyőződés embere.”

Ugyanennek az évnek őszén vagy telén hallgatta az utrechti óriás domban az Angliából Hollandiába átránduló Spurgeonot egy, a város híres egyetemén tanuló fiatal magyar teológus: *Könyves Tóth Kálmán*.⁹ Az ekkor 24 esztendő fiatalember 1860-ban végezte el Debrecenben teológiai tanulmányait, majd egyévi szepességi tartózkodás után — ahová régi bölcs szokás szerint „német szót” ment tanulni — külföldi tanulmányútra indult. 1861 őszén iratkozott be az utrechti egyetemre, majd 1862 őszén Párizsba, 1863 tavaszán pedig Londonba látogatott. Ő is megírta később Spurgeonnal való találkozásának emlékeit.¹⁰ Ebben úgy írja le a „prédikátor fejedelmét”: „Alakja igénytelen, kővér arcában nincs a mély belátású tudós kinyomata, de szemeiből szokatlan tűz villog, s hangjában van valami vonzó, delejes erő. Mozdulatai hevesek, gyorsak, mint valami bezárt tigris jár föl s alá a szószéken. És mégis mennyi méltóság és bensőség rejlett szónoklatában.”

Ebből a leírásból kitűnik, hogy az elfogultság legkisebb szikrájától is mentes az író, hiszen elsőik között ír „nagysikerű” négy kiadásban is megjelent vitairatot Spurgeon hittestvérei, az induló magyar baptista misszió ellen.¹¹ Mégis kénytelen meghajolni Spurgeon nagysága előtt. „Nézeteim, egyéni meggyőződéseim, igen sok tekintetben az övéivel merőben ellentétesek, de tisztelettel meg kell hajolni ama lelki erő előtt, mely az ifjú szónokot Európa első egyházi szónokává avatja.”

Talán Könyves Tóth Kálmán volt az első, aki arra gondolt, hogy „tán lesz majd olyan férfi is, ki nevezetes műveiből ad a magyar szónokoknak szemelvényt”. De az 1870-ben Spurgeonról írt tanulmányában azt is elárulja, hogy konkrétabb tervei is voltak. Ezt írta: „ha a nagytiszteletű szerkesztő úr megengedi, bátor leszek a jövő füzetbe egy mutatványt küldeni, nem hű fordításban, hanem szabadon átdolgozva, talán sikerülend nálunk is használható alakba önteni egy pár nevezetesebb művét”. A tervnek a Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező szerkesztője nem nagy támogatást adott. Ehhez a mondathoz azt a megjegyzést fűzte, hogy „tárgyhalmoz miatt csak jövő júliusra vagy augusztusra kérem”. De Könyves Tóth hamarosan a kiadás jogát is megszerezte Spurgeon kiadójától.¹² A fordítások tíz esztendővel később, „A hit temploma” című háromkötetes prédiká-

ciógyűjteményben jelentek meg.¹³ Ezek a prédikációk viszont aligha adnak hűséges képet a nagy prédikátor gondolatairól. Ezt *Szalay József* nagybecskereki református lelkész is tanúsítja, aki egyik könyvismertetésében megírta, hogy ezeket a Spurgeonfordításokat Könyves Tóth Kálmán úgy megtisztította evangéliumi mondanivalójuktól, hogy „saját beismerése szerint Spurgeon se ismerne rájuk. És valóban nem”.¹⁴

Zárjuk tanulmányunknak ezt a szakaszát Könyves Tóth Kálmán értékéelő szavaival: „Tevékenyebb, eszmedúsabb egyházi szónokot nem tud felmutatni korunk, de legnagyobb érdeme a benső hit, mely beszédeiből fényesen tündöklök.”¹⁵ Úgy érezzük, hogy ez Spurgeon igazi titka és mai üzenete a késői unokákhöz.

* * *

Könyves Tóth Kálmán fordításairól térjünk vissza az 1860-as évekhez, amikor hazánkban is kezdtek megtanulni az angol baptista prédikátorfejedelem nevét. Ebben az időszakban sok apró hír került a sajtó hasábjaira, melyből színes, tarka csokrot lehetne kötni, de nagyon nehéz lenne távol a Spurgeon életére közvetlenül utoló forrásoktól ezeknek hitelességét megállapítani. Mutatóban csak néhányat jegyezek ide. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1861. évfolyamában jelent meg egy érdekes beszámoló az angol egyházi életéről. Ebben egy érdekes hírről olvasunk Spurgeonnal kapcsolatban. „Ha a disszenterek köréből kellene példát idézni, utalhatnánk a híres Spurgeon minapi előadására, ahol hallgatóit meg akarván győzni a felől, hogy ő nem hisz semmi rokonságot az ember és a gorilla közt — az imahe-lyen, közel a szószékhez, a majomkirály kitömött speimenét, egyik kezében hatalmas fűtykőssel — állítá föl, hogy az ismeretető jelek elsorolásánál a példányunkra utalhasson... Hová jut a vallás ilyen védelem vagy oktatás mellett, elgondolhatja az olvasó, ha egyúttal megjegyezzük, hogy Spurgeon úr nem rég csak nagy ügyvel-bajjal tudta hallgatóit afelől capacitálni, hogy bizonyos vasúti összeütközés nem azért történt, mivel éppen vasárnap volt, s így az utasoknak otthon kell vala megülni az Úr ünnepe — mert ha a szerencsétlenség oka csakugyan ez volna — folytatá egész komolysággal — akkor méltán zúgolódhat-

nánk a gondviselés ellen valamennyiszert hasonló eset hétköznapi fordulna elő.”¹⁵ Ez az ismeretlen nevű cikkíró, mint a fentiekből látszik, nem túlságosan szimpatizált Spurgeonnal. Viszont sok hír utal Spurgeonra a különböző felekezetek iránti ökömenikus magatartására. Megírták, hogy részt vett a skót egyház zsinatán Edinburghban „a világhírű nagy szónok, londoni baptista — különben kálvinista — prédikátor Spurgeon is s egy nagy egyházi népgyűlésen erőlesen ajánlotta a skót reformátusoknak az egyesülést.”¹⁶ Azt is megírták, hogy a Brit és Külföldi Bibliatársulat 1875. évi ülésén is részt vett, és indítványozta, hogy a tisztségviselőknek jegyzőkönyvíleg köszönjék meg az áldozatos munkát.¹⁷ Egy másik érdekes történet Spurgeon olaszországi munkájából ad ízelítőt. „A múlt télén (1871—72 tele) még a nagy hírű angol baptista prédikátor, Spurgeon is fellépett én nyilvánosan prédikált Rómában a pápaság ellen; szokott erőteljes s néha nyers modora szerint babilloni k...ának s más efélének nevezvén azt. Midőn egykor intette a hallgatókat, hogy a pápa teljes mellőzésével egyenesen Krisztushoz járuljanak: egy olasz pap közbevágot: ez eretnokség, ámde a jelenvolt angol-evangélisták által csakhamar sarokba szorítatott.”¹⁸ Sokszor személyes életének apróbb mozzanatairól is hírt kaptak a magyar egyházi lapok olvasói. Erre is idézünk egy példát: „Spurgeon londoni hitszónok néhány heti pihenés után, melyet egészségi okból kellett magának szakítani, hűsvét másnapján esteli prédikációjával újra megkezdte működését gyülekezete új megtértejéhez intézvén beszédét. A sajátos népszerű szónok e beszédéből jellemzőül kiemeljük: Nincs olyan tolvaj, ki szabadulni ne akarna börtönéből, de tudni kell, hogy egyedül hasznos dolog a tolvajoknak: többé nem lopni, szűnjenek meg lopni, s nem fenyegyet többé a börtön veszedelme.”¹⁹

De vajon ki lehetett az első magyar, aki beszélgetett Spurgeonnal? Forrásaink szerint *Biberauer Tivadar* (1829—1913) 1864-ben a pesti német leánygyülekezet Hold utcai templomának megépítéséhez adományokat ment gyűjteni Angliába és Skóciába. Hathetes gyűjtőkörútja során beszédet mondott Edinburghban, a skót egyház zsinatán, több előadásban tájékoztatta az angol egyházi vezetőket a magyarországi egyházak helyzetéről. Londonban felkereste Spurgeon templomát is. Kétszer is

részt vett az istentiszteleten. Második alkalommal sikerült beszélnie a Spurgeonnal küldetése céljáról, a magyarországi helyzetéről. Feljegyzései szerint Spurgeon növekvő érdeklődéssel figyelt Biberauer szavait.²⁰ Talán Biberauer Tivadar volt az, aki Hornyánszky Viktor belmissziói szellemű lapjába, a *Glaubensbote*-ba 1869-ben cikket írt Spurgeonról.

Ugyanabban az időben egy másik jeles magyar hallgatója is volt Spurgeonnak; *Balogh Ferenc* (1836—1913), aki külföldi tanulmányútja során hosszabb időt töltött Londonban, tanult és kutatott. Többször is meghallgatta Surgeon igehirdetését, könyveit megvásárolta és gondosan áttanulmányozta. Londoni naplójában erről így olvashatunk. „Az Elfems és Kustle Tavernhez közel fekvő Tabernacleban voltam de. 11-kor templomban — írja 1864. július 31-én — hallgatni a nagy szónokot, az angol nép kedvenc lelkesét, a baptista Spurgeont. Alig 7 éve, hogy épült e görög ízlésű templom, belül teljesen tojásdad alakú, kettős teljesen körülfutó nagy karzattal, a legcélszerűbben építve, hallani lehet mindenkinnek és látni mindenütt, belefér 7000 ember. A szószerk egy erkély, nyílt erkély, asztal... divánnyal. Ennyi közönséget látni, hallani buzgón énekelni, kedves látomány.”^{20a}

1864-ben egy harmadik magyar hallgatója is volt Spurgeonnak, egy *Sarkady Károly* nevű orvos. Beszámolójában nem sok biztatást mond az angol egyházi életéről, csak Spurgeon munkálkodását tartja olyannak, „mely az idevaló egyházi életre kissé kellemesebb fényt vet”. Leírja, hogy ő is meghallgatta a híres prédikátort. „Ezen kitűnő szónok a keresztyén felebaráti kötelességről tartott beszédje végeztével ezt mondta: következő adakozás azon lelkesek számára lesz, akik az elfogott dánus katonák tanítására küldettek ki. Ezután ládikák hordatván minden felé, jött azon néhány ezer (még pedig többnyire ezüst hangból álló zene), amit aligha lehet ezen arany és ezüsttel megrakott városon kívül ily nagyszerű mértékben hallani, legkevésbé pedig most nálunk, miután ismert dolog, hogy a papiros, ha a ládába dobják is, nem cseng. — Londonban sem akadtam azonban olyan számú hallgatóságra, mint éppen tiszt. Spurgeon úrnál, noha ennek templomában az ülések nagyobb résziért jegyeket kell váltani. Hány ezren voltak az említett vasárnapon, most megmondani nem tudom, de ezt és más eféléket megemlítném akkor, ha

megtudnám, hogy igen tisztelt szerkesztő úr azt nem találná épen feleslegesnek.”²¹ Azt, hogy a nagy tudományú *Ballagi Mór* ezt feleslegesnek tartotta-e vagy sem — nem tudjuk, de Sarkady következő levelében már nem olvasunk Spurgeonról és templomáról.²²

1869—70-ben már Pesten is lehetett kapni Spurgeon könyveinek, prédikációinak német és angol kiadásait *Petrik Géza* könyvkereskedésében.²³ 1871-ben jelent meg Filó Lajos és Könyves Tóth Kálmán tanulmánya, amelyekből már a fentiekben bővebben idéztünk, sőt ekkor jelent meg magyar fordításban Spurgeonnak az a prédikációja, amit a híres Tabernacle-ban 1861. március 25-én először mondott el.²⁴ Mégis egy évtizedet kellett várni még Könyves Tóth Kálmán prédikációskötetére, mely nyomán ismert és elfogadott lesz Spurgeon neve hazánkban is. Idézlek egyházi folyóirataink, kisebb-nagyobb munkáit, cikkeit, prédikációit lefordítják.²⁵ A legjelesebb vállalkozás az volt, hogy 1886-ban *Bierbrunner Gusztáv* (1835—1907) ókéri evangélikus lelkipásztor lefordította Spurgeon egyik jeles könyvét, a „Szántó János beszédei”-t²⁶, bár a vállalkozás nem hozott nagy sikert, hiszen a fordító még három évvel később is arról panaszkodik, hogy az eladott példányok nem fedézték a nyomtatás költségeit sem.²⁷

1881. augusztus 28-án is volt egy magyar hallgatója Spurgeonnak. *Kecskeméti Ferenc* (1855—1916), aki a budapesti skót misszió ösztöndíjával már 1878—1880 között két tanévet töltött az edinburghi egyetemen, Makóról, ahol segédlelkészként szolgált útban az Egyesült Államok felé, egy vasárnapot töltött Londonban, és nem mulasztotta el, hogy Spurgeon templomát felkeresse. Élményeiről levelet írt a gyülekezetének. „A tegnapi nap mindjárt jól kezdődött. Először is templomba mentem. Az istentisztelet délelőtti 11-kor szokott kezdődni, s minthogy én korán reggel érkeztem, volt időm megkeresni azt a templomot, amelyik tejszett. Spurgeonéba mentem ki, itt a leghíresebb a szónok, 10 000-en férnek a templomba, mégis alig juthattam be. A helyek egész ére vannak kibérelve, s aki nem bérel, az nem könnyen juthat be. Végre az utolsó argumentumhoz folyamodtam, mondtam, hogy idegen vagyok, és úgy beeresztettek. Már máskor is voltam ebben a templomban, nagyszerű beszédet mon-

dott a pap, mint mindig. Római levél 8. része 24—25. verseiről, mi a keresztények reménysége. Bűntől megszabadulás, tökéletes szentségre jutás, Istenhez menetel, s a valódi keresztényen ezeket erősen hiszi, nem csak, hanem várja... stb. — Abba 'a templomba' jenni! S azt az embert hallani! Szebb népet együtt a földön nem lát senki, mint amelyet ott lát. A legelőkelőbb népe Londonnak. Mondom, hogy én is alig juthattam be.”²⁸

A levél szerint Kecskeméti Ferenc már korábban is — valószínűleg ösztöndíjas évei alatt — járt itt. Rá Spurgeon nemcsak műlékony hatást tett. Hazatérte után írásaiban sokszor idézte Spurgeonot, mint „az angolok nagy apostolát”²⁹, „aki az Úr sztalához odabocsájtott nem baptistát is”³⁰ Valószínűleg az ő ösztönzésére vagy közbenjárására adta ki a helvét Hitvallású Református Egyelet Spurgonnak az „Isteni elhivatás a prédikátori hivatalra” című prédikációját, melyről egyik ismertetője ezt írta: „Egyházunk oly betegségekben sínylik, hogy ily orvossá-gokra okvetlenül szüksége van.”³¹ Kecskeméti Spurgeon iránti rokonszenvéből még az a legenda is kinőtt, hogy „Londonban gyakran prédikált Spurgeon híres baptista prédikátor imaházában, a Tabernákulumban”.³²

Szalay József (1855—1917) nagybecskerei református lelkes gyerekkori jó pajtása volt Kecskemétinek, hiszen mindketten Makón születtek, együtt jártak elemi iskolába és egyszerre voltak a skót misszió ösztöndíjasai is.³³ Szalay is sokszor idézi írásaiban Spurgeon műveit,³⁴ ránk maradt feljegyzései szerint angliai ösztöndíjas korában gondosan tanulmányozta írásait.³⁵ Talán Kecskemétivel együtt hallgathatták valamikor 1878—80-ban a prédikátorfejelelem igehirdetését. Szalay is lefordított egyet Spurgeon prédikációi közül és külön kis füzetben kiadta.³⁶ Ez az a prédikáció, amely 1888. február 16-án egy csütörtöki napon hangzott el a newingtoni templomban. A kiadásnak az az érdekessége, hogy bár itt Budapesten, a Hornyánszky-nyomdában nyomtatták, mégis a hamburgi baptista kiadó kiadása, melylyel ezek szerint Szalay kapcsolatban állt.³⁷ Szalay vállalta a kiadvány terjesztését is.³⁸ A Szalayval kapcsolatos ecclesiológ hívei a ránk maradt adatok alapján szorgalmasan olvasták ezt a könyvecskét.³⁹

Spurgeon 1892. január 31-én meghalt. 37 vastag kötet prédikáció, elmélkedés maradt utána. Életrajzíróinak becslése szerint mintegy 20 millió embernek prédikált élete során. Felekezetek feletti jelentőségének legendás szimbóluma egy kis történet: Utolsó betegsége alkalmával az anglikán püspök, egy pápai prelátus a zsidó főrabbi és az üdvhadsereg generálisa egy napon látogatta meg.⁴⁰ Haláláról Szalay József lapja így tudósította olvasóit „Spurgeon a nagy *kálvinista* teológus meghalt. Közél 2000 beszéde jelent meg, amely beszédek tartalma mind csak egy. Hirdetik bennük, hogy mindenki bűnös, mindenkinek szüksége van a Krisztus vére által való megtisztulásra, és 3.szor aki megtisztult, az azután igyekszik úgy élni, mint Jézus élt. Spurgeon ezeket az igazságokat nem is szónoki, hanem egyszerű beszélgetési alakban adta elő”.⁴¹ Szalay tudta róla, hogy baptista volt, mégis kálvinistának mondja, hogy az általa hirdetetteket lapjának olvasói jobban elfogadják.

Spurgeon hatását megpróbálták többen kisebbíteni, azzal vádolják híveit, hogy kultust űznek belőle. „A baptista írók oly nevekkel és címekkel illetik őt, amelyek inkább volnának vonatkozathatók Krisztusra. Elnevezik őt a mi felmagasztalt vezérünk.”⁴² De az ilyen és ehhez hasonló, nem éppen megalapozott vádak ellenére sem tudják hatása alól kivonni magukat, ezért hát megpróbálják őt szembeállítani egyszerű hittestvéreivel. *Szeberényi Lajos Zsigmond* lapjában 1895-ben ismertette egyik prédikációskötetét. Kénytelen Spurgeon előtt meghajtani az elismerés zászlóját, mivel „nincs a műben sem baptistával, sem angollal dolga, hanem keresztyénnel”.⁴³ Ezért szerinte „Spurgeon már magas műveltsége folytán is magasabban áll a szűk látoókörtű szekta felett”.⁴⁴ A rosszindulatú megjegyzések okát *dr. Szabó Aladár* fogalmazta meg egyik tudósításában a legtalálóbban: Spurgeon „egyházi beszédeit Könyves Tóth Kálmán átdolgozása után sokan használják a magyar prot. templomokban is, nagy vigasztalásra a mi baptistáinknak, akik bizonyára nagy meglepedéssel szemlélik, hogy ha mi ugyan szidjuk is őket, még sem rösteljük a lelki táplálékot ami híveink részére az ő papjuktól kölcsönözni”.⁴⁵

Végül álljon itt néhány mondat Spurgeon egy mai, szorgalmas hallgatójának *dr. Sarkadi Nagy Pál* református teológiai

professzornak egyik előadásából. „A hitéletet tekintve olyan sívár évszázadban, mint a 19-ik, volt egy prédikátor, akinek városári gyülekezete legkevesebb 6000 főből állott, aki csaknem 40 éven át ugyanazon a szószerken prédikált, anélkül, hogy igehirdetésének áradó teljessége apadt volna. Nem a szenzáció szalmalángja hozta tűzbe, lelke az örökkévaló Ige erőforrásától izzott és átvilágít tengereken és korszakokon. Az égő csipkebokor csodájával állunk itt szembe, mely éget és meg nem emészttet.”⁴⁶

Egy régi folyamodvány a szabad baptista istentiszteletért

A múlt század hetvenes éveitől egyre jobban kibontakozó baptista misszió közjogi helyzetét több tanulmány vizsgálta már.¹ Az 1895:43. törvénycikk, valamint az 1905, illetve 1906 óta életbe lépett elismertetés előtti, jogilag lényegében rendezetlen helyzet viszont még ma sem kellően ismert része a magyarországi baptisták történetének. Nagy általánosságban azt mondhatjuk erről az időről, hogy a nazárenusokhoz hasonló volt a baptista gyűlekezetek közjogi helyzete, olyannyira, hogy még elnevezésében sem tett különbséget a kor hivatalos adminisztrációja a két vallásfelekezet között.² A kor liberális ellenzéki politikusai, különösen *Irányi Dániel*, csaknem minden évben — a költségvetési tárgyalások alkalmával — szóvá tették a baptisták ügyét,³ sőt *Meyter Henrik* feljegyzéseiből azt is tudjuk, hogy a baptista misszió vezetője aktív kapcsolatban állt a neves ellenzéki képviselőkkel, sőt más politikuskokkal is. Ez a kapcsolat és a meg-megújuló parlamenti csatározások mérsékeltek az államapparátus baptistaellenes intézkedéseit. Az már kevésbé ismert, hogy az 1895. vallásszabadsági törvény és a polgári anyakönyvezés bevezetése előtt *Eötvös Józsefnek*, egy soha törvényerőre nem emelkedett rendelete alapján a baptista halottakról, házassulandókról, valamint a baptista szülők gyermekeiről külön jegyzéket vezettek egyes helyi hatóságok, ahogyan ezt az Országos Levéltárban megőrzött karcagi, békési anyakönyvi jegyzék is támasztja.⁴ Bár ez a gyakorlat — mivel a rendelet is vitatott volt⁵ — nem lehetett mindenütt általános.

Éppen ezért fontos feladat annak a feltárása, hogy az egyes helyi hatóságok hogyan bírálták el a baptista gyülekezetek közjogi helyzetét. Ez sok mindenben magyarázatot ad a baptista misszió kibontakozásának egyes kérdéseire. Az Országos Levéltár általános belügyminiszteri iratai között (K—150. 1889. VII. k. 14. t. 8097) őriznek egy iratcsomót, benne egy ritka levelet, melyet folyamodásként a nagy hatalmú belügyminiszterhez a Bihar megyei Tenke baptistái írtak alá.

A kérvény 1887. június 30-án kelt és *Boros Mihály* keze írása. Aláírói *Boros Mihály* mellett *Illés Ferenc*, *Orbán Mihály* és *Oláh János*⁷. Kevés baptista folyamodás maradt ránk,⁸ ezért ezt a levelet itt egészében közreadjuk:

„Nagy Méltóságú Miniszter Úr! Kegyes Atyánk!

Hódolatteljesen alolítottak több lakos társainkkal a baptista vallás követői vagyunk, mint ilyenek a közigazgatási hatósághoz folyamodtunk, hogy részünkre engedjék meg miszerint imáinkat egy bizonyos kijelölt helyen, illetve házban megtarthassuk és pedig vasárnapi napon délelőtt 8-tól 11 óráig — délután 2-től 4 óráig és este 7 órától 9 óráig úgy hetenként egyszer, szerdán este 7 órától 9 óráig, valamint az is engedjék meg, hogy felekezeti felsőbbjeink — előleges bejelentés mellett — községünkben az úrvacsora kiosztása végett háborítatlanul megjelenhessenek — azonban mindezen kérelmünket azon indoklással, hogy vallásunk nem törvényesen elismert — tehát gyülekezeink megtartása nem engedhető meg — elutasították. Mennyiben pedig lenni nem a nazarénus hit követői, hanem baptisták vagyunk, mely vallásnak a fővárosban is több hívei vannak, sőt tudtunkkal ott már imaházzal is bírnak, s miután semmi államellenes tant nem hirdetnek, sem államellenest nem cselekednek — imáikat s gyülekezeteiket háborítatlanul megtarthatják.

Miután mi ugyanezen tan követői vagyunk s tanainkban semmi államellenes nincsen a közülünk a hadsereghez besorozottak kötelességeiknek készségesen eleget tesznek, úgy más állami, megyei, községi s egyházi — szóval minden kötelességüknek minden ellenvetés nélkül a legnagyobb készséggel eleget teszünk, nem gondolhatjuk el, hogy egy alkotmányos hazában miért lehetünk megakadályozva abban, hogy az örök mindensé-

get és teremtő Urunkat miért ne dicsérhessük és imádhassuk saját meggyőződésünk szerint.

Alázattal esedeztünk ennélfogva Nagyméltóságod előtt miszerint kérelmünket kegyesen figyelembe venni s tekintettel, hogy mi semmi államelleneset nem követünk — Tenke községben a 155. számú házban az előírt két napon hetenkénti úgymint vasárnap és szerdán a kért órákban imáink megtartását kegyesen engedélyezni méltóztatásék, úgy nem különben azt is, hogy felekezeti felebbvalóink előleges bejelentés mellett körülünkben háborítatlanul megjelenhessenek, mi tisztelettel alolítottak úgy személynünk, valamint vagyonunkkal jól állunk, hogy gyülekezeteinkben semmi államellenesség elkövetettni nem fog.

Mély alázatos esedezésünk mellett mielőbbi kegyes intézkedéseit esdve maradtunk

Biharmegye Tenke 1887 június 30.

Nagyméltóságodnak

alázatos szolgálói

Illyés Ferenc m. k.

Oláh János m. k.

Orbán Mihály m. k.

és Boros Mihály m. k.”

Tenke Bihar megyei kisközség. 1891-ben 3257 magyar és román nemzetiségű lakosa volt. Az első bemejtésre, amelyet *Kornya Mihály* végzett 1885. október 23-án került sor a Fekete-Körösbe. A többi közt a levél egyik aláíróját, *Illés Ferencet* is ekkor merítették alá. A következő évben — 1886. július 4-én is volt bemejtés, amikor az aláírók közül *Oláh János* és *Orbán Mihály* csatlakozott a gyülekezethez. A harmadik bemejtés nem sokkal a levél megírása előtt, 1887. május 11-én volt.⁹ Tenkén volt a járási szolgabírói hivatal, s a község nevezetessége volt egy kis fürdő is, de mindez nem indokolja, hogy a Belügyminiszterium foglalkozzon a kicsi baptista gyülekezet sorsával. Ezért jogos a kérdés: hogyan került ez a folyamodás a Belügyminiszterium iratai közé?

Az 1880-as évek elején megerősödtek a nazarénus és a baptista gyülekezetek szerte az országban. Ennek az lett a következménye — mint ahogyan erről már korábbi tanulmányunkban ér-

tekeztünk¹⁰ —, hogy megdőlt az a korábban uralkodónak mondható váradalom, mely szerint a „külföldről behurcolt szekták” mint múltó vallási divatok önmaguktól megszűnnek. Ezért az egyházak hivatalosai között megerősödött az a vélemény, hogy adminisztratív, államhatalmi eszközökkel kell a szekták működését lehetetlenné tenni. 1885 nyarán a Református Konvent és az Evangélikus Egyház felterjeszti a minisztériumhoz azt a kérést, amely a kis egyházak gyülekezeteinek összejöveteleit, prédikátorainak mozgásszabadságát kívánta állami eszközökkel korlátozni vagy lehetetlenné tenni. A minisztérium — nem akarván bőszíteni a liberális parlamenti ellenzékét — nem sietett a közbeavatkozással. A vizsgálaton túl csak annyi történt, hogy 1885-ben egy bizalmas körrendeletet küld a minisztérium minden törvényhatósághoz, amelyben a törvények betartására inti a hivatalos szerveket.¹¹ Viszont a Belügyminisztérium azt is tudta, hogy az egyházak ezzel az óvatos intézkedéssel nem elégednek meg. 1888-ban a református konvent megismételte panaszát.¹² Ezért fokozottan ügyeltek minden olyan ügyre, amelyek kapcsolásban álltak a szabadegyházi közösségek életével. Az egyházak növekvő aggodalma és eljárást sürgető türelmetlensége ellen viszont a jó kapcsolatok biztosítása érdekében a minisztérium nem akart nyíltan fellépni. Ez a kettősség jogi bizonytalanságot szült. Ez a helyzet többször is megismétlődött a dualizmus egyházpolitikájában. Ez a politikai háttér magyarázza, hogy a Belügyminisztérium számára figyelemreméltó jelenség lesz egy kis bihari falu baptista híveinek kérvénye is. Ezért érdemes talán az ügygel, ennek előzményeivel részleteiben is megismertetni.

Szabó Mihály gyantai bíró 1887. február 7-én levelet írt a „nagyméltóságú belügyminiszter úrnak”. Ebben a következő tényállást tárja fel: „Alig három éve midőn községünkben a társadalmi alakot képező néposztályban a nazarénizmus befeszkelni kezdte magát, s már 52 hívet számlál.

A csábító vallás álprofétái budapesti Májer Henrik, és szalon-tai Kornya Mihály a jelzett feltűnő eredményt oly módon hozták létre, hogy titoktartás felfogadása mellett mindinkább nagyobb körben tartottak bibliai magyarázatokat, s a közben mint egyedüli üdvözítő vallás alapelveit hirdették: hogy a vízbe már-

tás által kikeresztelt bűnös ember megszabadul bűneitől, — hogy így lesz mind megannyi egy testvérré, midőn egymás szeretetében élve, egyik a másikat mindenképpen segíteni és tanítani lesz hivatva, minek folytán feltétlenül be fog következni az egyetértés és áldásos béke, midőn szükségfelettivé válik minden egyházi és világi tisztviselő és katona, ezek megszűnésével pedig az adófizetés.

Természetes, hogy ezen igen is tetszetős magyarázatok megtermették gyümölcsüket, mert mint fentebb is jelzem, Gyanta község alig 1300 lelket számláló reform. lakói közül van ma 52 nazarénus, és a kikeresztelésre elkészített 8 a lakosság legnagyobb része által pártolva, és helytelenítve a gyülekezési törvény értelmében a Hatóság által szétosztalásukra irányított föllépést.

Mély tisztelettel kell megjegyeznem, hogy midőn a balhit rövid egy év alatt gyökeret verni látszott, egyénei minden szétosztalás alkalmával fennen tiltakoztak a nazarénus czím ellen, állítván, hogy ők baptisták, mert szükség esetén katonáskodnak, és az állam és község terhét viselik — mely körülmény tisztán megvilágítja azon furfangot, melynek segítségével vélik a titkos czélt elérni.

Mint egyszerű ember, nem vagyok hivatott állam ellenes politikát látni a nazarénizmus tükre háta mellett, hanem annak előre bocsájtásával, hogy templomunkat bünbarlangnak, úrvacsoránkat disznóvacsorának, a harangjainkat bázányi bikáknak nevezzük¹³, és több ehhez hasonló kitételekkel lázítanak vallásunk ellen, fájdalommal vagyok kénytelen kijelenteni, hogy nemcsak a társadalmi béke van már megzavarva községünkben, hanem a házastársak közti egyetértés is, mert ez úgy hamis prófétái éjjel lopódzván be községünkbe, kézre kerített áldozataikat, majd a nőt a férjtől, majd megfordítva, majd azok gyermekeit, majd a fiúkat az apát, a férj nejét verte el a háztól, vagy midőn a jobb érzésű férj nazarénussá lett nejét visszatéríteni nem tudta, és általa nevetetlen gyermekeivel együtt elhagyatott, felakasztotta magát. —

Az ilyenképpen tűrhetlenné vált állapot Járásí Főszolgabíró Úrnak esetenként bejelentetvén, a legutóbbi alkalomból bejelentett azon nazarénusok, kik már több ízben engedély nél-

kül gyülekezők sikertelenül oszlattak szét, mert pár óra múlva ismét összegyűltek, pénzbírsággal büntetettek, azonban föllebezés folytán felmentettek; mi természetesebb, minthogy a csábítók által vallásuk terjesztésére vonatkozólag fennen hirdetett jogosultság a föllebezés sikerével a való látszatát elvitázhatalanná tette, és az általuk sokan lankadni nem engedett nazarénusi áramlatnak sokszoros erőt adott.”¹⁴

A levél jól tükrözi a helyi hatóságok véleményét, vádjait, agályait a baptista misszióval kapcsolatban. Talán az a legfeljebb, — és ez nemcsak erre az iratra jellemző — hogy mindenképpen egynek szeretnék tudni, a gyülekezet tiltakozása ellen is, a baptista és a nazarénus missziót.

Irányai Dániel parlamenti felszólalásaiban éppen azzal kelt a baptisták védelmére, hogy a két vallásfelekezet közötti különbözőséget igyekezett tudatosítani.¹⁵

Miért írt levelet a gyantai bíró a miniszternek, mi aggasztotta? A levélből kitűnik, hogy a gyorsan terjedő baptista misszió és a vele szemben tapasztalható jogi bizonytalanság. Gyantai — nem messze volt Tenkétől — kis Bihar megyei község a Fekete-Körös mentén. Kornya Mihály 1882. december 2-án — téli hidegben — merítette be az első gyantai baptistákat, *Szabó Péter* és társait. Ezt csakhamar követte a többi bemerítés 1884. július 30-án, majd augusztus 1-én. A következő évben is a szokott módon tavasszal és ősszel merítette be Kornya a jelentkezőket, május 22-én, majd október 25-én. Az volt Kornya gyakorlatára, hogy akik tavasszal elmaradtak, azokkal külön foglalkozott, hogy ősze megérjenek a bemerítésre. Kornya számára az 1886-as év is eredményt hozott. A tavaszi bemerítés április 10-én, míg az őszi október 1-én történt meg. Az érdeklődés nem csökkent, hanem egyre fokozódott. Ezt jól tükrözi a gyantai bíró miniszteriumnak írt levele is. A baptista gyülekezet megerősödésének tükrözte az, hogy 1887-ben három bemerítési alkalom volt Gyantán, május 10-én, július 28-án és november 2-án.¹⁶ A falu közvéleménye is rokonszenven nézte a baptisták működését, és helytelenítette „a gyülekezői törvény értelmében a hatóság által szétszóratusukra irányuló föllépést”. A levélből az is kitűnik, hogy a bíró Kornya tanításainak társadalmi következményei miatt aggodnik, és ebben látja az új vallás legnagyobb ve-

szélyét. Panaszának közvetlenül az az oka, hogy a korábbi rendszabályok eredménytelenek voltak, hiszen a föllebezés folytán felmentették a bírsággal sújtott baptistákat. Ezért levele záradékában azt kéri a belügyminisztertől: „méltóztassék a gyülekezősnek szigorú büntetés terhe alatti betiltását tartalmazó rendeletet kibocsájtani, s annak legpontosabb végrehajtását kegyesen elrendelni.”

A községi bíró nem kapott közvetlenül választ a miniszteriumból, — hanem a hivatali ügymenet szabályai szerint — Bihar megye alispánját keresi meg február 16-án a miniszterium jelentését kérve az esetről. A megkeresés azt is szigorúan megfogja, hogy az alispán mindenben a törvényes rendnek megfelelően intézkedjen.¹⁷

Közben a tenkei baptisták — talán a gyantai sikereken fölbuzdulva — engedélyt kértek a főszolgabírótól arra, hogy istentiszteleteket tartsanak. Ezt a kérést a főszolgabíró első fokon elutasította — mint ahogyan a miniszteriumba írt jelentésben olvassuk. Az alispán az elutasító határozatot azzal töltötte meg, hogy a 43322/1887 számú rendelet alapján a tenkei baptisták „mint magántársaság előzetes bejelentés mellett tarthatnak összejövetelt, mely alkalommal sem hitszónok közreműködésének, sem vallási szertartások gyakorlásának helye nem lehet. Ez utasítás pontos ellenőrzésére s a rendőri szabályok szigorú alkalmazására a járási tisztviselőt ugyanakkor utasítottam.”

A tenkei baptisták a fent idézett irattal feleltek a miniszteriumban ez ellen a határozat ellen. Az alispán is megírta 1887. augusztus 4-én jelentését a belügyminiszteri kérésre válaszul¹⁸ és ezzel az ügy — úgy látszik, befejeződött. Több iratot nem örlött meg az iratcsomó.

A misszió Tenkén és Gyantán nem sorvadt el.¹⁹ Tenkén 1887. május 11-én és szeptember 10-én volt bemerítés, Gyantán meg az 1887-es évben — mint már említettük — háromszor is. Kornya az alispáni végzés nem rendítette meg. Ennek talán csak annyi hatása volt, hogy 1888-ban elmaradt a bemerítés Tenkén is meg Gyantán is, de a következő év már nem volt terméketlen. 1888. június 10-én Gyantán, majd pedig augusztusban Tenkén léptek elő újabb baptisták a Fekete-Körös vizéből. A két gyülekezet tovább erősödött, és amikor 1893-ban a többi között

ezeket a gyülekezeteket is átadta Kornya Tóth Mihálynak (1836—1931)²⁰ Tenkén 42, míg Gyantán 103 bemeřitett baptista élt.

Gyanta és Tenke magyar és román vegyes lakosú kisközségek voltak ebben az időben. Kornyának ezért tolmácsra volt szüksége. Gyantán akadt is egy erre megfelelı atyafi *Abrahám János* tímármester személyében. Más segítőtársai is voltak Kornyának ebben a faluban.

Köteles János a Fekete-Körös mentén sokszor egészen Körös-tárányig elkísérte, a községben pedig *Szabó Pál*, *Ambrus Károly*, *Boros Mihály* — aki a beadvány idején Tenkén segíthette Kornya misszióját — volt segítségére, később pedig *Puskás Ferenc*, építette az egyre jobban terebélyesedő missziót.

Kornya Mihály eredményességének titka egyszerűsége, közvetlen embersége volt. Ezt bizonyítja egy kis történet, ami Gyantán esett meg még az úttörés éveiben. *Kirner A. Bertalan* — Kornya Mihály krónikása — így jegyezte ezt fel: „Gyantán a misszió kezdetén egy szegény asszony volt a vendégfogadója. Hosszú gyaloglás után érkezett a községbe, mikor találkozik az ő vendégfogadó asszonyával. Ennek sürgős dolga volt a községházán, nem akart tehát visszamenni az útból, de azt mondta Kornyának: — Csak menjen. testvér hazra, ha majd végeztem a községházán, én is megyek, de addig csak pihenjen, ha pedig éhes, lakjon jól, ott van a málé az asztalfiában.

Kornya odaérkezik, egy gyerek van a házban, köszön, leül, pihenget, mert sokat gyalogolt. Az asszony azonban sokaig nem jön, s mivel Kornya éhes is, odamegy az asztalhoz, kihúzza a fiókot és keresgél benne. Megtalálja a tányérban a málét, kiveszi s az asztal mellé ülvé falatozni kezd. A gyerek, aki eddig szótlanul nézte a jövevényt, egyszerre rászól a vendégre:

— Miért akarod megenni a málénkat?

Kornyában megáll a máléfalat és komolyan — befelé mosolyogva így szól:

— Anyád mondta, hogy ott van a málé a fiókban és egyem belőle.

A gyerek erősen nézi Kornyát, és így szól:

— Hát ha nagyon éhes vagy és ha azt mondta, akkor edd meg mind.”²¹

A történet jól megvilágítja Kornya Mihály titkát. Jött egy ember a nép közül, aki úgy prédikálta Isten Igéjét, hogy közben elvállalta a kétkezi munkások, zsellérek nehéz életét. Kornya — teljes szolidaritásban hallgatóival — szölte az Igét. A két kis-bihari faluban történtek csak egy-egy mozaikjai a baptista misszió nagy kibontakozódásának, mely az 1880-as években következett be. Ennek a nagy aratásnak volt a legeredményesebb munkása Kornya Mihály. A gyorsan egymás után szerveződő tiszántúli parasztyülekezetekben találtak menedéket, lelki megnyugvást, de ugyanakkor missziói területet is a régi puritán hagyományokat őrző parasztcclcsiolák hívei és laikus munkásai.

Ezt a nagy egyháztörténeti folyamatot nem tudta megállítani a hatóságok értetlensége és az uralkodó egyházak által sugalmazott rosszindulat sem.

A baptista „Keskeny út”

I.

A magyar nép vallásos tudatának vizsgálata a magyar néprajztudomány elengedhetetlen része. A pogány hiedelmeknek,¹ a sámánhit népi emlékeinek² összegyűjtésére, a boszorkánytörténetekre³ már eddig is nagy figyelmet fordított a magyar néprajztudomány, és a gondos adatgyűjtések nyomán rangos monográfiák készültek. A keresztény népi vallásosság emlékeinek összegyűjtése közel sem történt meg ilyen nagy intenzitással. Itt is történtek figyelemre méltó kísérletek, különösen a magyar népszakrális életének, ünnepeinek vizsgálatában.⁴ Sok adat összegyűjt a búcsújáró helyekről⁵ is — bár itt még sok a fehér folt —, de csaknem teljesen ismeretlenek a néprajzi szakirodalomban a protestáns népi vallásosság emlékei. A magyarországi protestáns levéltárak főként az egyház szervezeti életére vonatkozó iratokat archiválnak. Bennük csak nehezen hozzáférhető módon, elszórtan találunk olyan iratokat, melyek a magyar nép vallásos életére vonatkoznak. Ezért az egyháztörténetnek is eléggé elhanyagolt ága az úgynevezett kegyességtörténet. Pedig a protestáns gyülekezetek belső kegyességi életének kutatása a magyar nép vallásos életét ethnográfus számára is sok tanulságot rejteget. Ezt igazolja Kardos Lászlónak kandidátusi értekezésént elfogadott könyve is,⁶ melyben egy dunántúli közösség — Bakonycsernye — vallásos közösségeinek szociológiai pontosságú képe rajzolódik elénk.

Esze Tamás szerint az a kegyességtörténet tárgya a hallott igetestet öltése, gyümölcstermése a gyülekezetben. A magyar egyháztörténet-írás még nem büszkélkedik ilyen irányú kutatások-

kal. Bár jól ismerjük egyházaink múltjának sok jelentős és kevésbé fontos eseményét, de arra még nem tudunk kielégítő választ adni, hogy hogyan hittek eleink.⁷

A protestáns nép vallásos tudatának kutatása területén még a feladatok felmérése sem történt meg. Egy-két érdekes kezdeményezés után⁸ a protestáns egyháztörténet-írás mindössze egy — de a néprajz számára is figyelemre méltó — tanulmányt tud felmutatni. Ez Illés Endre könyve *A magyar református földművelő ifjúság lelkipázkodásának története* címen.⁹ A feladattal az egyháztörténet, tárgyából eredő korlátai miatt, nehezen tud megbirkózni. Az eredményes munkához itt az ethnográfia módszereinek alkalmazása szükséges. Érdekes lenne egy-egy falu régi vallásos könyveit módszeresen összeírni, összegyűjteni, feltárni hatásukat, funkciójukat a falu kommunikációs rendszerében. A falu családi bibliáinak, énekeskönyveinek összeírt adatai is érdekes következtetésekre adnának módot. Figyelemre méltó Bálint Sándor véleménye: „A vallásos ponyvairadalom anyaga még földolgozatlan, művelődéstörténeti, irodalmi, néprajzi vonatkozásai és tanulságai még tisztázásra várnak. Egy kétségtelen: egészen a legújabb időkig a nyomtatott betűvel terjesztett szellemi javakból a kalendárium, Biblia, imádságoskönyv kivételével előszörben ezek az apró nyomtatványok találtak népünkhez utat, ezek találták el és elégítették ki leginkább népünk igényeit.”¹⁰

Ebben a dolgozatban a múlt század végén élő és a történeti protestáns egyházaktól függetlenül keletkezett magyar paraszti-ecclesiolák életének egy érdekes epizódját próbáltam feltárni. Egy példát, mely a régi vallásos könyvek szerepére, terjedésére utal. Ezt a témát vizsgáltam már korábban is Milton Elveszett paradicsomának népies kiadásai nyomán.¹¹ Ez a dolgozat újra megerősíti, hogy a protestáns népi vallásosság olvasmányyaga sok érdekes nyereséggel kecsegtet. Ezeknek feltárása a magyar nép vallásos életét kutató néprajztudomány számára sem közbős.

A protestáns népies kegyesség egyik sokat használt, népszerű olvasmánya volt az elmúlt századokban Pápai Páriz Imre: *Keskeny út-ja*.¹² Bár népszerűsége nem veheti fel a versenyt Szikszai György: *Keresztyén tanításai*val, mégis különös, hogy e

könyv igazi jelentőségét ma sem mérte fel a kutatás. Még kiadásainak pontos jegyzékét sem gyűjtötte össze senki, pedig már több mint száz esztendeje, hogy felszólította erre Eötvös Lajos a régi korok tudós kutatóit. Így írt a „Veszprém” című lapban: „Az elhanyagolt hazai könyvészet ügyének tenne szolgálatot, ki az itt felsorolt, valamint fel nem hozott kiadásról értesítené e lapok szerkesztőjét, vagy közlőit, mert valószínű, hogy e munka — mint dunántúli szerző műve — eljutott, s tán feles számmal vidékünkre is.”¹³ A felszólításnak nem nagy visszhangja támadt. Még ma is érdemes lenne egy ilyen felmérést elvégezni. Szabó Károly szerint a könyv 1711-ig öt kiadásban (1647 Utrecht, 1657 Gyulafehérvár, 1662 Sárospatak, 1671 Kolozsvár, 1689 Lőcse) jelent meg.¹⁴ A további kiadások számát illetően a különböző kézikönyvekben eltérő adatokat találunk. A Pallas Lexikonban Négyesi László szerint a könyv az első kiadás után „még vagy hat kiadást ért meg”.¹⁵ Az új Magyar Irodalmi Lexikon is ezt a véleményt ismétli meg.¹⁶ Zoványi Jenő viszont azt írja, hogy „több mint 10 kiadása jelent meg a 18. század végéig”.¹⁷ Szimneyi József az 1711 előtti öt kiadason túl még 7 kiadást sorol fel.¹⁸ Petrik Géza alapvető bibliográfiai művei alapján,¹⁹ de kis utánjárással meggyőződhetünk arról, hogy ez a felsorolás sem teljes. Az Országos Széchényi Könyvtárban, a Ráday Könyvtárban, az itt felsoroltakon túl, nem is egy, a bibliográfiában nem szereplő példányokkal találkozunk (1792 Vác, 1794 Vác, 1843 Pet, 1897 Budapest). A kiadások számát gondos kutatómunkával bizonyára tovább lehetne növelni.

Bennünket éppen a könyv általunk ismert legkésőbbi, 1898-ban Békésen kiadott példányai érdekelnék, melynek eddig feltáratlan könyvészeti és a protestáns népi vallásosságra utaló etnográfiai vonatkozásai vannak.

III.

Az író életéről a rendelkezésünkre álló kézikönyvekből²⁰ és tanulmányokból²¹ a következő összefoglalást adhatjuk. Pápai Páriz Imre, ki édesapja volt a neves teológus, szótáríró és orvosdoktor Pápai Páriz Ferencnek — 1619-ben született Pápán

módos kereskedőcsaládból. Iskolai tanulmányainak befejezése után Apafi Mihály erdélyi fejedelem nevelője volt négy esztendőig, majd pedig 1645. július 21-én Frankeában, augusztus 31-én pedig Leidenben iratkozott be az egyetemre. 1647-ben hazatért Erdélybe. Dére választották meg lelkésznek. Ebben az évben jelent meg Utrechtben a Keskeny út, melyet Kele Zsuzsanna, Kamarás Ambrus özvegyének költségén adatott ki.²² 1649-ben az egyházmegye esperesévé választja, 1656-ban II. Rákóczi György hívja meg Gyulafehérvárra udvari papjának. Itt jelenik meg könyvének II. kiadása 1657-ben, ilyen megindokolással: „meggondolván, hogy mind ennyi szomorú és háború szélvésznek habjai közt is jó dolog volna az Istent keresni”.²³ Gyulafehérvárott sem maradt sokáig, 1658-ban a biztonságosabbnak látszó Kolozsvárra menekül családjával. Innen választották 1659-ben újra a dési egyházmegye esperesévé. 1661-ben újra menekülnie kellett. Besztercére megy, majd 1664-ben visszatér Gyulafehérvárra, hol haláláig — 1667. május 8-ig — esperes volt. Besztercei tartózkodása alatt 1662-ben Sárospatakon jelent meg a Keskeny út harmadik kiadása.

Pápai Páriz Imre nevét és hírét jól jellemzi egy korabeli, 1674-ben Bázelen megjelent vers, melyben a versíró — Callai (Kállai) Copis János — nagynevű tanulótársát, Pápai Páriz Ferencet köszönti, de közben szót ejt a neves jóbarát édesapjáról is — beleszőve munkájának címét is a következőképpen:

„Ékes fejedelmink Atyádat kévánták
Mint Isten emberét nagyinak állították,
Hatalmas dolgokruul mikoron hallották
Szellemi erejét szivekben csudálták.
Mert ama nagy, erős hadi Férfiakat
Okos mesterséggel, mint annyi vadakat
Keskeny útra hajtott s megkapván magukat
Megfegyhetetlenül be dogta szájukat
Az Atyád ilyen volt! . . .”²⁴

A nevezetes könyv célja az volt, hogy „a kékedő lelkeket a hitnek elvei szerint nyugodtságra vezérelj”. Egy másik mondat az előszóból így tájékoztat erről a célról: „e kis könyv az idves-

ségnek egyenes útját tisztogatja aféle akadályoknak töviseiktől az idvességet munkálgató híveknek nagy hasznukra”.²⁵

A Keskeny út kérdés-felelet formában, 43 tételben tárgyalja a protestáns tanítás anyagát. A tanbeli hűségre építő orthodoxia mellett a praktikus jellegű pietizmus hatása mutatható ki a könyvön. A XVII. század második harmadában az orthodoxia fokozatosan háttérbe szorult, mivel sem irodalmi, sem pedig egyházkormányzati eszközökkel nem tudott győzni a diadalmasan előretörő puritanizmussal szemben. „Bár elvi okokból kifolyólag nem azonosíthatja magát az ellenféllel, de mégis a két irány között egy bizonyos közeledés tapasztalható. A két típusnak előbb egymáshoz való közelebb jutását, majd később egyesülését képzíti elő a közvetítők kicsiny tábora.”²⁶ Ezek közé a közvetítők közé tartozik többek között Pápai Páriz Imre. Ezt a kiegyenlítő-dést munkálja ez a könyv.

IV.

Szép feladat lenne a könyv egyes kiadásainak részletes, beható vizsgálata, de itt csak a legutolsó, 1898-ban Békésen kiadott munka kiadási körülményeit tisztázzuk, amely tárgyunk szempontjából fontos. A kiadó: Véver Oszkár békési könyvkereskedő volt, aki 1897-ben 350 könyvvel kölcsönkönyvtárat is alapított a községben, sőt „hazánk egyedüli zenemű antikváriuma” is az ő birtoka.²⁷ Egyes üzletember volt. Ezt a könyvet is meggondolt kiadói vállalkozással dolgoztatta át és bocsátotta útjára főként a békési és a Békés környéki tanyákon össze-összegyűlekező bibliás csoportok használatára.

Az 1880-as évek elejétől Békésen és Békés környékén egymás után alakultak az egyház hivatalos rendezvényeitől független bibliakörök. Istentiszteleteiken „a templomba járó buzgóbb, jámborabb, istenszeretőbb emberek, asszonyok vettek részt, kivált az esti órákban. Itt isteni megbízatással, Szentlélek sugallatával bíró egyének magyarázták az általuk felvett bibliai részeket, vagy pedig elemezték a templomi prédikáció anyagát. Az ilyen gyűlekezetekben imádság, éneklés, prédikáció a templomi szolgálat rendje szerint folyt le” — írja Kirner A. Ber-

talán,²⁸ ki kortársa és szemtanúja volt ezeknek a házi „gyülekezeteknek”. Hasonló paraszt-ecclesiólákat találunk a Békéshez közel fekvő Nagyszalontán is, melyeknek krónikáját dr. Kiss Ferenc írta meg.²⁹ Ezek a házi gyülekezetek lettek 1890 után a békési baptista misszió alapjai. Egyik kortárs — talán Takács János — így emlékezik a békési baptista gyülekezet előtörténetére: „Békésszerdón 1892-ben id. Takács János és Sós István buzgólkodásával egy gyülekezetet alakítottak, mert lelki érzelmek felébredt, és belátták, hogy igen messi az vanak maradva az igazi krisztuskövetéstől. Így az idős Takács János házában mint református vallásúak, de elkülönülve a többiektől télen minden este, nyáron meg vasárnap tartottunk (istentiszteleteket) nyolc évig.”³⁰

1885 májusában a békési református egyház Kecskeméti Ferenc személyében egy belmissziói szellemű lelkeszt választott, aki tanulmányai során Angliában, valamint amerikai lelkeszsége idején, szoros kapcsolatba került a 80-as évek ébredési mozgalmaival és a baptista misszióval.³¹ Kecskeméti békési működése inkább megerősítette a paraszt-ecclesiólákat, melyeknek működésével teológiai nézetei miatt is rokonszenvezett. Bizonyára általa terjedt el ezek között a bibliás csoportok között a puritán, konfessionális jellegű, de ugyanakkor radikálisan belmissziói szemléletű „Szabad Egyház” című folyóirat, melyet Rác Károly szerkesztett. Ez a folyóirat, melynek Kecskeméti is munkatársa volt gyakran keményen bírálta a hivatalos, az uralkodó osztályok érdekeit szolgáló egyházvezetést. A „Szabad Egyház” hasábjain az 1880-as évek végétől egyre többször találkozunk a békési előfizetők kritikái hangú leveleivel,³² melyből arra lehet következtetni, hogy a folyóirat radikális, a hivatalos egyház tepiditását bíráló hangjával a bibliás békési parasztpolgárok mindenképpen egyetértettek.

A bibliás ébredési mozgalom nagy tömeget mozgatót Békésen. Erre utal az is, hogy amikor 1887—88 telén A. N. Somerville, a híres angol evangelizátor Magyarországon prédikált, meglepődve tapasztalta a békésiek nagyarányú lelkesedését, és később, Kecskeméti Ferenchez intézett leveleiben örömmel emlékezik vissza a Békésen eltöltött napokra.³³ Ezeknek a békési paraszt-ecclesióláknak feltérképezése külön feladat, de az az ed-

digi adatok ismeretében is bizonyítható, hogy ezek a csoportok a 80-as évek végén és a 90-es évek elején egyre élesebb kritikával nézik az egyház tradicionális „hideg kegyességét”, és elidegenülnek a templomtól. Jól kitűnik ez a folyamat Sós István-nak, a Szabad Egyházban megjelent leveleiből,³⁴ valamint Kecskeméti Ferenc különböző megnyilatkozásaiból.³⁵ Itt csupán csak egy 1891. január 21-én Szalay József nagybecskereki ref. lelkészhez írt leveléből szeretnék egy részletet idézni: „A napokban valóságos baptistajárás volt erre. Itt a városban s a város külöségein több baptista fordult meg, isteni tiszteleteket tartva egyes házaknál. Mint hallom, többen hallgatták s igen megszerették őket némelyek, s nékem fülem hallatára mondták némelyek, hogy csupán az én személyem köti őket ehhez az egyházhoz, mert különben itt hagynák. Intettem őket, hogy dolgozzunk együtt az egyház építésén, s azt mondta egyik-másik, jó megkísérlük, de ha nem lesz eredmény, ők nem maradnak ilyen holt egyház kötelekében.”³⁶

Így a fentiekben vázolt paraszt-ecclesióláknak egyre növekvő könyvigénye volt, hiszen ezek a templomtól fokozatosan elidegenedő csoportok nagyrészt a vallásos irodalom különböző termeiből szereztek lelki táplálékukat. A templomtól el-elmaradók — otthon könyvet olvastak. Talán erre utal Kecskeméti Ferencnek egyik apologetikus évi adomája:

„Miért kell templomba menni? Egy békési jó öreg templomos ember serkengette gondtalan barom módjára élő öreg szomszédját, hogy miért nem jár templomba? Aó! felelte amaz, hát már minék járnék? Van nekem könyvem, olvasok itthon is — Ó, mondta a templomos öreg, többet ér az Isten házában egy óra, mint otthon két nap.”³⁷

V.

Közben teltek az évek és ez a folyamat egyre szélesbedett. Ebben a helyzetben méltán tartotta jó üzletnek Véver Oszkár a Keskeny út megjelentetését. A régi, puritán szellemű könyvekben a bibliás paraszt-ecclesiólák bíztak. Nemcsak itt volt ez így. Gondoljunk Szikszai Keresztyén tanításaira, melynek az 1883—1897 között eltelt 5 esztendőben 9 kiadását ismerjük.³⁸

Véver Oszkár tervét Kecskeméti is lelkesen támogatta, hiszen teológiai nézeteinek teljesen megfelelt Pápai Imre könyve, melyből „az orthodoxia és a puritanizmus szellemének egyesítése sugárzik”.³⁹ Ezért üdvözli örömmel lapjában, a Békésben megjelenő „Az Evangélista”-ban, a könyv kiadásának tervét.

„Lapunk jelen számában közlünk egy előfizetési felhívást. Véver Oszkár helybeli könyvkereskedő úr akarja kiadni némelyek kérésére egy régi református lelkész „Keszkeny út” című könyvecskéjét. Mint a régi református könyvek legtöbbszörre, ez is igen jó könyv. Köntösének kissé megújítása mellett igen épületes olvasmány lesz. Amiről ma nem igen divat sem írni, sem beszélni, az emberi természet romlottsága, váltása, megigazulás, újonnan születés, megtérés stb. alaposan vannak tárgyalva benne. Szívesen ajánljuk.”⁴⁰

Érdekes véletlen folytán a laphoz mellékelt előfizetési ívet is hozzákötötték az Evangélista Széchényi Könyvtárban található példányához. A gyűjtőív is azt mondja, hogy „többrendbeli felosztásra, az általános óhajnak eleget tenni akarván” adja ki a könyvet a kiadó. „A könyv szépsége és mélyen vallásos természeténél fogva helyet foglalhat a legelterjedtebb ima és vallásos könyvek mellett.” Ajánlja öregeknek és fiataloknak egyaránt. Azt is közli, hogy a könyvet „a magyar nyelv és irály követelményei szerint” dolgozták át. Az előfizetés-gyűjtőknek 13 példány után egy tiszteletpéldányt ígér. A gyűjtőív keletkezése: Békés, 1897. április. A megjelenést 1897. július 1-re ígéri. Úgy az Evangélista közleményeléből, mint az előfizetési ív szövegéből kitűnik, hogy a Keszkeny út kiadása nem Véver Oszkár ötlete volt. Valószínű, hogy a könyv 1843-i pesti kiadását olvashatták Békésben és ez adhatta az ötletet az új kiadásra.⁴¹ Az átdolgozás, az előszó szerint, ennek a kiadásnak alapján készült. Valamelyik békési vagy Békés környéki paraszt-ecclesiola kezdeményezhette a könyv kiadását. Hasonló körülmények között jelent meg Békésben 1911-ben az Elvesztett paradicsom is.⁴²

A Rádai Könyvtár egyik példányának⁴³ 280—281. oldalán a külön előfizetők nevei mellett Bereczky Mihály és neje Zsiga Rebeka, valamint Gyarmati István gyűjtőívét találtuk ezzel a bevezető szöveggel: „Azon t. gyűjtők és előfizetők nevei, kiknek buzdó pártolása mellett e mű ezen új kiadásban megjelenhetett.”

Talán ezek a nevek rejthetik annak a körnek névsorát, akikről az új kiadás ötlete származott. Érdekes, hogy ezek között — ha csak nincsen névgyezés — baptistákat is találunk (pl. Mészáros István, Csibor Sándor, Gyarmati József stb.)⁴⁴. Az sem lehetetlen, hogy a könyv kiadásának terve az átdolgozótól, Tóth Sándortól származik, ki ebben az időben Békésben volt segédlelkes.⁴⁵ Az énekek átdolgozását Jámbor Lajos békési költő-tanító végezte el.⁴⁶

Az átdolgozás módjáról is szót kell ejtenünk. A fentiekben láttuk már, de az előszó is elárulja, hogy az átdolgozásnak első sorban az volt a célja, hogy „a mai nyelv és irály követelményei szerint” idomítsa az átdolgozó a szöveget. De nem ez volt az egyetlen szempont. Az átdolgozás során a korabeli természet-tudományos gondolkodás számára botránkozó kérdések kimaradnak. Ilyenek pl.: „Mikor bomlott meg a napnak járása az égen”, „Azt hallottam hét egek vannak”, „A hold az égen mi hasznót terem”, stb. Tóth Sándor az előszóban is megemlíti ezt a szándékot („figyelembe vévén a tudomány mai álláspontját is”). A Protestáns Közlöny már az előfizetési felhívás nyomán óvással élt az átdolgozás miatt. Feltette a könyv nyelvének eredeti zamatját.⁴⁷ A Debreceni Protestáns Lap kritikája szerint: „sajátos egy munka ez a maga nemében. Mintha valaki a múmiákat a Monasterli által szabott divatos ruhákba öltöztetné fel... Így ez a mű se nem a Páriz Pápai Imréné se nem Tóth Sándoré”.⁴⁸ Valószínű, hogy ezekre a negatív észrevételekre alapozta tervét Rózsa Kálmán kiadóvállalata, amikor Budapesten még ugyanabban az évben kiadta a könyvet „debreceni formára”, tehát átdolgozatlanul.

A kiadás tervét országsszerte lelkesen fogadják. Poór József újszivaci ref. lelkész így írt — a békési „hívó újság”-ban — „Az Evangélistát”-ban: „Mondhatom, hogy a művet érdemes újra kiadni, valóban hasonló művek kiadására égető szükség van.”⁴⁹ Az előfizetési felhívást több lap is közli.⁵⁰ A kiadó, az érdeklődés ellenére sem tudja a tervezett határidőt tartani. 1897. július 1-én a könyv nem jelent meg. Az 1897-es év a szegény földműves emberek részére sok nehézséget hozott. Az Evangélista is panaszoja a napszámok csökkenését.⁵¹ Nehezen gyűltek a pa-

raszt-előfizetők filléréi. A nagy nyári dologidőben az előfizetés gyűjtése sem mehetett gyorsan.

Véber Oszkár későbbi nyilatkozata szerint 1897 augusztusában jelent meg a könyv, de ez nyilvánvalóan tévedés. Az Evangélista 1897. november 1. számában található értesítés így biztosítja a megrendelőket: „A könyv terjedelme sokkal nagyobb lévén, mint előre számítottuk, nyomtatása is több időt igényel. Nyomtatása azonban folyamatban van s néhány hét múlva reméljük, hogy készen lesz.”⁵² A nehezen gyűlő előfizetések fokozására az Evangélista részletet közöl a könyvből.⁵³ Csak az 1898. január 15-i száma közli, hogy a könyv megjelent.⁵⁴

VI.

Valószínű, hogy ez a sok huzavona készíthette Véber Oszkár arra, hogy egy olyan olvasótábort nyerjen meg, akiknek tanításával a békési bibliás körök egyre jobban szimpatizáltak; a baptistákat. A békési baptista gyülekezetnek ekkor már több mint 100 tagja volt.⁵⁵ A könyv újjászületésről, hitről, bünbocsánatról és a többi alapvető protestáns hittételről szóló tanítása egyeztet a baptista gyülekezet véleményével. Egyedül a keresztségről szóló 23. szakaszt kellett átdolgozni. Ez meg is történt, valószínűleg 1898 tavaszán.

A magyar baptista misszió szűkében volt biblikus olvasmányoknak. Erre utal is, hogy 1896. december 8-án a magyar ajkú baptisták karcai gyűlésen újabb kiadványok megjelenítését tűzik ki célul.⁵⁶

A baptista tanításnak megfelelő módon kiigazított példányok hamarosan elkészültek. Minden rendben is lett volna, ha túl hamar ki nem patlan a dolog. Még mielőtt szétosztották volna ezeket a példányokat, 1898 júniusában egy ilyen könyv került Kecskeméti Ferenc birtokába, aki megdöbbenve fedezte fel, hogy „a keresztségről szóló egész XXIII. rész a baptista keresztségtant tanítja”. Veszélyes volt a helyzet, hiszen Kecskeméti ellenfelei országsgaztete azt terjesztették róla, hogy titokban ő is baptista,⁵⁷ és az is köztudott dolog volt „Az Evangélistá”-ból, hogy ennek a könyvnek a kiadásánál ő bábáskodott.

Leleplezését rögtön közlésezi „Az Evangélistá”-ban. Elhatárolja magát a történetektől. Így tiltakozik: „a könyv elején ott áll egy ref. vallástanár előszava, egy másik ref. tanító neve s a jó Párizspái ír, ugyancsak hirdeti a bemejtést s érvel a gyermekkereszttség ellen. Ővele is megtörtént tehát, mit a svédborgiánusok megtettek némelyekkel az őskeresztvények közül, hogy t.i. azokat haláluk után a svédborgiánusok közé sorolták. A baptisták előadhatják a magok keresztiségtanát, de így egy ilyen könyvbe ékelni be azt, félreértésre vezet és megengedhetlen.”⁵⁸

Szalay József is gyorsan felismeri az elvbarátjára leselkedő veszélyt, és gyorsan segítségére siet. Lapjában, a „Keresztvény”-ben azt emeli ki, hogy épp a baptistasággal vádolt Kecskeméti az, aki „egy néhány baptista tanokat becsempésző urat leplezett le”, majd így folytatja: „És ezt Kecskeméti Ferenc, a sokak által éveken át baptistasággal vádolt lelkész hozta nyilvánosságra. Ez mondta meg azoknak az átdolgozó és kiadó uraknak, hogy egy ilyen eljárás nem tisztességes... Én pedig hozzá teszem, hogy az bűn, Isten ellen való vétek s egy nagy református lélek szellemével való rút visszaélés. Tüntessék el az urak azt a 200 példányt. Kecskeméti baptistaságáról pedig ez után semmi szó ne legyen!”⁵⁹ Amikor megjött az átdolgozótól az esetet tisztázó jegyzőkönyv másolata, ezt az érvet újra kihasználta Szalay, Kecskeméti védelmére: „Tetszett nekem az egész dologban, hogy ezt az egész nagy békés-bánáti egyházmegyében senki más nem fedezte fel, csak Kecskeméti lelkész, akit sok egyéb között jó-nak láttak némelyek a baptistákkal való pajtáskodással is vádolni.”⁶⁰

A leleplező nyilatkozat nagy vihart kavart. Az Evangélista következő számában először a kiadó szólalt meg:

„Alulírott ezennel kijelentem, miszerint 1897. évi augusztus havában általam 1.000 példányban kiadott, Tóth Mihály és Jám-bor Lajos urak által átdolgozott Páriz-Pápai-féle „Kecseny út” című vallásos könyv 200 példányban a XXIII-ik, a „Kereszt-ség”-ről szóló részt újabban baptista értelemben fentebb nevezett átdolgozó urak tudta és beleegyezése nélkül, csupán üzleti szempontból, más által, nevezett vallásfelekezetűek kívánságára

dolgoztattam át. Jelzem, miszerint a baptista felfogás szerint kibővített példányokból a címlapot s az átdolgozók „Előszavát” tartalmazó lapokat a megjelenés után kivéttem, csupán 1 (egy) példány került véletlenségből az átdolgozó nevével forgalomba. Teljes tisztelettel: Véver Oszkár.”⁶¹

Eszerint a kiadó az átdolgozók tudomása nélkül, a békési baptisták kívánságára bizott meg valakit a 23. rész újra megírásával. De ezzel nem elégszik meg Kecskeméti. A nyilatkozathoz a következő megjegyzést fűzi:

„Közöljük itt ezt a nyilatkozatot s bár nem szívesen bolygatjuk tovább, mégis meg kell jegyeznünk, hogy az eljárás így is legalább is tévesztett; mert egy régi ref. lelkész műve s ref. egyházi hivatalnokok átdolgozása marad a könyv így is, akiknek nevéől az el nem választható s a betoldás továbbra is félreértésre ad alkalmat. Azt csak éppen megjegyezzük, hogy a betoldásos könyvben az egyik átdolgozó neve nyomdai cirádával volt lenyomva, úgy azonban, hogy a név olvasható volt, ami nem látszik arra mutatni, hogy a címlapot s az előszót ki akarták venni. Végül, mivel nem mondható, hogy az átdolgozónak előzetesen éppen semmi tudása nem volt a tervről, mert régebben maga beszélt róla, csodálkozunk rajta, hogy határozottan nem tiltakozott ellene elve.”⁶²

Ez az újabb leleplezés kínosan érintette Tóth Sándort. Az 1898. július 17-i presbiteri gyűlésre egy védekező iratot írt, ami nagy vihart támasztott a presbiterek között. „A példányok megsemmisítése elhatározatott. A presbitérium kijelentette ugyan, hogy e dolog tárgyalása oda nem tartozik, de azért Tiszt. Tóth Sándor úr védekezését tudomásul veszi.”⁶³

A megsemmisítés másnap meg is történt. Így szól a jegyzőkönyv, amit ekkor készítettek:

„Jegyzőkönyv. Felvétellett Békésen 1898. július hó 18-án a „Keskeny út” című műnek baptista szellemben módosított XXIII-ik rész megsemmisítése tárgyában. Tóth Sándor felkérése folytán alulírottak a nevezett napon megjelentünk Véver Oszkár úr könyvkereskedésében és felhívásunkra a „Keskeny út” című mű összes, fenti értelemben módosított példányait, azaz előadott 99 darabot bekötvé, 50 darabot fűzve, 46 darabot íven-

ként lévő összes nyomtatványokat, összesen 195 ívet elégetés által megsemmisítettük. Békés, 1898. július hó 18-án. Király Dávid sk, tanú, Végh József sk. tanú. Tóth Sándor és Véver Oszkár úrnak pedig kijelentik, hogy ezzel ezt az ügyet befejeztnek tekintik. Tóth Sándor sk, Véver Oszkár sk. Tanúk: Király Dávid sk., Jámbor Lajos sk.

A fentebb közölt „Jegyzőkönyv”-re nyilatkozatom, hogy a kérdéses ívekből 196 db lett nyomtatva, Báró Drechsel Géza nyomdatulajdonos.”⁶⁴

Az egyetlen, meg nem semmisített példány, a 196. nyilvánvalóan a Kecskeméti Ferenc tulajdonában levő példány. Ezt a nyilatkozatot küldi el Tóth Sándor Szalay Józsefnek is, aki a hamisított részek megsemmisítése után ismét ajánlja a könyvet olvasóinak.⁶⁵

De Tóth Sándor még ezzel a jegyzőkönyvvel nem elégedett meg. Közjegyzőileg hitelesített nyilatkozatot kért a betoldott fejezet szerzőjétől, Sós Istvántól. Így szól a nyilatkozat:

„Alulírott Sós István, békési lakos az igazsághoz híven ezenel kijelentem, miszerint a Véver Oszkár békési könyvkereskedő úr kiadásában megjelent, Tóth Sándor és Jámbor Lajos urak által átdolgozott Páriz Pápai féle Keskeny út című vallásos tartalmú könyvek keresztségről szóló XXIII-ik részét a baptista felekezet hitelveinek megfelelően Véver Oszkár úr felhívására minden más egyén segédkezése vagy sugalmazása nélkül én dolgoztam át, ezen rész szerzőségéért a feleségséget elfogadom és kijelentem, hogy az általam átdolgozott XXIII. fejezet szerzőségét úgy a nála való segétkézésért senkit gyanúsítani nem lehet. Ennek hitelére adom jelen közjegyzőileg hitelesített nyilatkozatomat, feljogosítván Tóth Sándor urat, miszerint ezen nyilatkozatot védelmére tetszése szerint felhasználhatja. Békés, 1898. július hó 18-án. Sós István stk.”⁶⁶

Ez a nyilatkozat, éppúgy mint a megsemmisítésről szóló jegyzőkönyv — a közvélemény megnyugtására — megjelent az Alföldi Híradó című helyi újságban. Innen tudjuk, hogy az átdolgozó Sós István volt.⁶⁷ Sós István 1852-ben Békésszerződön született szegény, buzgó református családból. Fiatalon a református egyház rosszerdei presbiterévé választották. 1882-ben —

mint már láttuk — id. Takács János házánál egy bibliás csoport vezetett. 1890-ben, egyik rokonán keresztül kapcsolatba kerül a nagyszalantai baptistákkal és élményeiről beszámol a Szabad Egyház című folyóiratban.⁶⁸ Elbben a folyóiratban még 8 levele jelenik meg, melyekben az egyház romlott állapotára keres orvosságot.⁶⁹ Egyévi vajúdas után 1891. szeptember 20-án me-
ríti be Kornya Mihály tizedmagával, csoportjának tagjaival, Do-
bozon. Érdekes az az adat, amely szerint „Kornya Mihály Sós
Istvánt meg nem igen akarta felvenni baptizálásra, mert fari-
zeuskodó és hitélet terén nem elég szilárdnak észlelte s inkább a
többiek kérésére vette föl.”⁷⁰ Ha ez az adat helytálló is, itt
Kornya Mihály tévedett. 1894-ben az ő földjére építik a rossz-
erdői imaházat. Hamarosan ezután házat vesz lent Békésen és
beköltözik a városba. 1895-ben a békési gyülekezet kérésére
vénné avatják. Tevékeny részt vállal 1897-ben a békési imaház
építésében. A gyülekezetben vállalt vezető szerepe, valamint a
Szabad egyházban megjelent — valószínűleg Békésen nagy vissz-
hangot keltett levelei miatt eshetett rá Véver Oszkár választása,

VII.

Ha igazak a jegyzőkönyvek — és ebben nincs mit kételked-
nünk — akkor elhamvadtak a kinyomtatott „baptista kiadás”
betoldott fejezetei. Kecskeméti példányának előkerülésére nem
sok reményünk van. Mindössze egy kérdés-felelet párt isme-
rünk belőle, amit Kecskeméti Ferenc közölt első leleplező nyilat-
kozatában. Ez így szól:

„K: Hát akik kis korukban keresztelkednek, mi haszna van?
F: Nagy kár van benne, mert ha felnőnek, megértik, hogy meg-
vannak keresztelve és így nem törődnek a többi teendővel, ki-
vált a tudatlan és hitetlen szülék és így a valódi megtérés nehe-
zebb.”⁷¹

A botrány hamar elsimult. Kecskeméti leleplezése és Szalay
József nyilatkozata az ellenfeleket elhallgattatta. Az ellenlapok,
főként a Debreceni Protestáns Lap — hallgatott. A baptista la-
pok (Békehírnök, Az Igazság Tanúja) sem irtak róla. De a Kes-

keny út 1898-as békési kiadásának vizsgálata a sajtótörténeti ku-
riózumon túl több, további munkára serkentő felismeréshez ve-
zet. Egyrészt sikerült így egy szűk kis ablakot nyitni az alföldi
paraszt-ecclesiológ életére. Vizsgálunk kell tanításbeli és ke-
gyességi rokonságát a nazarénusokkal, a baptista misszióval,
mely legtöbbször tudatosan épült ezekre a bibliás csoportokra.
Ez nemcsak Nagyszalontán, de Békésen is így volt. Megismer-
hetjük ennek a könyvnek historiájából a kor vallásos olvasmány-
igényét is. Ezek a felismerések véleményem szerint új szempont-
ból világítják meg a századforduló református és más protestáns
gyülekezeteinek életét és feltárják a baptista és a többi evangé-
liumi kis egyház keletkezésének, kialakulásának történeti gyö-
kerét és jelentős mértékben gyarapítják ethnográfiai ismere-
teinket is.

Milton „Elveszett paradicsom”-a Magyarországon

Milton eposza a XVIII. század közepén kezdti meg diadalútját. Milntont a század elején Joseph Addison (1672—1719) fedezi fel és az ő munkássága nyomán ismerkedik meg Európa Milton remekével. Őrá hivatkozik Bessenyei Sándor is, aki több mint 170 éve, hogy „a Szóke Tisza' Szigetes kebelénn... Kilnitz nevű Szitetetskénn... Szabolts Vármegyébenn a Paszabi kies vidékenn”¹ „rousseau magányban... édes anyanyelvünkhöz idomította Milton teljes elveszett és visszanyert paradicsomának komor és fenséges sorait, a »gárdista kör« utolsó haditettekét”.²

A német nyelvterületen is jelentős mértékben hatott ebben az időben az eposz.³ Többben lefordítják. Jellemző, hogy Bodmer 1732-ben megjelent fordítása még ebben az évszázadban hat kiadást ért meg (1732., 1742., 1754., 1759., 1768., 1780.), de legjelentősebb emléke a német Milton-kultusznak Klopstock Messiása (1748.).

Bécs irodalmi élete — hol legjelentősebb íróink, a testőrírók éltek — kivétel. Ide is hamar elérkezett Milton híre, de mivel a császárváros Josef von Sonnenfels (1732—1817) hatására a franciás, klasszicista ízlést követte, így Milntont — kinek neve az ezzel szemben álló új, a preromatika eszménye felé közeledő irodalmárok jelszava volt — és az angol irodalmat megjelentősen gyanakodva fogadták.⁴ A század 80-as éveiben változik a helyzet. II. József alatt egyre szorosabbak lesznek Anglia és Bécs politikai kapcsolatai. Az angol születésű Taube Frigyes Vilmos (1728—1778) özvegye megalapítja Bécsben az angol irodalmi klubot. Irodalmunk szempontjából különösen a There-

sianum tanárának, M. C. Denis-nek (1729—1800) Milton-rajon-gása jelentős, aki a nagy költőt Klopstockkal együtt Herkules oszlopainak szokta nevezni.⁵ Bécs és London egyre szorosabbá váló kapcsolatai erősítik a magyar érdeklődést Anglia iránt. Bécs közvetíti irodalmunk felé Pope, Young, Shakespeare művei mellett Milont is. Egy kedves epizód a Bécsben kibontakozó magyar Milton-kultusszal kapcsolatban, hogy Mednyánszky János (1747—1833), ki 1767-től volt a Theresianum növendéke, társai Miltonnak nevezték, kinek nagy eposzát szüntelenül olvasta és magánál hordotta.⁶

„Az angol irodalmi hatás első korszakában a mi íróink csak franciára fordított angol írókat ismertek.”⁷ Bár a testőrök legjobbja, Bessenyei György is dicséri Milont fenségét, mégis éppen úgy tesz, mint testvéré, Bessenyei Sándor (1743—1809), aki fordításainak előszavában Voltaire tekintélyére építve érvel,⁹ kinél „senki sem adta igazabban elő a valóságos eredetét”.

Európában ebben a korban az eposz nem annyira tartalmával, mint poézisének formájával hatott, mely szemben állt a latin-franciás klasszicista gyakorlattal. A fenségesség legjobb kifejeződését látták benne és a Sátán végzetes individualizmusa is olyan eleme az eposznak, mely hosszú időre kihatott. Ezek a kora romantikus mozzanatok adtak szárnyat a költő kultuszának.¹⁰

Először a bécsi testőrök: Bessenyei György, Orczy Lőrinc, Barcsay Ábrahám¹¹ találkoztak Milton eposzával. Az első teljes magyar Elveszett paradicsom-fordítás is Bessenyei Sándor — az egykori bécsi testőr — műve. De vannak elődei is ennek a fordításnak. A kassai Magyar Museum első számában jelent meg „Milton El-vesztett Paradicsom-ából mely a' Deákkiadás szerént hat Énekbe foglaltatott egynehány példa”¹² címen Baróti Szabó Dávid (1739—1819) vitát kavart — latinból készült — fordítása, melynek kiegészített teljes formája 1789-ben megjelent verseinek élére került.¹³ Ez felelevenítette régi vitáját a latinos alapműveltségű, konzervatív szellemű Rájnis Józseffel (1741—1812).¹⁴ Rájnisnak nemcsak a fordítás ellen volt kifogása, hanem a fordított művet, Milton remekét is támadta, mely véleménye szerint „szerentsélen munka”, „melyben

néhány szépségek csak úgy ragyognak az irtóztató hibák között, mint egynehány tsillagok a sűrű fellegekkel bévont ének tisztább részein”. Ezért méltán írja néki Batsányi János, aki Baróti Szabó védelmére sietett: „Tudálkozom rajtad, hogy Szabót akarván beismérelni, Milont ellen kelsz ki.” Batsányi — ki az eposz lefordítására serkentette Baróti Szabót — a kassai Magyar Museum todalékában megjelent hosszabb levelében¹⁵ így tesz hitet Milton mellett: „Milton egyike a' legnagyobb Poétáknak, kik valaha az Emberi Nemzetet énekeikkel gyönyörködtették, oktatták és bódogították... Milont nem csak magunk az Anglusok tisztelik, és majd úgy szólván imádgák, hanem minden Európai Nemzetek, a'kik a' szép Tudományokban jártasabbak a' legnagyobb Poéták közé helyeztetik” (283—284). De a vitában Rájnis nemcsak — a különben Voltaire-től származó — stilisztikai kifogásait mondja el, hanem teológiai érvei is vannak a protestáns Milton ellen. Kifogásolja a katolikus meggyőződéssel össze nem férhető tételeket, a miltoni „pokol” berendezését, mit az egykori jezsuita szerzetestől nem is csodálhatunk.¹⁶

A fentiek ellenére sem tekinthetjük Baróti Szabó Dávid vitatott munkáját az Elveszett paradicsom első magyar fordításának. Ez az Orczy Lőrincnek ajánlott munka az eredetinek egy Ludwig Bertnand Neumann (Neander) nevű osztrák szerzetes által készített, hat énekben, vergiliusi hexameterekben összesűrített latin átdolgozás fordítása.¹⁷ Márpedig „Milont vergiliusi hexameterekben megszólaltatni... képtelen vállalkozás”.¹⁸ Már 1790-ben Tertina Mihály is tiltakozik Baróti Szabó fordításának megtevésztő címe ellen és biztatja Göböl Gáspárt, kinek alább ismertett könyve kapcsán írja kritikáját, hogy Baróti Szabó Neumann-fordítása után Milont fordítsa le, de angolból.¹⁹ Kazinczy Ferenc is kifogást emelt a „közvetett” fordítás ellen.²⁰ Nem véletlen, hogy Baróti Szabó fordítását hamar elfelejtették. 1871-ben a fiatal Ábrányi Emil nagy lelkesedéssel „fedezte fel” ezt a művet, amiért irodalmunk értőitől és ismerőitől nem kis dorgálást kap.²¹

De nem ez Bessenyei Sándor fordításának egyetlen előzménye. A XVI. századig visszamenő hagyománya volt a magyar teológusok angliai tanulmányainak, mely a XVII. század 30-as

éveitől a puritanizmus idején volt jelentős.²² Bár a XVIII. században Mária Terézia rendelkezései akadályozták a protestáns teológusok külföldi, angliai utazását, mégsem szünetelt a diákok vándorlása. Jól példázza ezt Robert Townson magyarországi utazása, ki 1793-ban Debrecenben 4—5 volt angliai diákkal találkoztott.²³ Ezek a régi hagyományok a „szerves és az éltető irodalmi hatások közvetítése szempontjából... meddőnek mondhatók”. Másrészt nem lehet tagadni, hogy e szórványos kapcsolatok készítették elő a talajt az angol kultúra és irodalom hatásainak befogadására. „Református lelkészek voltak az elsők között, akik angol irodalmi műveket eredetiben olvastak. Az új irodalmi hatás azonban nem tőlük ered.”²⁴

Már Rájnis kapcsán megemlítettük azt, hogy az európai helyzettől eltérően nálunk a teológiai szempontok is közrejátszottak Milton megtételeiben. Természetes törekvés az, hogy az 1790-es évekre viharosan megmagyarosodó református írók is megpróbálkozzanak a nagy protestáns eposz lefordításával, de itt már — mint ahogyan ezt Tarnai Andor is megállapítja —; „Milton sokkal inkább számít vallásos szerzőnek, mint amott” (80. I.). Érdekes Fest Sándor megállapítása ezzel kapcsolatban. A Bécsen keresztül hozzánk érkező hatás előtt Miltont nem költőként, hanem teológusként tartják számon hazánkban. Egy „Methodus Revisionis Librorum” című, ránk maradt gyakorlati útbaigazítás, amely a cenzorok részére készült, teológiai okokból kárhözhatja Milton remekét.²⁵ Diákjaink főként híres hitvitázó művét, a Defenziót olvasták. Erre mutat, hogy ez a könyv az Egyetemi Könyvtárban és a Széchényi Könyvtárban — a különböző adományozások eredményeként —, tíz példányban is megtalálható.²⁶

Ennek a protestáns írókörnek Milton-kultuszát kell először is felmérnünk. Kováts Ferenc (†1819), Veszprém megye egykori irodalmárkodó főmérnöke 1788. január 29-én Szentgálról kelt, Pálóci Horváth Ádámmal írt, verstani kérdésekkel foglalkozó levelében így ír az Elvesztett paradicsomról: „Egykor hozzáfogtam vala fordításához, de amely hivatalbéli foglalatosságok miatt még félben hever.” Ennek ellenére közül az eposz első énekéből 40 sort.²⁷ De a címzett, Pálóci Horváth Ádám is — ki Debrecenben tanult meg angolul — kiadta még ebben az év-

ben az eposz első 28 sorának fordítását „A Milton el-vesztett Paradicsomából fordítás próbára; egynéhány verssor” címen.²⁸

Ennek az írói körnek legjelentősebb vállalkozása Péczeli József (1750—1792) komáromi református lelkész terve — ki az első angolul beszélő magyar költő volt²⁹ —, Milton nagy eposzát akarta lefordítani folyó beszédben, „melyre már régen sok érdemes hazánkfijaktól” kéretett.³⁰ Ezt a tervet Ráday Pál is helyeselte, mivel Baróti Szabó „Miltonját” ő sem tekintette elfogadható megoldásnak.³¹ Péczeli Józsefet viszont az irodalomtörténész Gulyás Pál így jellemzi: „pap voltáról egy percre sem feledkezett meg s mindig azt adja olvasói kezébe, ami az igaz keresztényen elvéknek leginkább megfelel”. Ezt a teológus szempontot, ha kell, az eredeti megmásításával is érvényre juttatja. Jó példa erre Voltaire Henrias-fordítása.³² Ezek után nem meglepő az, hogy Péczeli Milton remekét is, mint vallásos költőteményt értékeli. Egyik versében is így említi.³³

Itt kell megemlékeznünk Göböl Gáspár (†1818) kecskeméti református prédikátor egyik fordításáról, mely Tarnai Andor szerint „a református, francia mintaképek és vélemények befolyása alatt álló Milton-kultusz legterjedelmesebb emléke, Besenyey Sándor munkájának megjelenése előtt” (i. m. 80. I.). Göböl, David Durand művét fordította le és adta ki 1789-ben.³⁴ Jól mutatja Miltonnal való kapcsolatot Péczeli József ajánlása: „Ajánljuk a szép munkát mindenkinék, nevezetesen pedig az Asszonyoknak, akik Miltonnak el-vesztett Paradicsomát nehezen érthetik meg.”³⁵ Előszava szerint ezt a haténekes poémát mentesnek látja Milton „szerentséltenségei”-től és az előszóban (17. l.) felsorolt miltoni hibáktól. Ennek a műnek is ugyanolyan vallásos célzata van, mint amilyent ez a kör Miltonnak tulajdonított, hiszen Göböl a „kegyes dolgokban gyönyörködő s idegen nyelven nem olvasható” honfitársakat tartotta szem előtt az előszó szerint. Göböl már korábban is ismerte Milton eposzát, hiszen Teleki István halálára írt versében (1788) már említi nevét.³⁶ A fordítást Tertina Mihály (1750—1808) fogta alaposabb kritika alá,³⁷ és arra bátorította a fordítót, hogy Miltont is fordítsa le. De a feladattól Göböl visszariadt.

Született ebben az időben egy merész Milton-utánzat is ebből a református írói körből. Hunyadi Szabó Ferenc (1743—

1795), kit Simai Miklós ellenében³⁸ választottak meg szuperintendensnek és kinek nevében egy nagyon érdekes eschatologikus jóslat maradt ránk,³⁹ 1795-ben, élete utolsó évében József eladása címen írt egy irodalmilag is értékes eposzt, mely abban az évben két kiadásban is megjelent.⁴⁰ Ez a könyv, talán, mint vallásos olvasmány talált visszhangra.

Ezek az előzményei Bessenyei Sándor 1796-ban a híres kaszai „Ellinger János cs. és kir. priv. könyvnyomtató és áruoló intézeté”-ben⁴¹ megjelent kétkötetes fordításának. Bár megjelenésekor többen, köztük Fekete János (†1803) is⁴² örömmel üdvözölték, már elavult volt. Az első elmarasztaló kritika Szemere Pálé, ki 1815. január 17-én írt levelében így panaszkodik Kazinczynak: „nehezemre esett az olvasókhöz írt paragrafusait, ezeket a döllyffel hangos sületlenségeket olvasni”.⁴³ De irodalomtörténészeink is elmarasztalják Bessenyei Miltonját,⁴⁴ csupán Radó Antal és Ferenczi Zoltán próbálja védeni.⁴⁵ Mégis sikere volt ennek a könyvnek, hiszen 1911-ben jelent meg ötödik kiadása, 115 évvel az első kiadás után, amikor Jánosi Gusztáv formailag és nyelvilag sokkal korszerűbb fordításának második kiadása is elfogyott. Erre a sikerre Bessenyei Sándor sem számított, hiszen a könyv első kiadásának előszavában úgy „jósolt”: „ki tudja, hogy talán edgy fél-század múlva ezen hibás fordításából Miltonnak edgy tökéletes Magyar Fénix nem buvik e ki”. A munka túlélte az ötven esztendőt és ezóta sem bújta ki a „tökéletes Magyar Fénix”, hiszen a fent említett Jánosi-féle fordítás is gyenge munka.⁴⁶

De mi ennek a „halhatatlanságnak”, furcsa sikernek az oka? Mint láttuk a fordítás előtörténetéből, különösen a református írók körében szinte kezdettől határozott vallásos értékelést kap az eposz. Jól érzi Tarnai Andor, hogy Bessenyei Sándor fordítása „mint vallásos olvasmány talált visszhangra” (81. l.), épp-úgy, mint Hunyadi Szabó Ferenc Milton-utánzata. Egyetértünk vele abban is, amit az így előállt — az irodalomtörténet határára túlhaladó — feladatról ír: „Hogy ebben a környezetben hatott-e tovább és milyen irányban, a későbbi kutatásnak kell felmérni” (81. l.). Ehhez a felméréshez próbálunk az alábbiakban egy-két adattal hozzájárulni.

A protestáns írók Milton-kultuszának felvázolásakor látnunk kell, hogy a nagy költő a teológiai racionalizmus híveit is megihlette. Göböl Gáspár⁴⁷ és Péczeli József⁴⁸ racionalista színész-teológiai vallanak. Talán nem túl merész az állítás, hogy az Elvesztett paradicsomban irodalmi jelentőségén túl valami „költőivé racionalizált” teológiát látnak, az érzélgős pietizmusnak valamiféle fenséges, költői ellenszerét, még akkor is, ha irodalmi ízlésüket köti a franciás klasszicizmus. Ennek az állításnak igazolásához jobban kellene ismernünk a magyar teológiai racionalizmus máig feltáratlan történetét. Enélkül talán merész ez a valószínű állítás; az Elvesztett paradicsom irodalom alá süllyedésében, vallásos népkönyvvé válásában az egyre jobban kibontakozó teológiai racionalizmusnak is szerepe van.

A XVIII. század második felében egy ezzel ellentétes irányzat is hatott hazánkban. Az ortodoxiával szemben nálunk is érezte hatását egy a német pietizmussal rokon irányzat, B. Pictet svájci professzornak⁴⁹ és F. Doddridge angol lelkesnek⁵⁰ építő irányzata, kiknek munkái fordításokban magyarul is megjelentek. B. Pictetnek különösen Debrecenben voltak követői.⁵¹ Ennek az építő irányzatnak kétségtelemül Szilkszai György Keresztény Tanításai a leghatásosabb emléke.⁵² Ezeknek az irányzatnak széles népi olvasótáborra volt. Ezt a Keresztény Tanítások kapcsán, úgy érzem, felesleges bizonyítani. Véleményem szerint — bár ez még további kutatómunkát igényel — ezeknek a könyveknek szerepük volt egy bibliai népi kegyesség kialakításában, mely a csaknem egy század múlva meginduló belmissziós és a velük rokon szabadegyházi mozgalmak (baptisták, naránusok, más kisebb ébredési csoportok) alapjává, gyökerévé vált, hiszen „bibliai embereket” nevelt. Vajon nem túl merész ez az állítás? Lehet-e valamilyen népi pietizmusról beszélni? Ezt Révész Imre is feltételezi, amikor így ír: „A nagy puritán-presbiterianus ébredés lelki hatásai csöndben gyűrűztek tovább: elsősorban ezeknek lehet köszönni, ... hogy az egyszerű egyháztagok között lassan, de folyvást terjedt a Szentírásnak, a ká-tének, de legfőképpen az énekeskönyvnek önálló ismerete.”⁵³

A XVIII. század második felének fent említett pietizmusa nem halt el teljesen. Hiszen az 1840-es évek elején is számolnak vele: „Lássuk a pietisták osztályát — írja a Protestáns Egyház

s Iskolai Lap —, tagadni nem lehet, hogy gyakorlati küleletük példás, jámbor és egyszerű, de a hervadt szín, a természetfölötti messzeállítás miatt... ez irányt úgy lehet tekinteni, mint szellemi aszkort.”⁵⁴ Nem hízolgó, amit róluk ír, de ez tárgyunk szempontjából lényegtelen.

Ezzel a hatással az is együtt járt, hogy ezek a különböző gyökekből táplálkozó pietista színezetű körök a német pietizmus mellett az angol, főként a puritán hagyományok felé fordítják vigyázó szemüket. Erre több példát tudunk felsorolni. Ekkor fordítják magyarra Bunyán János: Zarándok útját, mely a XVIII. század fordulójáig gyors egymásutánban két kiadást ért meg, de igazi hatása csak a XIX. század második felében a fent említett „bibliás mozgalmakban” bontakozott ki.⁵⁵ Hasonló hatása volt, bár kisebb körben hatott, Wood Edward kis könyvecskéjének, mit a híres orvostörténész, „tudós Wesszprémi István (1723—1799) fordított magyarra még 1768-ban és Szalonta urának, fr. Tholdi Ádámnak ajánlotta.”⁵⁶ Ennek a könyvnek is csakhamar megjelent a második kiadása,⁵⁷ de még egy század múlva is hatott. A szalontai bibliás csoport ezt a könyvet is olvasva és nagyra becsülte.⁵⁸ Wood — ki lelkes- orvos volt — a kor puritán pietista szokása szerint pásztor-földműves emberekről szóló tanításnak szánta a könyvet, mely meglehetősen idillikus színekkel, esetleg az egyszerű élet szépségét. Ez viszont nem jelenti, hogy negatívan kell értékelnünk ennek a könyvnek hatását. Sükösd Mihály — Wesszprémi életrajzírója — így ír erről: „Troeltsch állapította meg a 18. századbeli angol nyelvű puritán és német nyelvű pietista parasztemberekről szóló művekről, hogy a korai felvilágosodás nem kevés elemét tartalmazták, s Rousseau tanait vagy annak befogadását készítették elő.”⁵⁹ Ez a megállapítás is egy érdekes adalék a pietizmus és a racionalizmus belső összefüggéséhez.

A századforduló idején kezdődik az az „angol divat”, melynek kibontakozása a reformkor idején következik be.⁶⁰ Mrs. Gore (Caterina Grace Frances, 1799—1861) már 1829-ben így ír erről: „alig van Európában ország, ahol az angломánia nagyobb, mint Magyarországon.”⁶¹ Fest Sándor főuraink kezdeti angliai utazásai mögött a református teológusok angliai utazásait látja.⁶² Minta lett Anglia, és ennek vallásos, teológiai konzekvenciái is

vannak. A reális szükségleten túl ez az angolszász divat is magyarázza azt, hogy 1811-ben Pozsonyban „Biblia Intézet” alakult, melyet Zay Péterné báróné és Jeszenák báró támogatott.⁶³ A Brit és Külföldi Bibliatársulat 10 000 arannyal támogatja a vállalkozást. 1817-re tervezték — angol mintára — a Magyar Bibliatársulat megalapítását, amikor VII. Pius bullájának és XII. Leó tilalmának hatására a császári udvar nem járul hozzá, Balogh Péter mellett neves, Angliát járt grófunk, Teleki László megküldöttébe a királyhoz.⁶⁴ A Teleki családnak ekkor már százados angolhagyományai vannak. Ez az „angol-divat” bizonyos „belmissziós” megmozdulások kibontakozását senkentette. A Brit és Külföldi Bibliatársulat mellett 1841 után a Londoni Traktátus Társaság (The Religious Tractat Society) is Magyarországon működik.⁶⁵ Ez az angolbarát szellem segítette a skót misszió megtelepedését is.⁶⁶

De térjünk vissza a vázlatos, sok következtetésre épülő gondolatmenet után Miltonhoz. Hogy mi ebben a folyamatban a szerepe, ahhoz csak a különböző kiadások számbavétele, megvizsgálása, valamint az életével és munkásságával foglalkozó irodalom vázlatos áttekintése segít. Bessenyei Sándor⁶⁷ nem vallásos célból és különösen nem protestáns népkönyvként fordította le az eposzt. Fordítói szándékát az első kiadás bevezetőjében tárja elénk, hol pusztán irodalmi céljairól beszél: „Mindenesetében erőtmet, igyekezetemet arra fordítottam, hogy Milton tisztán és érthetőképpen tégyem elődbe”, majd így biztatja magát: „Légy hát bátor és vigasztald magad’ azzal, hogy a’ Magyar Litteráturának fel-segíttésébenn izzadó Nemes Lélek Tőled ezt a’ szent vakmerőséget jó néven veszik.” A fordítás prózában készült, mégpedig nem angolból, hanem franciából. Ferenczi Zoltán megállapítása szerint az Elvesztett paradicsom Dupré de Saint Maur (1695—1777) 1729-es, míg a Visszanyert paradicsom Mareu de Pierre (1672—1742) 1736-ban készült fordítása nyomán.⁶⁸ Érdekesége, hogy két debreceni versfaragó irt ajánló-verset hozzá. Az első kötetben Bilek László (1744—1807) versét találjuk, ki 1795—97 között volt Debrecenben kegyesrendi hitván, míg a másik verset egy N. S. jelzésű ismeretlen költő írta szintén Debrecenben.⁷⁰ Ez a két vers arra utal, hogy bár Kassán nyomtatták a könyvet, mégis lehetett valami kapcsolat

lata Debrecenre már ennek a kiadásnak is. Talán szerepe van Milton debreceni népszerűségének kialakításában Wesszprémi Istvánnak⁷¹ is. Wesszprémi István az oxfordi, cambridge egyetemeken tanult és ezután másfél évet töltött Londonban. 1757-től haláláig Debrecenben élt. Feltehető, hogy nemcsak az angol kegyességet, hanem az angol nyelv és irodalom ismeretét is terjesztette. Segesvári István debreceni orvostársa talán az ő hatására fordítja le angolból William Derham Phisico-theológiáját.⁷² Erre a debreceni Milton-kultuszra utal az is, hogy Csokonai is írt egy verset „Milton elejébe”, mely nem maradt ránk.⁷³ Az „epopeáról” írt értékezésében viszont így méltatja Milntont: „Talán nem hibázok, ha azt mondom, hogy a világalkotások plénuma szerint, különösen teremtetten az Isten ezt a Milntont, az ő felsége nagyságos dolgait méltóképpen énekelje és énekelni csak ő tudja. Mely merészen hág fel ő a mindenhatónak számlálg! mely vakmerően száll le a Sátánnak kétségbesett táncsházáig! mely óriási képeket, mely határtalan mezőt fog fel phantáziájában! Bizonytalan fényel, világos homállyal festi a kiterjesztett erősségeket, szemmel fogható dicsőséggel a menyországot, rémítőleg a poklokat, édesen a paradicsomot. Egyszóval nem ő látszik a világban élni és képzelni, hanem a világ, az ég, föld, poklok és levegő az ő agyveleijéből kibombolyodni. Ezt az isteni poemát, mely kettős strophákban (!) íródott, magyarrá fordította kapitány Bessenyei Sándor folyóbeszédben.”⁷⁴

Berzsenyi Dániel közel sem szimpatizál ennyire az angol költőfejedellemmel, ki „arkangyalokról és Belzebubokról epopeál”. Kazinczyhoz írt levelében arról volt, hogy ő elhatárolja magát Milton fantázia szülte világtól.⁷⁵

Bessenyei Sándor fordítása után is tovább terjedt Milton megbecsülése irodalmunkban. Kis János evangélikus szuperintendens, ki Dunántúlon az angol irodalom egyik legnagyobb hatású népszerűsítője volt. Kazinczyhoz 1804. január 3-án írt levelének tanúsága szerint egy kötetre valót már fordított Milntonból, de a könyv megjelenését és a munka folytatását a cenzúrától teszi függővé.⁷⁶ Kötete soha nem jelent meg. Erdélyben is terjedt Milton kultusza. Bolyai Farkas egyik himnuszát fordította magyarra.⁷⁷

Bessenyei Sándor Miltonjának második kiadása 1817-ben szintén Kassán, Wigand Ottó nyomdájában jelent meg. Hogy ennek a műnek volt-e már vallásos hatása vagy sem, ma már nagyon nehéz eldönteni. Jó lenne tudni, hogy milyen igényt próbált kielégíteni ez a 21 év múlva megjelent újabb kiadás. A fordítás már régen halott. A már említett „angolmánia” csak a húszas években bontakozott ki. Ennek kutatása így a jövő feladata.

A reformkorban, az ugrásszerűen megnövekedett angol kapcsolatok ellenére sem nő meg Milton népszerűsége, sőt egyre kevesebbet hallunk róla. A korszak határán, 1820-ban jelenik meg a Tudományos Gyűjteményben az eposz két kis részletének verses fordítása. A cikk A. B. P. jelzetű írója, ki jól tájékozottnak látszik az angol irodalomban, a Baradlai utazás 1818-ban című úti beszámolójában a hatalmas barlangcsarnok láttán így ír: „Ezen borzasztó tágas hely látása Milntont juttatta eszembe”, és idézi az eposz két sorát. Másodszor akkor említi Milntont, amikor a hosszú föld alatti bolyongás után társaival a napfényre lép. Itt az eposz világhosszág-himnuszának verses fordítását adja.⁷⁸ 1837-ben egy rövid, népszerű, életrajzi adatokat közlő tanulmány jelent meg a Honművészetben Milntonról, melyben az N. A. betűkkel jelzett író a költő életének romantikus fordulatait (házasága, politikai karrierjének érdekes fordulatai stb.) emeli ki.⁷⁹ Van egy érdekes állítása: szerinte Milnton élete végén „anabaptista” lett. Ez azért figyelemreméltó, mivel századunk baptista írói Milntont többször baptistaként említik.⁸⁰ Bár ez az állítás alaposabb vizsgálatra szorul, valószínűleg ez is segítette Milnton eposzának vallásos népkönyvvé válását a múlt század második felében.

A kor egyik legnagyobb költőjét, Kölcey Ferencet is Milnton életének romantikus sorsfordulói: szegénysége, elhagyatottsága ragadta meg.⁸¹ 1846-ban hívta meg az Akadémia Petrichevich Horváth Lázárt (1807—1851) tagjai sorába, ki székfoglaló értekezését Milnton eposzáról „A vesztett paradicsom”-ról tartotta.⁸² Az értekezés nem önálló mű, hanem a francia romantika egyik előfutárának, Fr. R. Chateaubriand (1768—1848) Milnton-életrajzának átdolgozása.⁸³ Tudjuk, hogy Petrichevich Horváth 1845-ben párizsi utazása során jó kapcsolatra került a neves

francia költővel, ki fényképével is megajándékozta.⁸⁴ Chateaubriand-nak jelentős hatása volt a magyar irodalomra.⁸⁵

Nemcsak Milton eposza, hanem élete is tele van romantikus fordulatokkal. Ezért a szabadságharc leverése után kiviruló magyar romantika szívesen fogadja az egymás után megjelenő terjedelmes Milton-életrajzokat. De ezek az életrajzok nem önálló alkotások. Y. F. Villemeindnek (1790—1867), a neves francia irodalomtörténésznek kettő is lefordítja Milton-életrajzát. Gothard Endre a Hölgyfutárban, Szana Tamás az Ország Tükérében.⁸⁶ Hamar népszerű lesz T. B. Macaulay (1800—1869) életrajza, mely a neves angol historikus első esszéje volt, 1825-ben az Edinburgh Rewiew-ban jelent meg. Első fordítója Könyves Tóth Mihály református lelkész. A fordítás 1860-ban a Sárospataki Füzetekben jelent meg.⁸⁷ A Pesti Napló tárcarovatában Kazinczy Tituszné Beóthy Paulina fordításában találjuk, ki több Macaulay-tanulmányt is fordított.⁸⁸ Ez a fordítás jelent meg külön füzetben 1876-ban B. P. fordítói jelzessel az Olcsó Könyvtár 24. köteteként, mely ezen kívül még két kiadást ért meg (1894., 1903.), sőt Salgó Ernő 1923-ban újra fordította.⁸⁹

Egyetlen némileg önálló — bár a szerző vallomása szerint a „manheimi német fordítás életrajza” alapján készült Milton-életrajz ebből a korból Kisfaludy Zsigmondé. Ő az egyetlen, aki — kezdve a Honderű 1836-os életrajzától — legalább egy fél mondatban megemlíti, hogy az eposzt „magyarra Bessenyei Sándor fordítja 1796-ban”.⁹⁰ A többi forrás hallgat erről. Ő sem tud a későbbi kiadásokról. Károly Gy. Hugó fent említett tanulmányában (l. 40. sz. jegyzet), ezen kívül Imre Sándor debreceni akadémiai tanár nyilatkozatát említi, aki Bessenyei Sándor fordításának értelmét abban látta, hogy „magasztosabb dolgokra vezette a nemzet figyelmét s komoly tanulmányokra adott példát a későbbi nemzedékek hivatottjainak”.

Nemcsak irodalmárainkat, hanem Jókai Mórt is megihlette a romantikus életrajz és drámát írt belőle.⁹¹ Festőink is hálás témát találtak a vak költő megjelenítésében. Orlai Petrich Soma (1822—1880) 1858-ban festette meg „Milton Elveszett paradicsoma című nagy költeményét három leánya körében tollbamondja” c. alkotását,⁹² de Munkácsyt is megihlette a téma. Erről festi 1877 nyarán már Párizsban első világhíressé lett al-

kotását, mely 1878-ban a világhiállítás aranyérmét nyert és kivételes elismerést aratott. Ezért kapta nemesi oklevelét, ez emeli nevét a világhíres mesterek sorába. Európa-szerte kiállítják a képet, 1878 februárjában a budapestiek is láthatták. 16 napig volt kiállítva a kép. Jellemző: ez alatt 6857-en nézték meg és a kiállítás bevétele 2381 Ft 20 kr. volt.⁹³

Eközben Debrecenben kétszer is, 1866-ban és 1874-ben újra kiadták Bessenyei Sándor Milton-fordítását. A felsorolt életrajzok hallgatása már önmagában is árulkodik arról, hogy az irodalmi köztudat alá süllyedt Bessenyei műve. A fordító előszava, az ajánló versek eltűnnek, sőt most már „angolból” fordított munkának tünteti fel a kiadó. Tudomásom szerint az irodalmi, sőt a debreceni lapok sem kommentálják az eseményt. Az Alföldi Hírlap 1874-es évfolyama, mely Debrecenben jelent meg, rendszeresen közli a debreceni híreket, a Telegdi K. Lajos kiadásában megjelent könyveket, kinek kiadásában ez évben láttott napvilágot Milton munkája, csak éppen erről a fordításról nem tudósít. Sőt az Országos Széchényi Könyvtárban az 1866-as harmadik kiadás nincs meg. Petrik Géza alapvető bibliográfiája sem említi ezt a fordítást.⁹⁴ Károly Gy. Hugónak szinte újra kell felfedezni az irodalmi köztudat számára Bessenyei Sándort és a művét 1871-ben, a Figyelőben.

Kik vásárolták akkor ezt a könyvet? Hiszen a nyolc év múlva megismételt újabb kiadás arra mutat, hogy nem lehetett „rossz üzlet” az előző kiadás sem. Egy érdekes adatunk van ezzel kapcsolatban. Kiss Ferenc írta meg több alkalommal a nagyszalontai ún. „templomos gyülekezet” krónikáját. Szalontán a bibliásparasztok házaknál gyülekeztek pap nélküli áhítatos összejevetelekre, hol rendszeresen olvasták a régi puritán könyveket. „Az összejevétel fő része a Szentírás egy-egy helyének magyarázata vagy valamilyen régi biblíamagyarázó könyv egy-egy fejezetének felolvasása volt.”⁹⁵ Ezek között a Keresztény Tanítási és Paróciák is felsorolja, az Adina levelei mellett az Elvesztett paradicsomot is felsorolja. De nemcsak Szalontán voltak ilyen biblíás csoportok. Ezeknek az érdekes népi ecclesiológiának kutatása még sok meglepetést tartogat. Egy biztos: a régi pietista szellemi könyvek újra népszerűek lettek. Egy érdekes adaték ehhez Pápai Páriz Imre Keskeny útja, melyet Tóth Sándor bé-

kési segédlelkész adott ki 1898-ban. A nemes, puritán szellemű könyv első kiadása 1647-ben Utrechtben jelent meg. A XVII. században 5, a XVIII. században 6 kiadást ért meg. Ez a 8. kiadásnak feltüntetett átdolgozás valójában a 12. kiadás, de az sem lehetetlen, hogy több kiadása még lappang valahol. A könyv kiadója, Véver Oszkár a kiadásra kerülő 1000 példányból 200-at úgy készített el, hogy a keresztiségről szóló 23. részt baptista szellemben átdolgozta, hiszen a bibliás körökben, legyen az református vagy baptista, keresettek voltak az ilyen könyvek.⁹⁶ Ezt bizonyítja az adventista E. G. White: Jézushoz vezető útjának története is.⁹⁷

Hogy ez így történt Milton Elveszett paradicsomával is, azt az 1911-ben megjelent 5. kiadás bizonyítja. A könyv változatlanul közli Bessenyei Sándor szövegét, de a 313. oldalon egy reggeli meg egy esti imádság árulkodik a könyv igazi rendeltetéséről. A 315. oldalon „Tájékoztató” ez a szöveg áll: „Ezen Elveszett és újra visszanyert Paradicsom című könyv nyomását nem árusítás céljából, hanem többek által felkért Bereczki Mihályné szül. Zsiga Rebeka keresztyén asszony felkérésére határoztam el, aki az ő lelkes keresztyén társnője Andor Mátyásné szül. Boricsa Erzsébet és Kocsor Sándor ígéretet tettek arra nézve, hogy ez a mű újra kiadható legyen, az előfizetőket összegyűjtik. Íme az Úr segítségünkre lett és lehetővé tétetett sokaknak az, hogy eme régi keresztyén hitoktató művet sajtó alá vehettem. Köszönet érte minden előfizetőnek, de különösen Bereczki Mihálynénak, Andor Mátyásnénak és Kocsor Sándornak, kik e régi hitoktató mű újra kiadásán keresztyén lelkiismerettel buzgolkodtak. Békés, 1911. évi május hó 29-én. Papp József könyvnyomda tulajdonos.” Ezután az előfizetők neveinek felsorolása következik, összesen 175 név. A további kutatás feladata annak megvizsgálása, hogy e nevek mögött milyen vallásos közösség húzódott meg. Egy biztos, a fenti szöveg feltételezi, hogy a könyv régen ismert „keresztyén hitoktató műként” él a köztudatban, mely után bibliás körökben olyan nagy az érdeklődés, hogy megfelelő számú előfizetőt tudnak összegyűjteni rá úgy, hogy nem szükséges a külön árusítása.

Közben Milton és Az elveszett paradicsom élte a maga irodalmi életét is. Jánosi Gusztáv (1841—1911), az irodalmárkodó

veszprémi kanonok⁹⁸ pontos, de olykor szolgai műhelymunkával lefordítja Milton eposzát. Egy részlete már 1873-ban, a Gyulai Pál által szerkesztett Budapesti Szemlében megjelent,⁹⁹ de a teljes fordítás csak 1890-ben, az Olcsó Könyvtár 264. számaként látott napvilágot, mit 1904-ben (O. K. 681—685), majd 1916-ban (O. K. 1789—1798) is kiadtak. Ez a fordítás jelent meg 1930-ban Ravasz László előszavával az „Élő könyvek. Külföldi klasszikusok” sorozat 5. számaként (Franklin-kiadás).

Érdekes epizódként lehet megemlíteni, hogy az olasz orgonaművész-komponista E. M. Bossi (1861—1925) oratóriumnak dolgozta fel az Az Elveszett Paradicsomot (II. paradiso perduto), melyhez Milton eposzából Luigi Alberto Villanis írt szövegkönyvet. Az oratóriumot magyarul is kiadta 1906-ban a Budapesti Zenekezdvelők Egyesülete Miklós Elemér fordításában.

Századunkban is többen fordítottak Milton kisebb-nagyobb műveiből,¹⁰⁰ de a teljes Elveszett paradicsom fordítására csak a legutóbbi időben került sor Jánosi István farradozásai nyomán.¹⁰¹

Ez a tanulmány vázlatos, sok következtetést kell még pontos kutatással igazolni. Így feladat lehet a népi bibliás közösségek feltérképezése, annak kimutatása, hogy milyen könyveket olvastak ezek a közösségek és hogy ezek a könyvek hogyan, milyen irányban befolyásolták ezeknek a közösségeknek eszmei arculatát.¹⁰²

Adventisták és szombatosok

L. R. Conradi (1856—1939)¹, az európai adventista misszió nagy úttörője 1922 májusában a H. N. Adventista Egyház generál-konferenciájának 40. San Franciscó-i ülészakán személyes emlékeivel átszótt jelentést adott az egyház európai életéről. A magyarországi misszió kezdetéről a többi közt ezt mondta: „Egy ízben egy evangélikus újságban az erdélyi szombatosokról olvastam. Értésültem róla, hogy ezek a keresztyén szombatosok valamikor igen tekintélyes számmal voltak Erdélyben képviselve, azonban annyira üldözték és elnyomták őket, hogy kénytelenek voltak hitüket eltagadni és hivatalosan vagy zsidónak, vagy katolikusnak jelentették be magukat. Ezeknek a szombatosoknak a maradványait akartam megkeresni. Ezért Erdélybe mentem. Kolozsvárra érkeztem, s ott az unitáriusok szemináriumában egy Kovács nevű tanárral ismerkedtem meg, aki a főiskolán a magyar történelmet tanította. Ez az úr Angolországban is tartózkodott és jól beszélte az angolt. Mikor hallotta tőlem, hogy Hamburgból jöttem, elvezetett, egy németnyelvű ismerőséhez. Ez Rottmayer, a bibliatársulat lerakatának vezetője volt. A professzor magyar nyelven mutatott be neki. Láttam, hogy az öregúr részvételtjesen néz rajtam végig. Később beszélgetni kezdtünk, s megkért, hogy jöjjek el hozzá másnap ebédre. Meg is jelentem nála. Elmondta, hogy a professzor előtte való nap azt mondta, hogy szombatos vagyok, s azért jöttem Hamburgból Kolozsvárra, hogy én itt unitárius legyek. Azért hívott meg ma délből ebédre, mert nagyon sajnált, s figyelemzetni akart, hogy ne kövessem el a veszedelmes lépést. Rott-

mayer baptista volt. A hamburgi Oncken merítette alá. Kijelentettem neki, hogy a tanár csalódott, én nem akarok unitárius lenni. Azután rátértünk a Bibliára, s sok bibliai igazságot ismer tettem meg vele, amelyek eddig ismeretlenek voltak előtte. A vége az lett, hogy feleségével együtt elfogadta az igazságot. Könnyes szemekkel mondta, hogy imé épp a tanár volt eszköz ahhoz, hogy a teljes igazságot megismerhesse. Később lánya is követte a szülők példáját.²

Ezt a híradást, különösen a *Rottmayer Jánosra* vonatkozó részét már korábban többször is elemeztem.³ Most csak az erdélyi szombatosokra vonatkozó részéről szeretnék néhány érdekes adatot közlenni. L. R. Conradi, mint ahogyan fent idézett jelentésében írja, német egyházi sajtóban olvasott az erdélyi szombatosokról.⁴ A nagy múltú, XVI. századi eredetű vallasközösség kicsiny maradéka 1868 végén került az érdeklődés középpontjába. A hosszú évszázadokig üldözött szombatosok maradéka Bözödújfalum meghúzódva élt. Kiss Áron 1867-ben a szombatosokról csak annyit tud, hogy „titkon e tannak még ma is vannak hívei Erdélyben”.⁵ A bözödújfalui székely földművesek, iparosok formálisan római katolikusok voltak. Titkos hitgyakorlatukért sokszor meghurcolták őket, de mivel évszázadok óta a társadalom peremén éltek, nem sok ügyet vetett rájuk a közzvélemény.

A kiegyezés után új törvényt születt. 1867 novemberében a képviselőház vita nélkül, a főrendház pedig mindössze négy szavazat ellenében 64 szóval elfogadta az emancipációs törvényt, mely szerint: „Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilváníthatnak.”⁶ A zsidók emancipálásáról értesültek a bözödújfalui szombatosok is és a hír a Küsmöd patak partján meghúzódó kis falucskában nagy izgalmat váltott ki. 1868. május 2-án felkeresték a falu plébánosát és kijelentették előtte, hogy kilépnek a katolikus egyházból. Ezt a nyilatkozatukat kétszer is megisméltették és egy közérjük letelepedett zsidó vallású embert, *Wolfinger Salamont* kérték fel arra, hogy járjon közbe az erdőszentgyörgyi rabbinál, hogy zsidókká lehessenek. Az erdélyi egyházi hatóságok óriási megbotránkozással fogadták az esetet. *Fogarasy Mihály* püspök erélyesen követelte

az állami hatóságoktól a szerinte törvénytelen eljárás megszüntetését és a sérelem orvoslását — sikertelenül. 1869-ben 105 zsidó hitre áttért szombatos székely megalapította zsidó hitre tért magyar székelyek prozelita-hitközségét.⁷ A zsidók nem be tértként fogadták, hanem ahogyan *Paneth Menachem* deési rabbi erről már 1877-ben nyilatkozta: „a szombatosokat született zsidóként kell felfogni”.⁸ A furcsa eset hamarosan mint sajtószennyezés terjedt el a világon. A pesti lapok híradásai mellett⁹ külföldi lapok is beszámoltak az esetről. Az adventisták természetesen figyeltek a keresztyén és mégis szombatot ünneplő válásfelekezetre. Még ez előtt a furcsa eset előtt született meg *J. N. Andrews* (1829—1883) alapvető könyve a szombattünnepelés történetéről, melynek már az 1861 októberében publikált első kiadásában is megemlékezett a XVI. századi erdélyi szombatosokról, amely az 1873-as, majd pedig az 1887-es bővített kiadásokban további anyagokkal gazdagodott.¹⁰ A *Review and Herald* már 1869-ben híreket közöl a hírlapi tudósítások alapján a szombattünnepelő erdélyi felekezetről.¹¹ A hírlapi tudósításokon túl már az 1890-es években angol nyelven is jelenik meg tanulmány a szombatosokról.¹² Az amerikai szombattünnepelők érdeklődésének kedves dokumentuma az az 1889-ben vagy 1890-ben írt levél, amelyről *Kohn Sámuel* tesz említést.¹³ Ő így ír erről: „Érdekes egy előttem fekvő, New Yorkon f. év március 29-én írt németül fogalmazott levél, amelynek írója valami *James M. Carman* »Keresztyén üdvözletet küld Dr. Ehwürden Herr Don Kováts lelkes in Bezed-Újfalu«.

Nagy örömmel értesült, úgy folytatja, hogy vannak Kováts országában is, kik hisznek az üdvözítő Jézus Krisztusban és nyugosznak az Úr szombatján, a hét hetedik napján.” Mint egy ilyen sok ezer tagból álló amerikai felekezet híve, addig fáradozott, míg meg nem tudta Kovács címét, kitől a maga és hitfelei nevében azt kérdezi, vajon mikor kezdik Bözöd-Újfaluban a szombati nyugalmat, péntek este a nap lenyugta után vagy csak a péntek és szombat közti éjféltől? Azután pedig részletes tudósítást kér az erdélyi szombatosok számáról, vallásos életéről és társadalmi viszonyairól, Kovács válaszából batorítást remél „Isten igazságának előmozdításában”. A címzett „Don Kováts lelkes Bözöd-Újfaluban” ugyanaz a Kovács Dán

(Ábrahám), kivel fentebb mint a bözödújfalvi hitközség első jegyzőjével találkozunk.

A bözödújfalui prozelita-zsidó hitközség megalakulásával azonban nem tűnt el a szombatos közösség. Mintegy 15 ember, köztük *Sallós Józseffel* (†1915) megmaradt Péchi Simon ősi hitén.¹⁴ Őt kereste fel L. R. Conradi 1890-ben. L. R. Conradi 1880-as évek végétől foglalkozott J. N. Andrews fent említett könyvének átdolgozásával. Andrews adatait újabb írásbeli publikációk áttanulmányozása nyomán gazdagította.¹⁵ Nagyszabású kutatómunkája nyomán elkészült művét a magyarországi zsidó sajtó is elismeréssel nyugtázta.¹⁶

L. R. Conradi könyvéből megtudjuk, hogy a marosvásárhelyi református főiskolán felkereste *Koncz Józsefet* (1829—1906) a jeles protestáns egyháztörténész-kutatót, aki maga is bözödi születésű volt,¹⁷ megírta szülőfaluja református egyházközségének történetét¹⁸ és kutatta az erdélyi szombatosok múltját. Ő fedezte fel Péchi Simon bibliafordítását.¹⁹

L. R. Conradi marosvásárhelyi látogatásának másik mozzanata az volt, hogy *Lipót Ábrahám* nevű zsidó-szombatos tanítóval találkozott,²⁰ akitől hasznos információkat kapott a szombatosokról. L. R. Conradi járt Kolozsváron is az Unitárius Kollegium könyvtárában, ahol a neves történétíró, levéltáros *Jakab Elek* (1820—1897) kalauzolta, aki elsőik között irányította a figyelmet több szombatos kódexre.²¹ Lipót Ábrahámval való megismerkedése után 1890. május 10-én L. R. Conradi Bözödújfalut is meglátogatta. Itt természetesen elsősorban azokat a szombatosokat kereste, akik nem lettek zsidók, hanem hűségeseink kitartottak keresztény hitük mellett. Így került kapcsolatba Sallós Józseffel, a falu szombatos-keresztény bírójával. Mivel Sallós hosszú ideig katona volt, így németül meg tudta értetni magát. Conradi beszélt néki az adventista misszióról. Találkozásuk nem volt zavartalan. Egy félórás beszélgetés után a római katolikus pap Conradiért küldött és közölte vele, hogy a faluban tilos a prozelitaszerzés.²² Mégis emlékezetes maradt Sallós számára a találkozás. 18 évvel később, 1908 tavaszán *J. F. Huenergardt* látogatta meg Sallóst. Ő így számol be a látogatásról: „A beszélgetés folyamán megkérdeztem, hogy emlékszik-e még arra, hogy Conradi testvér meglátogatta őt? ...

Azt válaszolta, hogy igenis jól emlékszik még rá. Akkor Conradi testvér megajándékozta egy Bibliával, amit ő azóta minden szombaton olvas. Midőn egymástól elváltunk, azt mondta, hogy az Úr néki jelentse ki a még hátralévő igazságokat.”²³

Ez a Huenergardt-cikk azért is lényeges, mert ennek a kis csoportnak a felfogásáról csak ebből a leírásból alkothatunk képet. J. F. Huenergardt 1908. június 25-én beszélt Sallóssal. Az Evangéliumi Munkás 1908. augusztusi számában így adott erről hírt. „Néhány héttel ezelőtt teljesült régi óhajtamom: meglátogattam Bözöd-Újfalut. Már évek óta hallott a bözödújfalusi szombatosokról, akik a 16. század végén a Székelyföldön keletkeztek. A 16., 17. és 18. században igen kemény üldözéseket szenvedtek meggyőződésükért. A 19. század végén a maradék legnagyobb része a zsidó vallásra tért át. Voltak azonban egy-néhányan, akik nem akarták a kereszténységet elhagyni. Ezen utóbbiak közül még találtam egy hívőt, aki az ós szombatos elvekhez hűségesen ragaszkodik. Midőn elmondtam neki, hogy Magyarországon van körülbelül 500 keresztény lélek, aki a hetedik nap-szombatot megtartja, nagy örömmel és hálával beszélt. (...) Elbeszélték, hogy az erdélyi szombatosok milyen nagy üldözéseket szenvedtek azért, hogy az Úrnak szent napját megtartották. Adja az Úr, hogy az adventi nép, amely a jelenben szabadságot élvez, éppoly hűségesen szolgáljon az Úrnak, mint régen ezen lelkek, kik ingyen sem bírtak annyi értelemmel és világossággal mint mi, nehogy az ítélet napján ők ítéljenek meg bennünket.”

Huenergardt 1936-ban újra megírta első látogatásának emlékeit naplójegyzetei alapján. Ez a feljegyzése adatszerűbb és élőbb, ezért érdemes idézni. A „prozelita szombatosok mellett őt család állhatatosan ragaszkodott régi vallásukhoz, köztük Sallós József a falu bírja is. Összesen 16 lélek, akik nem tértek át a zsidó hitre. 1908 június 25-én felkerestem a szombatosokat Bözödújfalun. Rövid keresés után megtaláltam Sallós Józsefet, aki akkor a szombatosok vezetője volt. A 65 éves öreg ember barátságosan fogadott, bár beszélgetésünk kezdetén tartózkodóan válaszolt kérdéseimre. Később bizalmasabb lett és készséggel elmondta a szombatosok történetét. A hegyek mögé mutatott azokra a hasadékokra, barlangokra, ahol sokszor elrejtőz-

tek az üldözés elől. Nagy lelkesedéssel mondta, hogy ő házá-
népével együtt és még egy néhány család a faluban kitarított
Ábrahám hite mellett és nem csatlakoztak a zsidókhoz. Nem
tudunk sehogysen kibékülni a zsidók ceremóniájával, igen sok
ünnepek van, míg Ábrahámnak csak egy volt a szombat. Ne-
künk sincs több, csak azt akarjuk megtartani, amit Ábrahám
megtartott. Csodálatos érzés fogott el, mikor ezen ember és cso-
portja előtt álltam. Rövidesen előadtam neki, hogy képviselője
vagyok az adventi népnek, amely az Úrtól megáldott és meg-
szentelt szombatot hirdeti s várják a Messiás második eljövete-
lét. Mondtam neki, hogy hazánkban van egy néhány száz ilyen
lélek. Ez örömmel töltötte be szívét és így szólt: »Akkor van va-
laki, aki folytatja ezt a munkát, amelyet őseink megkezdettek.«
Hosszabb beszélgetés után elváltam Sallós Józseftől és a szom-
batosok csoportjától. »Milyen csodálatos tény, hogy a régi
szombatosok utolsó hívei még találkozhattak a hármaskorú angyali
üzenet hirdetőivel; csak azután tűntek el végképpen.«²⁴ Dán
Róbert kétségbe vonja Huenergárd J. F. állítását. Szerinte
»minden biztonnal félreértette Sallóst, mert éppen az egykori
bíró tulajdonába volt eredeti szombatos imakönyvek a leggaz-
dagabb az ünnepi liturgia szövegekincésben.«²⁵

Huenergárd J. F. 1929-ben ismét meglátogatta Bözödújfalut
Kessel Frigyes társaságában, amelyre így emlékezett vissza.
»Sallós József már nem volt életben, csak leánya fogadott, és
még csak egy néhány szombatos volt a faluban. Találkoztunk
ugyan egy néhány szombatossal, aki a zsidó hitre tért: a Szász
családdal és a Kovács családdal. Az ő imaházuk majdnem ro-
mokba hevert, mert ők nem voltak képesek azt fenntartani.«²⁶

Sallós József 1915-ben meghalt, vele temették el kedves Bib-
liáját, talán éppen azt, amit L. R. Conradtól kapott ajándékba.²⁷
Huenergárd látogatása után csak Bözödi György színesen meg-
írt riportjából ismerjük a hitükhöz hűségesen ragaszkodó szom-
batosok sorsát. Sallós fogadott leányát 1935-ben kereste meg,
aki ugyan katolikusnak vallotta magát, de megtartotta a szom-
batot és a többi zsidó ünnepet is.²⁸ »E kettősség jellegzetes
szombatos magatartás volt már a XVII. században is. Először az
üldözések hatására fejlődött ki az a mimikri, amivel a szom-
batosok beolvadtak környezetükbe. Később a családi hgyo-

mány ötvöződött a hivatalos vallással. Bözödi még szemtanútól
hallhatta, hogy Sallós elhatározta magát a zsidó hittől, bármény-
nyire is közel állt az ősei szombatos felfogásához.«²⁹

A szombatosok lassan szétszóródtak, kihaltak, beolvadtak a
zsidóságba. Nincs tudomásunk arról, hogy az adventista egyház-
hoz csatlakozott volna valaki is közülük. A zsidóvá lett szom-
batosok szomorú históriáját Dán Róbert írta meg gondos anyag-
gyűjtés nyomán. »Péchi Simon vallásának utolsó tanú — ke-
vés Kívétellel — a náci koncentrációs táborok mártírjainak sor-
sában osztoztak« — írja.³⁰

De még van egy érdekes találkozási pont az adventisták és
a szombatosok között. Huenergárd feljegyzése szerint 1929-ben
kapcsolatba került a zsidóvá lett szombatosokkal is és találko-
zott a Kovács családdal is. Ez a kapcsolat úgy látszik nem sza-
kadt meg. *Kovács Márton* 1938. július 15-én az Egyesült Álla-
mokban, a New Jersey állambeli New Brunswickban találko-
zott Huenergárd-tal és eladta 50 dollárért azt a szombatos imád-
ságoskönyv-kéziratot, ami most az Andrews University James
White könyvtárának tulajdonában van. Az ötven dollárt öt
Egyesült Államokban levő magyar gyülekezet adta össze.

A kalandos úton külföldre került régi szombatos kézirat tör-
tényének és tartalmának ismertetése egy más tanulmány
anyaga.³¹ Rövid tanulmányunkat Huenergárd J. F. szavaival
zárjuk: »Isten örökkévaló törvénye és akarata az, miután egyes
emberek által elvégezte munkáját azon kor számára, újabb, il-
letve nagyobb világosságot küld a következő korszaknak. Ez a
haladás törvénye. Az erdélyi szombatosok kivétel nélkül mind-
nyájan székelymagyarok voltak. Tudjuk, hogy Erdélyben szá-
mos népfaj él, szászok, románok, stb., de azok közül senki sem
fogadta el akkor a szombatot. De mikor most az adventi üzenet
megvetette a lábát, a szászok, románok és magyarok készséggel
fogadták el a szombatról szóló igazságot.«³²

A „Jézushoz vezető út” Magyarországon

Az elmúlt évtizedek magyarországi egyháztörténeti kutatásai feltárták, hogy a protestáns parasztyülekezetek múlt századi válsága — elszakadása a népegyházi keretekben élő gyülekezetektől — teremtette meg a magyarországi szabadegyházi közösségek tömegbázisát.¹ Ezeknek a puritán mintára szervezkedő ecclesioláknak életében döntő szerepük volt a hitébresztő könyveknek, melyek közül jelentős szerepet játszottak az angolszász eredetű iratok.² Ezen a háttéren érdemes megvizsgálni az első magyar nyelvű adventista könyvnek, E. G. White Jézushoz vezető út című művének történetét, amely 1894-ben jelent meg, alig két esztendővel az angol kiadás után.³ Itt kell megjegyeznünk azt, hogy ez E. G. White legtöbb nyelvre lefordított munkája, mely tudomásunk szerint 101 nyelven jelent meg eddig.⁴

Az európai adventista misszió kialakulására a legnagyobb hatást minden bizonnyal ez a könyv tette. Az 1890-es évek második felében kibontakozó európai misszió kiváló segítségét kapott ebben a könyvben, mely összefoglalja a keresztyén élet alapvető törvényszerűségeit. E. G. White ezt a könyvet 1891 folyamán készítette el és először nem az egyház hivatalos kiadója adta ki, hanem egy más vallásos kiadó.⁵ A racionalista teológiától idegenkedő hívő keresztyének ebben a könyvben találták meg hitük alapjainak összefoglalását. Az adventista misszió legfontosabb bázisát viszont éppen ezek a tömegek jelentették Európában. Ezt már M. B. Czechowski munkássága is bebizonyította.⁶ Ezért L. R. Comradi (1856—1939) és a hamburgi Internationale Traktatgesellschaft a könyv első angol kiadása után

csakhamar erőfeszítéseket tett, hogy minél több nyelven megjelenjen ez a nagyon hasznos könyv. A hamburgi kiadó már 1895-ben 14 nyelven adott ki adventista sajtóterméket, de ez a szám csakhamar meghaladta a 20-at.⁷ Arra igyekezett a kiadó, hogy az első traktátusok lefordítása után a Jézushoz vezető út legyen az első könyv, ami megjelenik. A könyv lefordítása, a megfelelő képzettségű fordítók felkutatása nem kis gondot jelentett L. R. Conradinak és a hamburgi kiadónak. Ennek a kapcsolatkeresésnek feltárása érdekes színtöltje az adventista egyház európai történetének.⁸ 1903-ban a Jézushoz vezető út már 15 nyelven megjelent, és mind a 15 európai nyelv.⁹

Ebben a dolgozatban L. R. Conradinak a magyar nyelvű „Jézushoz vezető út” érdekében megtett fáradozásait igyekeztem összegezni. Néhány évvel ezelőtt csak egy homályos utalást ismertünk erről, amit J. F. Huenergardt (1875—1955) írt le az egyik cikkében: „Kétségtelenül Conradi volt az első munkás, aki 1889-ben nemcsak Budapestet látogatta meg, hanem Magyarországnak más városait is. A »Jézushoz vezető út« című kis könyvet Hornyánszkinál nyomtatta ki.”¹⁰ A könyvnek erre a kiadására a legöregebb adventisták sem emlékeztek, az egyház régi iratai között sem maradt ránk példány belőle. Az Országos Széchényi Könyvtár viszont megőrizte a könyv első kiadását, mely 1894-ben jelent meg Budapesten a „Nemzetközi Vallásos Iratokat Terjesztő Egyesület” kiadásában. Ez a név megfelel a hamburgi Internationale Traktatgesellschafternak. A könyv nyoma valóban a Hornyánszky-nyomdában történt.¹¹

Ez a korai kiadás viszont egy egész sereg történeti kérdést vetett föl, aminek megválaszolása érdekes egyháztörténeti tanulságokat ígér. Ebben az időben még nem volt egyetlen h. n. adventista gyülekezet sem Magyarországon. Ki volt a fordító? Hogyan jutott ilyen hamar az angol kiadás birtokába? Hogyan került kapcsolatba a hamburgi kiadóval? Kik voltak a könyv első olvasói? Hogyan fogadta a könyvet a korabeli közvélemény? Ha ezekre a kérdésekre sikerül megválaszolnunk, akkor nemcsak egy régi E. G. White-kiadás történetét ismerjük meg, hanem az 1890-es évek európai adventista missziójának módszerével is.

L. R. Conradi 1922-ben a Generál Konferencia San Francisco-i

ülésén elmondta, hogy az erdélyi szombatosok után kutatva ismerkedett meg a Rottmayer családdal 1890 nyarán.¹² Rottmayer János (1827—1901)¹³ volt az első magyarországi baptista, aki 1866-ig Pest-Budán élt és végzett figyelemre méltó missziót, majd 1866 nyarán, mint a Skót Nemzeti Bibliatársulat kolozsvári lerakatának vezetője élt Erdély fővárosában. Otthona az evangéliumi irányú mozgalmak, belmissziói törekvések erdélyi gyűjtőpontja volt. L. R. Conradi többször is meglátogatta a családot útban dny.-oroszlországi és Konstancában levő német nyelvű adventista gyülekezetek felé. Baráti kapcsolatba került Rottmayer legidősebb fiával, ifj. Rottmayer Jánossal (1848—1925) is, aki Bécsben élt.¹⁴ L. R. Conradi és a Rottmayer család kapcsolatának az adventista misszió szempontjából a legjelentősebb eseménye az volt, hogy Rottmayer legfiatalabb leánya, Rottmayer Mária (1864—1952) már 1890 decemberében vagy a következő év januárjának elején Hamburgba költözött. Az induló misszióiskola hallgatója lett és mint bibliamunkás is dolgozott.¹⁵ Már 1891 októberében már azt tudta jelenteni L. R. Conradi, hogy Rottmayer Mária, mint a hamburgi kiadó magyar és cseh titkára 211 iratot küldött szét, melynek összerjedelme 1043 lap volt. 15 missziói levelet írt és 12-t kapott. Az utóbbiak közül háromból is idéz Conradi. Az egyiket egy evangélikus bibliárus írta Erdélyből, a másikat egy szintén erdélyi baptista lelkész. Ezek az érdeklődők minden bizonnyal Rottmayer János közvetítésével fordultak a hamburgi kiadóhoz. A harmadik levél egy fiatal budapesti nőtől érkezett Hamburgba, aki a „Herold der Wather” egyik példányát olvasta és azért ajánlkozott, hogy ezt a nemes szándékú iratot nem olvashatják magyar nyelven. Ezért a jelentés szerint Rottmayer Mária elkezdte magyarra fordítani a legfontosabb hitelveinket összefoglaló bibliai tanulmányokat.¹⁶ Ezeket röplapsorozatként adták ki később.

Ezeknek a fordítását traktátusok követték, és Rottmayer Mária szorgos levelező munkájával tovább bővült azoknak a köre, akik megkapták ezeket a traktátusokat.¹⁷ Rottmayer Jánosné még 1891 végén Hamburgban csatlakozott a H. N. Adventista Egyházhoz,¹⁸ míg férje hosszabb ideig várt a döntéssel, és csak 1895. május 22-én lett egyházunk tagja.¹⁹ Ennek el-

lenére sokat segített Rottmayer Mária magyarországi munkájában. Ezt bizonyítja egy levél, amit a baptista történészek nem régen találtak meg.²⁰ A levelet Rottmayer János 1894. január 29-én írta Kolozsvárról Szabó Andrásnak²¹ a szervezkedő magyar gyülekezetek vezetőjének. Függeleke szerint a levélhez „két kicsi traktátust” mellékel, amelyet leánya fordított. Ezekre szerinte „igen érdemes figyelni, mert nem soká tart a kegyelmi idő”. Arra is kéri Szabó Andrást, hogy adja tovább a traktátusokat *Udvarnoki Andrásnak*.²² Rottmayer Mária a Békehírnök 1896-ban azt írta, hogy „irodalmilag képzett nő és az angol nyelvet is bírja”. 1896-ban *Csopják Attila* felesége lett és a magyar baptista gyülekezetek azt remélték, hogy „még irodalmi munkában is támogatja Csopják Attila testvér”.²³ Később idős korában is végzett fordítói munkát.²⁴

Mi volt Rottmayer Mária hamburgi fordítói munkájának az eredménye? *J. N. Loughborough* alapvető munkája úgy tudja, hogy a hamburgi adventista kiadó 1896-ig 1 könyvet, 1 röplapsorozatot és 5 traktátust adott ki magyar nyelven.²⁵ A röplapsorozat a „Bibliai Felolvasások” című, 31 négylapos, kérdés-feleletekben feldolgozott, sokszor újra nyomtatott kiadvány volt, mely az adventista egyház alapvető hitelveit foglalta össze.²⁶

Az öt traktátus 1893. végén vagy 1894 elején jelent meg. Ezek ránk maradtak. Címeik a következők: L. R. Conradi: A keresztényen boldog reménysége. — Közeledünk-e a világ végéhez. A világosság fiai vagy Krisztus eljövételének közeledése. — Miért nem került előbb napvilágra — A teljes hit. A traktátusokat a budapesti Hornyánszky-nyomda nyomtatta. Ez a nyomda állított elő csaknem minden belmissziói irányú traktátust, folyóiratot és könyvet. Ezeknek a traktátusoknak is több kiadásuk ismert.²⁷

Rottmayer János nemcsak a baptisták között volt tekintélyes, megbecsült ember, hanem a hívő, a racionalista hitetlenséggel szembeforduló, bibliát kutató református és evangélikus lelkesek között is, akik sok segítséget nyújtottak Rottmayer biblia-terjesztő munkájához. Ezek közül a lelkesek közül talán *Szalay József* (1855—1917)²⁸ nagybecskereki református lelkész volt a legtekintélyesebb. A kutatások kiderítették, ő fordította magyarrá a „Jézushoz vezető út” című könyvet.²⁹

Szalay József budapesti teológiai tanulmányai után 1878—1880-ban a Skót Misszió ösztöndíjasaként Edinburghben tanult, a magyar belmisszió első korszakának kiemelkedő jelentőségű, de addig kellően nem méltatott egyénisége, 1880-tól haláláig Nagybecskereken volt református lelkész. 1892—1899 között „Keresztyén” címen egy havonta megjelenő folyóiratot adott ki,³⁰ melynek átvizsgálása nyomán sikerült tisztázni azt a kérdést, hogyan került kapcsolatba Szalay József az adventista egyházzal.

Rottmayer János 1892-től előfizetője volt Szalay folyóiratának, sőt adományaival évről évre hozzájárult a lap által partfogó intézmények segítéséhez.³¹ Valószínű, Rottmayer János nemcsak Szabó Andrásnak és rajta keresztül Udvarnoki Andrásnak küldte el a leánya által fordított traktátusokat, hanem Szalay Józsefnek is. Erre abból következtethetünk, hogy a Keresztyén című folyóirat 1893. júniusi számában „Közel-e a vég?” címen Mt 24:33 alapján egy adventista hangvételű cikket találunk. A cikk alatt nincs feltüntetve a szerző, de a tartalmi elemzés kimutatta, hogy „Közeledünk-e a világ végéhez?” című, Rottmayer Mária által magyarra fordított adventista traktátus kivonata.³² Talán a kivonatolást is Rottmayer Mária végezte el és talán Rottmayer János juttatta el a laphoz. Ez abból következik, hogy ez a kis példányszám, meglehetősen ismeretlen lap — alig egy héttel a megjelenés után már Hamburgba is eljutott. Ezt a következők igazolják: A fent említett cikk előtt a Keresztyén 1893. júniusi számában „Levél a szerkesztőhöz” címen egy magyar belmissziói társaság terve látott napvilágot. Az alapszabály-tervezet szerint ennek „tagja lehet mindenki, aki a hit terén egyedül a Bibliát ismeri el szabályozó tekintélyül, s következésképp hiszi, hogy minden ember bűnös és egyedül Jézus haláláért nyerhet ingyen kegyelemből bűnbocsánatot és örök életet, szívében meg egy erős elhatározás él, napról-napra egy szentebb, Krisztushoz hasonlóbb életet élni”.³³ A tervezetnek széles körű visszhangja volt. Voltak, akik lelkesen üdvözölték,³⁴ de többen támadták a tervezetet. *Tóth József* (1864—1934) nagyváradi vallásos és Debreceeni Protestáns lap hasábján titkos baptistasággal vádolta meg Szalayt.³⁵ Ezért csak egy esztendő múlva, 1894. március 18-án alakult meg „Első Magyar Misszió-Társulat” néven ez az egyesület.³⁶

Az egyesület tervére nagyon hamar reflektált L. R. Conradi. A folyóirat következő havi számában ezt olvassuk: „Hamburgból egy keresztyén nő írja: »A Keresztyén júniusi száma tartalmazta megismerttettem Conradi urat, a Levél a szerkesztőhöz egy helyesen gondolkodó férfi szívéből eredt.«³⁷ A „keresztyén nő” nem lehet más, mint Rottmayer Mária.

De L. R. Conradi nemcsak nyilatkozott, hanem gyorsan cselekedett is. 1893. június 19-én — két és fél héttel a missziótársaság megszervezését javasló cikk megjelenése után — Conradi meglátogatta Nagybecskerekben Szalay Józsefet. A látogatást így adja hírül a „Keresztyén”: „Conradi hamburgi misszionárius, mint a Nemzetközi Vallásos Iratokat Terjesztő Egyesület titkára, a múlt hó 19-én Nagybecskerekre érkezett és itt, miután e lapok szerkesztőjével és Popovich Bogdanával magyar és szerb nyelvű vallásos iratok kiadását illetőleg értekezett, a református paplapon egy írásmagyarázatot is tartott. Előadása tárgya az Úr Jézusban lévő gazdagság volt, mely bölcsesség, bűnbocsánat és örök élet. Azután fejtegette, hogy ki az igaz keresztyén. Az — válaszolta —, akiben Krisztus van, s egy ilyen miről ösmerszik meg? A munkáról, amit végez és a módról, ahogy végzi, mert az Isten országa érdekében való munkát Krisztusban bízva, Krisztus által kell az alázatosság, semmisségünk tudata érzetében végezni. Előadása után Vécsey egyházi fő gondnagnak mondott köszönetet meglátogatta, s itt előadást tartott. Conradi úr innen folytatta útját Romániába, Bulgáriába, Konstantinápolyba, majd onnan júl. 22-re Schweizba fog menni, s ott egyre célra csinált sátorban fog evangéliumi beszédeket tartani. Isten áldása a fáradhatatlan buzgó férfiún.³⁸ L. R. Conradi jól alkalmazkodik a helyzethez, a tervezett missziótársulat alapszabályaihoz. Ezt tükrözi prédikációjának kivonata. Megbeszéléseinek fő célja: a vallásos iratok kiadása és terjesztése. Talán ez a beszélgetés tükröződik a Keresztyén egyik kis hírében: „Az alakuló misszió egyik ága léssen a vallásos iratok ingyen való osztogatása. Nagybecskerekben két testvér már gyakorolja ezen missziómunkát, s hetenként több vallásos iratokat szórnak szét. Kísérje Isten tovább is működésüket égi sikerrel. Kik érzik, hogy a misszió ezen ágát folytathatják, azok ha hozzánk

fordulnak, szintén ellátjuk őket ingyen vallásos iratokkal.”³⁹ Ezek között az ingyen vallásos iratok között bizonyára voltak adventista traktátusok is. Így az első magyarországi könyvevangelisták nem adventisták voltak.

A magyarországi látogatásról L. R. Conradi is beszámolt a Review and Herald hasábjain.⁴⁰ Ezt írta: „Magyar titkárnőnk munkája nyomán kiadványaink eljutottak egy református lelkipástorhoz is, aki érdeklődni kezdett. Ez a lelkipástor két esztendőtt töltött Skóciába és gyűjtött egy diplomra és egy paplakra. Jól ért angolul, felesége pedig német nyelvtanár. Mivel szükségét érezte annak, hogy a népet felvilágosítsa, egy vallásos folyóiratot indított el, de nem nagyon bátorítják őt ebben a munkában lelkipástor-társai. Mi néhány angol folyóiratot küldtünk neki. Hiszi hogy a mi Urunk visszajön. A mi cikkeink közül egyet megjelentetett. A vasútállomáson találkoztam vele és éjfélig beszélgettünk. Amikor másnap reggel a reggelit befejeztük, gyülekezetének vezetői vártak rám. Reggel 8 órától prédikáltam nekik a parókian egy körülbelül 20 férőhelyes teremben. Mímdnyájan szívesen fogadtak és újra meghívtak. Találkoztunk egy szerb tanítóval is, aki kész volt arra, hogy a mi kiadványainkat szerbre fordítsa. Ebben a városban mintegy 6000 szerb él és nagyon sok német. A szerb tanító mind a két nyelven jól ért ami nagyon alkalmassá teszi őt a munkára. Ebből után a lelkész felültetett a vonatra és kérte, hogy küldjek vallásos iratokat és egy misszionárius a németek közötti munkára.”

Szalaynak is hasznos volt Conradi nagybecskereki látogatása. Ezért nemcsak Rottmayer János adakozott az alakuló első Magyar Misszió-Társaság javára, nemcsak ő küld mindenféle nyelvű Bibliákat ajándékba, hanem felesége és Neff Ádám (1824—1904) is, aki a Rottmayer körül kialakuló kolozsvári adventistákkal szimpatizáló csoport egyik befolyásos tagja volt.⁴¹ A Keresztyén, valamint a lap utódja, a Keresztyén Evangélista is közül adventista forrású, főképp egészségügyi cikkeket.⁴² Még ha később vitára is került sor Szalay és az adventisták között, kisebb kérdésekben Szalayra sem maradt hatástalan a Conradi-val való találkozás. A Conraditól hallott egészségügyi alapelveket maga is tovább adta beszélgetéseiben.

Szalay József a Keresztyén 1893. augusztusi számában „Missio vallásos beszélgetés” címen számol be a maga tapasztalatairól. A cikk bevezetőjében ezt írja céljáról: „Hogy hogyan mehett egy ilyen vallásos beszélgetés, annak egy példáját óhajtom bemutatni, mint amit magam végeztem a múlt héten egy vasúti utazás alkalmával.” L. R. Conradi nagybecskereki látogatása még friss emlék volt, a beszélgetésekben is nagy szerepet játszott. Így kezdi Szalay a beszámolót: „Nagybecskerek felől indultam a reggeli vonattal Versec felé és egy második osztályú kocsiba szálltam, hol egy századossal találkoztam. A kölcsönös üdvözlés után azonnal beszélgetni kezdtem és pedig Conradi hamburgi misszionáriusról és előadtam, hogy milyen praktikus fogják fel ezek a vallást, mikor arra is megtanítyák az embert, hogy hogyan kell élni, hogy az ember egészséges maradjon. És hát, hogy él ő? Kérdé a százados. Hát mondom semmi szeszes italt nem élvez, nem iszik kávé, tehát, csak tejet, kevés húst eszik, és inkább főzelékeket, gyümölcsöt, sajtot eszik. Dohányozni egyáltalán nem dohányzik. De akkor az én életmódom nem igen különbözik Conradiétól — mondta a százados — mert magam is ilyen módon élek. Meglepett, hogy egy százados nem dohányzik, szeszes és izgató italokat nem élvez. Nem messze van, gondoltam az Isten országától.”

De további utazás során is előkerült a Conradival való találkozás emléke. Marillában — Temes megye déli részén fekvő fürdőhely — történt az alábbi eset. „Este vacsora után egy jegyző, doktor, fürdőigazgató és kis hűgom ültünk együtt a folyosón. Hamar reá tértem a vallásos beszélgetésre, Conradiól és az ő vallásfelekezetéről kezdtem újságot, kik papjaikat már orvosnak is kitanítyák, mert elvők az, hogy a papnak nemcsak a lelket, hanem a testet is kell gyógyítani. Jézus is ezt cselekedte. S így jobban is hozzá lehet férni a lélekehez. Az orvos erre elment, pokolba kívánva úgy hiszem az összes conradistákat, kik az ő kenyerét veszélyeztetik. Én folytattam. Mily áldása van a vallásnak. Mily sok bűntől tartja vissza az embert, amely bűn mind a testet rontja.”⁴³

A kapcsolópont tehát a Szalay vezette belmissziói mozgalom és egyházunk között a mértékletességi reform volt. Talán ez az adat is adventista kapcsolatokra utal: A „Keresztyén”-ben ta-

láltuk az alábbi kis hirt: „Egy orvosmisszionárius-képző intézet, mint az igazgató írja nekem, hajlandó a mi társaságunk számára orvosmisszionáriusokat képezni.”⁴⁴

A Conradival való kapcsolat után jutott el a Jézushoz vezető út első kiadása Szalay Józsefhez. Szalay hagyatékából ez a példány a Ráday-könyvtár birtokába került.⁴⁵

Szalay készségesen vállalkozott a könyv lefordítására. Erről L. R. Conradi számolt be a Review and Herald hasábjain: „Az első magyar nyelvű könyvünk fordítását elkezdte egy református lelkész, aki szerkesztő is. Amikor én először küldtem el neki White testvérnő Jézushoz vezető út című könyvét, ő azt válaszolta, hogy ez a könyv elég erős ahhoz, hogy megtérítse a magyar népet és arra vállalkozott, hogy kommentárokkal látja el a könyvet. Én arra kértem, hogy először dolgozzon fel egy fejezetet és küldje el nekem. A hasznos tanulmány után végül a következőket válaszolta:

Kedves testvérem a Krisztusban! Pontos leveledre válaszolok. Tekintettel a könyv tartalmára, elkezdtem fordítani. Egy fejezettel készen vagyok, de nem tudom megítélni, hogy elég jó-e és hogy pontos-e? — hiszen egyik a másikból következik — de az ember nem tudja a szavakat módosítani. Először is azt gondolom, hogy a fordítás finomítására azért nincs mód, mert itt Magyarországon még nagyon kevés a megtért ember és az Úr nagyon jól tudja használni ezt a munkát a szentek építésére.

Ezekből mindenki láthatja, hogy milyen hatást tett a könyv a fordítóra, aki örömmel hirdette meg a könyvet folyóiratában. Összekapcsol minket a közös vállalkozás és az a reménységünk hogy ez a nagyszerű könyv a Krisztusban való helyes megáldozódás úttörője lesz.”⁴⁶

1894 márciusának végén L. R. Conradi, útban hazafelé Romániából újra meglátogatta Szalayt és átvette a „Jézushoz vezető út” elkészült magyar kéziratát. Ekkor már a szerb fordítás egy részlete is megvolt. Szalay a könyv terjesztését is vállalta. Ekkor tárgyalt L. R. Conradi Hornyánszkyval is és a kiadással kapcsolatos hivatalos ügyekről is intézkedett.⁴⁷

A Keresztyén 1894. június 1-i számában ezt a rövid hirt olvassuk: „Jézushoz vezető út. E lapok szerkesztője egy nagyon

jó könyvet fordított angolból, mit most nyomnak Hornyánszky Viktor könyvnyomtató intézetében. A szép nagy könyv (160 lap) díszesen bekötve csak 50 kr. leand, mely összeg egyenesen hozzá, Nagybecskerekre küldendő. — Mondhatom, hogy ennél még egy jobb, a lelki életet, az élet-keresztynséget kimerítőben, világosabban tárgyaló munkát még nem olvastam. Ajánlom mindenkinnek, mindenkinnek ajánlom. Hívó keresztyn tár-saimnak pedig azt mondom, hogyha másként nem tehetik, adják el kabátjukat és vegyék meg, mert méltó arra. Kinek pedig kabátja nincs, hogy eladja, bírn meg bírn óhajta, annak a misszió pénztárából megküldöm ingyen.”⁴⁸ Eszerint 1894. június 1-én már nyomtatták a könyvet. A felhívás nyomán az előfizetők is gyűltek.⁴⁹ Szalay úgy számított, hogy a könyv 1894 júliusának végére elkészül,⁵⁰ de rosszul számolt a könyv kiadásának költségével. Erről is tudósít a Keresztyn. „A Jézus-hoz vezető út című könyvet én fordítottam, de a Nemzetközi Vallásos Iratok Terjesztő Egyesület a kiadást elvállalta. Így ő szabta meg a könyv árát is. És pedig kötetlen példány ára 90 kr., kötötté pedig 1. fr. 20. kr. A könyv augusztusban szét fog küldetni. Én tehát tévedésből jeleztem a kötött példány 50 kr. Kérem azért azokat, akik így bírn óhajták a könyvet, a hiányzó összeget még hozzám küldeni.”⁵¹

Ebből a kis hírből kiderül, hogy a könyv lefordítása Szalay egyéni vállalkozása volt és csak később kapcsolódott be a könyv kiadásába az adventista könyvkiadó. A könyv kiadása kissé késő, de augusztus végén már kötötték a könyvet,⁵² míg végül 1894 októberében megjelent a könyv.⁵³ A kiadóval való tárgyalásokban L. R. Conradi is részt vett, hiszen *Uriah Smith* (1832—1903) 1894. szeptember eleji budapesti látogatásáról készült beszámolója, amikor Conradi volt a kísérője, megemlékezik ezekről a tárgyalásokról.⁵⁴

A könyvnyomtatás után Szalay így mutatja be a könyvet: „Ez az életkeresztynség nagy hittana.”⁵⁵ A Szalay vezette belmissziói mozgalommal rokon gondolkodású egyházi sajtó is lelkies szavakkal méltatta a könyvet. A *Hajnal*⁵⁶ — bár a fordítást nyelvtanilag nem a legjobbnak tartja — mégis így ír: „A mű egyike a külföldi vallásos iratok legmélységesebbikének, Istennek az ember iránti szeretetét rajzolja mindennek előtt, s mintegy azt

mondja Isten annyira szeret, hogy érdemes hozzá menni. Kifejti azután, hogy a keresztyn élet müként kezdődik bűnbánattal, mint következik a bűnbánatra a beismerés, mennyire szükséges, hogy a Jézusnak adjuk át magunkat, s élő hittal ragaszkodjunk hozzá. Végül rámutat arra, hogy a keresztynének is folyton növekedni kell, s egyszersmind rámutat ama segéd-eszközökre, amelyek a keresztynét fejlődésében segítik.” A *Köszövény* megjelent Kis Tükör⁵⁷ ismertetése is figyelemre méltó: „A könyv 13 fejezetben tárgyalja Istennek az ember iránti szeretetét, a bűnösnek Krisztusra való szorultságát, a bűnbánatot, vallástételt, magunk átadását Istennek, elfogadtatásunkat, az istenfiúság tudatát, a Krisztusban való növekedést, munkát, s életet, a keresztyn életre segítő eszközöket, az imádkozást, a kétségeket, s az Úrban való örömet. Valóban méltó és szépen írja le az utat, amelyet az Úr a bűnös lélek számára Jézushoz készített. Különösen szép részei azok, amelyekben a Krisztushoz menetel akadályait, nehézségeit s azok elhárítását írja le.” Ez az ismertetés is a fordítás nyelvi gyengésségeit kritizálja csupán. Egy részletet is közöl a *Könyvből* folyóiratban.⁵⁸ A *Békésen megjelenő „Evangélista”* folyóirat is ajánlja olvasóinak a könyvet.⁵⁹ Érdekes a Szabad-Egyház című folyóirat kritikája. Mivel református lelkes írásnak tartja a könyvet, a szemléltető képeket kifogásolja benne a Heidelbergi Káté 98. kérdése alapján, mely a képek használatát tiltotta.⁶⁰

De nemcsak az egyházi sajtó fogadta lelkesen a könyvet, hanem az egyszerű bibliás emberek is. A Keresztynben egy derecskei parasztasszony, *Hegedűs Gáborné* ismertette a könyvet, aki maga 31 példányt rendelt a könyvből.⁶¹ Így ír, az íráshoz nem szokott emberek nehézkés stílusában: „a jézusi szent tulajdonok, melyekkel gazdag azon kedves könyv minden lapja, vajha bírának mindnyájunkat arra, hogy lehetnénk a mi Jézusunknak hű követői, mert azon kedves könyv kimutatja előttünk azon szent nyomokat, amelyek az Isten-ember életét oly gazdaggá, s reánk nézve oly boldogítóvá és méltó követendővé tevék.”⁶² Derecskén hosszú ideig lelki táplálék volt a könyv. Tamásítja ezt egy levél is, melyet 1897. február 10-én *Békési Mihály* „derecskei lakos, középosztálybeli, hajlott korú szülő és földműves írt”. Ebből megtudjuk, hogy a faluban hosszú téli

estéken a derecskei bibliai parasztemberek többek között a Jézushoz vezető utat olvasták.⁶³ De Békésen is sokan olvasták a könyvet. Már 1894 októberében újabb könyvszállítmányt kér Szalaytól a helyi református lelkész, *Kecskeméti Ferenc* (1855—1915). Azt írja levelében, hogy egy *Liszkai Gábor* nevű ember elő akar fizetni a könyvre „már más is fizetett elő, küldj nekem belőle néhány példányt, vagy ötöt, többen keresték, s négyen várják”. Reklamálja, hogy a Szalay vezette Első Magyar Misszió-Társulat *Hevesi Ferenc* nevű könyvterjesztője nem kapott a könyvből eladásra.⁶⁴ Egy *Szóllósi István* nevű békési parasztember levelet írt Szalaynak, melyben többek között ez áll: „A Jézushoz vezető út című munkát átolvastam és igen szívrehatónak találtam. Ha tehetségemben fog lenni, rögtön megrendelem és jó barátaimat is megismertetem vele.”⁶⁵

1896 nyarára elfogyott a könyv első kiadása.⁶⁶ Nemsokára, talán Popovics Bogdán fordításában a szerb kiadás is elkészült.⁶⁷ Még a múlt században, valószínűleg 1898—1899-ben jelent meg a könyv második kiadása. A siker, a Szalay Józseffel kialakult jó kapcsolat, és az Első Magyar Misszió Társulat irat-terjesztőinek munkája készítette a hamburgi kiadót, hogy a Horvánszky-nyomdában — ahol a magyar nyelvű kiadás is készült — 1896-ban románul is kinyomtassa a könyvet.⁶⁸ Befejezésül álljon itt a könyvet ismertető Hegedűs Gábornéknak az a verse, amit sajtó kezűleg jegyzett be sajtó példányába:

„Óh, áldott jó Atyám, küldd hozzám lelkedet,
Amely arra bírja szüntelen szívemet,
Hogy szeressem Jézust, ki igazság, élet.
Az út melyen ő járt, tudom Hozzád vezet.
Hadd legyen hát nékem e könyv is segítőm.
Oh áldott Jézusom, te Hozzád vezetöm,
Hogy míg itt élek, veled utazhassak,
És ha majd meghalok, csak tehozzád jussak.
Oda óh Jézusom, a szép menyországba
Mit véreden váltál meg híveid számára
Hogy ott Szent Atyáddal és a Szent Lélekkel
Örökké dicsérlek a sok szent sereggel.”

Szabadegyházi lelkipásztorok — diplomáciai küldetésben

Az 1918—1919-es esztendő nemcsak nemzetünk életének egyik sorsfordulója, hanem az egyháztörténelem számára is jelentős tanulságokat rejtget. Bár sok megemlékező írás és értékelő cikk jelent meg az őszirózsás forradalomról és a Tanácsköztársaság 133 napjáról, mégsem tekinthető ez a rövid, de eseményekben nagyon gazdag időszak feldolgozottak. Bármennyire is csonkán maradtak ránk a források, mégis a gondos kutatás még sok meglepetést tartogat számunkra. A később elkezdendő kutatásokhoz csak néhány adalékkal szeretnénk szolgálni a magyarországi szabadegyházi közösségek történetéből.

1918. október 31-ére virradó éjjel a Nemzeti Tanács mellé álló katonák és munkások megszállták Budapesten a középületeket, a telefonközpontot és a postát. A Keleti pályaudvarról visszahozták a bevagónírozott katonákat. A Nemzeti Tanács aggodalma ellenére vértelenül győzött a forradalom és a szét hulló monarchia romjain valami új indult el.

A Békehírnök lelkes szavakkal üdvözölte a forradalmat. „Üdvözlünk titeket drága véren megváltott testvéreink és hazánkfiai. Az Úr meghallgatta imáinkat és a ti fohászaitokat meghozta a békét. Immár jobb jövőt várunk. Ez a jobb jövő csak úgy van részünkre biztosítva, ha minden reményünket és bizodalumunkat az Úrba helyezve szorgalmasan dolgozunk testi, lelki és szellemi hivatásunkban.”¹

A baptisták is elmentek az új magyar kormányt köszönteni. November 5-én héttagú küldöttség indult a Nemzeti Tanács

elé, „hogy nyilvánítsa hűségét és Isten akarata iránti engedelmességét a független, önálló, szabad Magyarországnak, a magyar nemzeti tanácsnak és a népkormányának”.² A küldöttek közül csak Csoportjék Attilát és Udvarnoki Andrást fogadta Károlyi Mihály. A fogadás alkalmával Csoportjék Attila mondott rövid beszédet, melyben hitet tett a minden területen megvalósítandó demokrácia mellett. A Béke hírnök híradása szerint hangsúlyozta, hogy „a vallás minden embernek saját, egyéni tulajdona, amiben nem kell beavatkozni” és ezért „az egyházat az államtól el kell választani”.

Csoportjék Attila beszédére Károlyi Mihály válaszolt. A beszédet emlékeztetőül így foglalták össze a Béke hírnökben. „Nagyon örülünk uraim, hogy megjelentek (...) Azon elvek, amelyeket kifejezésre hoztak, a mi elveink is. Igen is teljes demokráciát akarunk, de hiszen az a fő, ami abban van, benne van az evangéliumban is. A vallás tényleg minden embernek egyéni joga és tulajdona, ebbe nem kell beavatkozni más tényezőknél; de már szét is pattantak azok a kötelékek, amelyek az emberek lelkiismeretét kötve tartották. Az egyházat az államtól el kell választani. Önök csak működjenek. Eljött az idő, amikor a vallásos és nem a formális papságnak kell munkába állni. Annak a papságnak, amely lelke mélyén meggyőződésből működik és a nép szívét átalakítja. Az egyházat és az államot szét fogjuk egymástól választani.”²

A Nemzeti Tanács a tömegek követelésének engedve 1918. november 16-án a parlament kupolacsarnokában kihirdette azt az öt cikkelyből álló néphatározatot, mely szerint „Magyarország minden más országtól független és önálló népköztársaság”. A Béke hírnökben Udvarnoki András köszöntötte ezt a jelen eseményt, és megpróbálta ennek az új fordulatnak a jelentőségét baptista szempontból is értékelni. „A mai új helyzetből kifolyólag hisszük, hogy ez a kényszerhelyzet (az elismertek és el nem ismertek megkülönböztetése) megszűnik és a szabad népek országának népkormányára kapcsolja a vallás ügyét hatásköréből és tisztán népjóléti ügyet vesz fel hatáskörébe. Megszűnt minden vallásügyi törvényt és tisztán közkerécsli törvényeket létesít és ápol. Itt van tehát az ideje, amikor módot nyerünk arra, hogy minden törvényes beavatkozás nélkül szabad

önrendelkezés alapján berendezhetjük gyülekezeti életünket. Megszűnik az el- vagy elnem ismerés körülménye és minden gyülekezeti testületi joggal élhet (...) Megszűnik majd közöttünk az a válaszfal, melyet a kényszerhelyzet hozott létre és a rosszakarat fallá emelt.”³

A lelkes nyilatkozatokon túl hamarosan arra is lehetőség nyílt, hogy az új népköztársaság szolgálatában cselekedjenek a baptisták. A Károlyi-kormánynak komoly gondot okozott az új magyar állam elszigeteltsége. Mint vesztes ország nem rendelkezett a győztes hatalmaknál kiépített diplomáciai bázissal. Ez az új magyar állam konszolidálódását meglehetősen hátráltatta. A kormány ezért 1918 novemberétől jelentős erőfeszítéseket tett a külkapcsolatok kiépítésére.⁴ Ebben az erőfeszítésekben részt kaptak a magyarországi protestáns egyházak is, amelyek „az ország megtartása és területi épsége érdekében külföldi összeköttetéseiket igyekezett érvényesíteni. Bizottság alakult, mely a külföldi propagandát megszervezte és irányította. Vezető gondolata az volt, hogy a protestáns egyházak egységének megvédelmézésé, az ország területi épségének megtartását is szükségképpen munkálja. Huszonkét protestáns férfi vállalkozott rá, hogy a tőlünk elidegenedett külföldön, a mindent vesztett, küldötteiben is meghallgatatlan maradt Magyarországi diplomatája legyen.”⁵ Ebben a különös diplomáciai szolgálatban, melynek története, forrásanyaga még nagyrészt feltáratlan, a magyarországi baptisták küldöttei is részt vállaltak annál is inkább, mivel Lloyd George angol miniszterelnök is baptista volt. A küldöttség előkészítője Kovács István (1880—1965) református teológiai tanár volt, aki 1918 okt.—novemberétől a protestáns ügyek kormánybiztosa volt.⁶ A küldöttség december 7-én indult útra a Keleti pályaudvarról. Elutazásukról így adott hírt a Béke hírnök. „A magyar Nemzeti Kormány megbízásából a protestáns egyház vezérferfiái közül többen elutaztak Angliába, hogy ott a magyarországi egyházak nevében tájékoztassák az ántantot belviszonyainkról. Ezek között van Csoportjék és Schöffler testvéreink is. Ez az utazás körülbelül három hetet vesz igénybe. Csoportjék és Schöffler testvérek felkérlik a testvériséget, emlékezzenek meg róluk imáikban, hogy

eredményes legyen fáradozásuk és az Úr oltalma alatt épségben visszatérhessenek.”⁷

A tervezett háromheti utazásból hat hét lett és a baptista küldöttek csak 1919. január 20-án érkeztek vissza Budapestre. Angliába nem sikerült eljutniuk. Idejük nagy részét Hollandiában töltötték. A küldöttség és a baptista küldöttek munkájáról a különböző egyházak sajtójelentései⁸ mellett Csojják Attila úti beszámolójából is értesülhetünk. Hollandiai munkájáról ebből a beszámolóból a következőket tudjuk meg. „Táviratilag érintkezésbe léphettem dr. Shakespeare londoni testvérrel, ki a baptista világszövetség titkára, levélileg tájékoztattam másokat is.” A hollandiai baptisták tájékoztatása mellett a legfontosabb az angol és az amerikai államférfiak tájékoztatása volt. Ezért „egy emlékiratot készített a bizottság, melyet sikerült Wilson és Lloyd George elnökök kezeihez juttatni. Ezen emlékezés több példányban, angol és holland nyelven jelent meg.” Az eredmény — mai szemmel nézve — szerénynek tűnik, de a korabeli közvélemény mégis jelentősnek tartotta ezt az utat. Az emlékiratok eljuttottak Wilson és Lloyd George kezéhez és Csojják Attila úgy tudta, hogy „kedvező választ küldtek” erre a megkeresésre.⁹ Csojják Attila 1919. február 9-én beszámolt újtjáról a Nap utcai gyülekezetben a budapesti és kispesti gyülekezet tagjai előtt.¹⁰

Ez az út csak egy kis epizód az 1918—19-es év forradalomtól terhes idejének. Hogyan állt a H. N. Adventista Egyház ebben a történelmi viharban? *Huenergardt J. F.* (1875—1955)¹¹ már 1914 őszén — a világháború első hónapjaiban, amikor még az egyházi emberek többsége a háborús optimizmus lázában égett — így írt az Utolsó Üzenet című lap hasábjain: „Minden értelmes ember könnyen átláthatja, hogy egy nagy válsághoz értünk, amelynek következtében számos régi rend és szokás fog a föld felszínéről eltűnni. Nemcsak politikai életünk, de erkölcsi szokásaink is nagy változáson mennek keresztül. A jelen háborúnak, ha sok mindentől eltekintünk is, hatalmas következményei lehetnek.”¹² A gyorsan pergő események Huenergardt J. F. látását igazolták. „Orkánhoz hasonlóan jött a nemzetek világ-csatája, mely sok modern bálványt pusztított el, melyhez teremője rabszolgaként ragaszkodott.”¹³

De egyházunk sem maradt sértetlen a nagy viharban. 1916-ban jelentkezett egyházunkban a szélsőséges pacifista elveket valló, életidegen, szektás „órálló mozgalom” kártevése. Ez a szakadár csoport az 1917—18-as években egyre erősödött. J. F. Huenergardt személyét is több támadás érte. Ilyen körülmények között köszöntött egyházunkra az 1918. esztendő. A felbomló front lehetővé tette, hogy a hazatérő prédikátorokat és más missziói munkásokat, akiknek csaknem kétharmada sorkatonaként szolgált a háborúban, 1918. június 11—16-a között Budapestre összehívják. Az értekezleten a belső rend helyreállítására került a fő hangsúly, hiszen a monarchia felbomlásával egyházunk korábbi szervezeti keretei is felbomlottak. Ugyanakkor a szakadár mozgalom elleni küzdelem erős központi vezetést igényelt. Ekkor már nem volt nehéz belátni, amit E. G. White a háborúról mondott, hogy „a háború a bűnnek a következménye”, „a háború által nyilvánul meg újra és újra az állapot az emberben, s válik e küzdelem a modern ember szegénynévé”.¹⁴

A Tanácsköztársaság 133 napja rövid idő volt, hogy egyházunk — melynek ekkor mindössze alig több mint 400 tagja volt hazánk területén — eligazodjon, mégis megtaláltuk a ránk maradt kevés dokumentumban is az egészséges útkeresés hangját. 1919. januárjában — amikor mindenki félt a rohamosan közeledő forradalomtól — Huenergardt J. F. egyik cikkében ezt olvassuk: „Erőszakkal irtotta az ember az őserdőt és pusztította a fenevadakat; erőszakkal szárította ki a posványokat és szorította gátak közé a folyókat; erőszakkal törte a sziklát és faragja a márványt; erőszakkal gyalulja a fát és épít magának házat; erőszakkal fogja le a villámokat és ír és beszél általa a távolból. — Éppen így erőszakkal törte meg magában az ember az alacsony őszönt, erőszakkal teremt rendet a szenvedélyek csatamezéjén s kiemeli az öntudat s a nemes lélek fegyelmezettségét a vér és a szolgai őszitőnök béklyőiből. Így lesz az ember valóban emberré.”¹⁵

Huenergardt 1919. január 23-án családjával együtt visszatért az Egyesült Államokba.¹⁶ A fent idézett cikke talán az utolsó írása, ami Magyarországon született. Huenergardt már 1917-től készülődött a hazatelepedésre,¹⁷ mégis a bizonytalan háborús

helyzet miatt váratlan volt távozása. Az előtte való napokban viszont felkeresték a protestáns egyházak haladó lelkipásztorai. A beszélgetés résztvevőit nem tudjuk pontosan azonosítani, de a találkozó *dr. Antal Géza* (1886—1934), aki akkor pápai teológiai tanár volt, *dr. Kovács István* (1880—1965) ebben az időben — 1918 őszétől 1919 márciusáig — a protestáns ügyek kormánybiztosa, valamint *Victor János* (1888—1954) vehetett részt a református; *dr. Boros György* (1855—1941) kolozsvári teológiai tanár az unitárius; *dr. Pellényi János*, a budapesti evangélikus egyház képviselőjében. Ugyancsak jelen lehetett *Csopják Attila* is, akivel Huenergárdt régebbi ismeretség kötötte össze. Ezek a jeles egyházi férfiak írták alá ugyanis azt a levelet, amelyet Huenergárdt vitt magával a H. N. Adventista Egyház Generálkonferenciája Vallásszabadsági Osztályához (Religious Liberty Association), pontosabban annak titkárához, C. S. Longacre-hoz (1871—1958). Ebben a levélben arra kérték az aláírók Longacre-ot, hogy járjon közbe annak érdekében, hogy a párizsi békekonferencián hallgassák meg a magyar protestáns küldötteket is, akik az ország területi integritásának fenntartása végett szerettek volna interpretálni a győztes hatalmak országosztó terveivel szemben.¹⁸

A január elején létrejött találkozó tartalmáról is értesülhettünk Huenergárdtnak egyik későbbi cikkéből, amely az Amerikában „Az Idők Jelei” című lap hasábjain jelent meg.¹⁹ Ebben a cikkben a háború utáni magyar protestantizmus önkritikájának hangja szólal meg. A külső problémák mögött a protestantizmus belső elerőtlenedését látja, melynek fő oka a misszió ellanyhulása. „Ha valamely komoly belmissziói mozgalom megindult, az élő kereszténység jegyében — írja —, akkor mindjárt találatot talak, aki attól félt, hogy a túlbuzgóság ártani fog a jőzőn közösségnek és ezer hang tiltakozott a »külföldieskedés« veszélyétől. Pedig az ilyen mélyebb ható reformok csak hasznót hozta más országokban és sok jó, nemes gyümölcsöt teremtek.” A magyar protestantizmus másik, jelentős mulasztását a szerb és román misszió elhanyagolásában látja. Ezeknek a gondolatoknak kapcsán utal Huenergárdt a fent említett találkozóra is. „E cikk írójának álláspontját és véleményét e tekintetben osztják a református és lutheránus egyházak kö-

reben élő vezérférfiak is, kikkel e cikk írója nemcsak egyezbent folytatott értekezletet, még mielőtt Magyarországot elhagyta volna. Ezen férfiak elismerésüket fejezték ki azon munka iránt, amit a magyar baptisták, metodisták és hetednapi adventisták végeztek az utóbbi esztendőik folyamán, amely munka ébredés gyanánt hatott, nemcsak a már létező történelmi egyházakra, hanem éber missziói munkálkodásuknak sikerült, különösen az utóbbiaknak, nem jelentéktelen csoportokat megnyerni a tiszta evangélium tanainak, azaz a protestantizmusnak, a görögkeleti román és szerb egyházak kebeléből.”

Az általános eszmecserén túl több konkrét megbízást is kapott Huenergárdt. Már február 26-án jelentést tett a Presbiteriánus Világszövetség végrehajtó bizottságának chambersburgi (Pennsylvania) ülésén a budapesti protestáns papok kérésére a magyarországi helyzetről. A ránk maradt beszéde arról tanúskodik, hogy az igazságos békéért, hazánk területi integritásának megőrzéséért fordult a világszövetséghez.²⁰ Huenergárdt közbenjárása eredményes volt, mivel a világszövetség még ugyanazon a napon határozatot fogadott el arról, hogy a magyar protestánsok támogatására szólítja fel a versailles-i békekonferenciát. Ezt a kérést a „Krisztus Egyházainak Szövetségi Tanácsa, valamint az amerikai evangélikus egyházak is támogatták.”²¹

Ifj. Victor János kérésére, aki a Keresztyén Ifjúsági Szövetség titkára volt ebben az időben — Huenergárdt *Mott Jánost* is felkereste 1919. március 1-én és jelentést adott a magyar protestantizmus helyzetéről, az elszakadt országrészek vallási állapotairól. Mondandóját friss, alig pár hetes példállyal illusztrálta. Hangsúlyozta, hogy „a magyarországi protestáns ügyet sem elmagyarázni, sem megérteni nem lehet anélkül, hogy a kérdés politikai alapját ne érintenék”. Arra kéri Mott Jánost, hogy szorgalmazza a kérdés komoly tanulmányozását a nyugati protestáns egyházakban és a magyar lelkipásztorársainak azt a kérését is továbbítja, hogy olyan ifjúsági munkások kiküldéséről is gondoskodjon a Keresztyén Ifjúsági Szövetség, akik kérésük arra, hogy a közép-európai országokban megszervezzék ezt az akkor már virágzó ifjúsági szövetséget.²²

Huenergardt körbenjárására a H. N. Adventista Egyház Generál Konferenciájának vallásszabadsági osztálya közvetlenül is memorandumban fordult a párizsi békekonferenciához az igazságos béke érdekében.²³ A memorandumot egy kísérőlevellel március 7-én juttatta el C. S. Longarce F. L. Polk államtitkárnak, akivel Huenergardtnak is sikerült személyesen találkozni R. M. Haan és Vandiver közbenjárására, akik szerint „Huenergardt J. F. lelkes megfelelő, pontos és megbízható forrásból eredő információk birtokában van Magyarország helyzetét illetőleg”.²⁴

Míndez még a Tanácsköztársaság kikialtása előtt történt. Huenergardt fáradozásai a trianoni béke előtti csatározások és kapcsolatkeresések szerény részei csupán. Mégis jól dokumentálják hitbéli eleink népünkért hordozott felelősségűt. A hívő ember nem élhet területen kívüli helyen. Ahol él, a világ, szolgálatunk tere. Ezért felelős Isten és az emberek előtt. Ezt a felelősséget ismerték fel azok, akik készek voltak az aktív szolgálatra a földi béke érdekében is. Ennek a nemes törekvésnek volt munkása Csopják Attília és Schäffler Reinhold éppen úgy, mint Huenergardt J. F.

A református egyház kapcsolatai a protestáns kis egyházakkal a két világháború között

A protestáns kis egyházak a két világháború között a református közgondolkodás szerint szektának számítottak. Ezt a gondolkodásmódot egy idézet fejezi ki legjobban. „Református anyaszentegyházunk az ostromlott várhoz hasonló. Ma inkább, mint bármikor. A különböző oldalról jövő támadások keresztülszűrhetők. Áll szilárdan. Anyaszentegyházunkat le nem kicsinyelhető veszedelem fenyegeti a szekták részéről” — írja 1933-ban dr. Máttyás Ernő.¹

Ugyanakkor a korszak szociológiai, szociográfiai, sőt szépirodalmi könyvei megrázó képet festenek a parasztság „néma forradalmáról”, amit egyértelműen a gazdasági válság által sújtott szegény emberek lelki forradalmának tartanak. A társadalomkutatók megállapítása szerint „szektákban tör ki az elnyomott, elfojtott paraszti élet utálata” és az „új élet” keresésének a vágya is. „A szekták jelentősége nem becsülhető le, s mai nagy kiterjedésük minden tekintetben az idők jele.” „A (szekták a) keresztyénség nagy belső konfliktusát is hirdetik” — írja Féja Géza.²

Ebben a helyzetben tehát „a szekták elleni küzdelem” és az ellenük való védekezés váltakozó erejű frontvonalai határozták meg a református egyház és a szabadegyházi közösségek viszonyát. Ezt nagyban befolyásolta az államnak a szektákkal kapcsolatos álláspontja. De a viszony alakulásának szempontjából nem maradtak hatástalanok a szabadegyházi közösségek önmegértetési kísérletei sem. Ezért az eligazodáshoz feltétlenül szükséges először a kis egyházak közjogi helyzetének áttekintése.

A SZABADEGYHÁZAK KÖZJOGI HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A Horthy-korszak ellenforradalmi rendszer volt. A Tanácsköztársaság megdöntése után az ellenforradalmi kormány egyik első rendelkezése volt, hogy az állam és az egyházak kapcsolatában éppúgy visszaállítsa a jogfolytonosságot, mint az állami élet egész vonalán. Ennek a folyamatnak nemcsak elszenvedői, hanem részesei voltak a történelmi egyházak.³ A jogfolytonosság útjában álltak a Tanácsköztársaság által kiadott jogszabályok, amelyeknek „adminisztratív úton leendő legsürgősebb hatálytalánítása iránt” intézkedtek.⁴ Augusztus 18-án már közölte a vallás- és közoktatásügyi miniszter az egyházakkal, hogy az állam és az egyház közötti viszony tekintetében az 1918. évi október 31-e előtti helyzet az irányadó.⁵

Ez a rendelkezés a kis egyházakkal kapcsolatban is a régi viszonyok visszaállítását jelentette. A forradalmak idején a kis egyházakkal kapcsolatosan is volt panasz a református egyházaknál. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap az 1918-as forradalom idején sajnálkozva írta, hogy már „nem lehet karhatalommal elvezettetni a baptista »atyafit«, aki a roskadozó református gyülekezetek romjain megjelenik. Ha össze nem szedjük magunkat, ötven év múlva mi leszünk a szekta és ők az egyház”.⁶

A vallásszabadságra vonatkozó liberális jogszabályok — főként nagy harcok árán létrehozott 1895:43. tc. — hatálya formálisan beletartozott az ellenforradalmi korszak jogfolytonosságába, de a kis egyházak vonatkozásában a korábbi évtizedekhez képest lényeges romlás állt be. „A Horthy-korszak egyházpolitikája a bevett egyházak érdekeinek védelmét szolgálta, új vallásfelekezetek elismerésére nem került sor.”⁷ Kialakult az 1895:43. tc.-nek egy — a törvény szellemével ellentétes — értelmezése, aminek lényege így foglalható össze: „az a szabadság, amit a szekták... törvényeink alapján élveznek, az őket követő egyesek vallásgyakorlati szabadságának összessége, de annál nem több”.⁸ Mít jelentett ez? Nem illette meg őket a nyilvános, közös istentisztelet tartásának joga, sem ingó, sem ingatlan közös vagyonuk nem lehetett, a szektaként kezelt kis egy-

ház sem tagjaival sem mással semmiféle jogviszonyban nem lehetett. Közös istentisztelet céljából viszont tarthattak zártkörű gyűlést, sőt ha a szekta követői idegen állampolgárok voltak, még nyilvános közös istentiszteletet is tarthatnak az 1895:43. tc. 35. §-ának korlátai között. Annak sem volt semmilyen akadály, hogy állandó lelkeszt alkalmazzanak. Jogilag természetesen érvényben volt az 1895:43. tc. 1. §-a, amely szerint „minden szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást, és az ország törvényeinek, valamint a közerkölcsiség kívánalmainak korlátai közötti külsőképpen is kifejezheti és gyakorolhatja. Senkit sem szabad törvényekbe vagy a közerkölcsiségbe nem ütköző vallási szertartás gyakorlásában akadályozni, avagy hitével nem egyező vallási cselekmény teljesítésére kényszeríteni.” Ez az elv mégsem érvényesülhetett, mert a szekták működését „közrendészeti ellenőrzés” alá vonták és ügyükben a Belügyminisztérium intézkedett. Éppúgy a VKF—2 foglalkozott velük, mint az illegális kommunista mozgalommal.⁹

Ez a visszás jogi helyzet sok bonyodalomhoz vezetett. Lényegében a helyi hatóságok jó- vagy rosszindulatának voltak kiszolgáltatva a szabadegyházi missziók. A trianoni békeszerződést becikkelyező 1921:33. tc. 55. §-a szerint „Magyarország minden lakosát megilleti az a jog, hogy bármily hitet, vallást, vagy hitvallást nyilvánosan vagy otthonában szabadon gyakorolhasson, amennyiben azok gyakorlata a közrenddel és jó erkölcsökkel nem ellenkezik. Ezekkel a rendelkezésekkel szemben semmiféle rendelet, vagy hivatalos intézkedés nem lesz hatályos.” Ennek ellenére a szabadegyházi közösségeket állandó rendőri felügyelet alá helyezte az állam, a közerkölcsiség sérelmének tartotta azt, ha híveket szereznek és ezzel a „felekezeti békét” veszélyeztetik.

Az itt felvázolt ellentmondó jogi helyzet megoldására több kísérletet tett az állam. Az első nagyobb igényű megoldási kísérlet 1923-ban volt, amikor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium egy tájékoztató irattal kereste meg az egyházakat, köztük a református egyházat is.¹⁰ Az irat szerint a szabadegyházi közösségek „internationális irányúnak, amivel az államra nézve veszélyesek is lehetnek” ezért felhívják az egyház figyelt-

mét erre a veszélyre. „Jogi kényszerrel ellenük alig tehető valami s a védekezés elsősorban lelki irányú kell hogy legyen. (...) Méltóztatásuk gondolkodni elsősorban a lelkipozíciókban a legmagasabb szintűre, mely célra esetleg utazó missziói jellegű állás szervezésére, valamint az iraterjesztés eszközeinek intenzív biztosítása is igénybevehetőnek látszik.” A tájékoztató iratra *Nagy István* belmissziói előadó válaszolt, amiben megállapítja, hogy „a felsorolt szekták Amerikából származnak, onnan táplálkoznak, azt hiszem nem is lenne tanácsos Magyarországnak magáról oda olyan hírt juttatni, hogy nem túri a vallás és lelkiismereti szabadság.”¹¹

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a külső és belső politikai feszültségek csökkentése érdekében szeretett volna valamilyen áthidaló megoldást találni. A metodisták és az adventisták esetében azt javasolta „a hívők a vonatkozó törvényi rendelkezés figyelembevételével egyesületbe tömörítve vételnének a vezetésem alatt álló minisztériumnak is felügyelete alá, amikor is közvetlen és szakszerű ellenőrzés alá vonhatók. Ezen eljárással meghonosodhatnék a vallásegységet, mely jogi vonatkozásban az előkészítés alatt álló egyesületi törvényi kapcsolatok további szabályozást, úgy hogy ezzel ezen országunk történelméből kinőtt autokomikus alakulatba és életviszonyba is kiterjeszteni törvényhozásunk és kormányzatunk.” Ez azt jelentette volna, hogy a metodista és adventista egyház kikerült volna a belügyi hatóságok, a csendőrség és a rendőrség ellenőrzése alól.

A Református Egyetemes Konvent válasza — bár elismerte, hogy „úgy a metodista, mint az adventista felekezetnek, mint vallásos egyesületnek a magyar állam... érdekeivel ellentétben álló célja nincs” — elutasította ezt a kísérletet. Megállapította, hogy „felekezeti szinten ezek egyesülése az állam joga szempontjából nem létezik és mint olyan védelemben nem részesül”, ezért a vallás szabadságát és a törvényes jogot sem lehet kiterjeszteni „az el nem ismert hívek egyesülésére”.

Ugyanakkor megtorló jellegű adminisztratív intézkedések is történtek. Az igazságügyi-miniszter bizalmas körrendeletet adott ki az antimilitarista propagandát folytató dunántúli és alföldi szekták ellen, melyben utasította az igazságügyi szerveket, hogy

„a tettsek ellen a bűnvádi eljárást haladéktalanul és a legnagyobb eréllyel tegyék folyamatba”. Ugyanakkor a belügyminiszter is bizalmasan felszólított valamennyi kapitányságot és csendőrcsoportot arra, hogy „az el nem ismert vallásfelekezetek természetét saját hatáskörükben is kísérjék éber figyelemmel és amennyiben azok részéről államellenes vagy antimilitarista propagandát észlelnek, azt haladéktalanul akadályozzák meg”. Ezeket a rendelkezéseket a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül a zsinati irodával is előzetesen megkonzultálták az illetékes hatóságok.¹²

A szabadegyházi közösségek missziójának legerősebb hajtása a sajtó volt. Ez volt hivatva megakadályozni a Belügyminisztérium 60002/1923. VII. számú rendelete az „utcai, házaló és vásári árusítás” ellen, melynek indoklásában szó van, „némely el nem ismert szekták vallásos mezben öltöztetett célzatos röpiratai”-ról.¹³ A honvédségen belül is egyre nagyobb erővel léptek fel a szektákkal, mint antimilitarista tanításokat terjesztő közösségekkel szemben.¹⁴

A kis egyházak jogi helyzete tovább éleződött 1924-ben, amikor a belügyminiszter rendeletben állapítja meg, hogy Magyarország a szekták egyre élénkebb tevékenységét fejtenek ki, „agresszív fellépésükkel a történelmi egyházak hitelvitét és előjáróit sértik”, sokszor pedig antimilitarista propagandájukkal és „káros világnézeti elvek” hirdetésével az állam rendjét veszélyeztetik.¹⁵ A tiszántúli és tiszáninneni egyházkerületek kérését figyelembe véve a konvent is felhívja az összes esperesfigyelmet a szekták elleni küzdelemre. 1926-ban az üdvhadserg budapesti missziójának kapcsán foglalkozik a Belügyminisztérium újból a szekták ügyével és utasítja a rendőrhatalóságot a szekták működésének visszaszorítására. Ugyanakkor a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül a református egyház véleményét is kikéri.¹⁶ Az egyházak részéről is több akció indul el a kis egyházak egyre növekvő és terebélyesedő missziója ellen. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felhívása alapján tűzte napirendre 1925 őszén a római katolikus püspöki kar azt a kérdést. *Prohászka Ottokárt* bízták meg, hogy közös pásztorlevelet fogalmazzon, s a Szent István Társulatot is felkéri egy alkalmas röpirat készítésére a szekták ellen.¹⁷

Az Evangélikus Egyház egyetemes közgyűlése 1926. novemberi közgyűlése is beadvánnyal fordult a szektakérdés ügyében a belügyminiszterhez, amelyben kéri „hogy (a rendőr és a csendőrhadoságok) egyházunk lelkeszeivel egyetértésben igyekezzenek a történelmi egyházak s a magyar nemzeti társadalom egyetemesen ezen falbontogatóinak a népünket demoralizáló és sajátos karakteréből kiforgatók, ezen sok esetben gyanús egyéneknek aknamunkáját a maguk hatáskörében a rendelkezésünkre álló eszközökkel megakadályozni”.¹⁸ Ez a beadvány a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon keresztül az egyetemes konventhez is eljutott, véleményezés végett. A református álláspont mérsékeltebb volt.¹⁹

1927-ben a belügyminiszter értekezletet hívott össze, hogy erélyesebb rendszabályokat léptessen életbe, mert „a kommunizmus bukása után fellépő tömegmozgalmak sorában” jelentkező kis egyházakat és szektáriánus mozgalmakat veszedelmesnek ítéli. Az értekezlet újabb körrendeletet bocsátott ki, mely a rendőrhadoságok számára újabb iránymutatást ad. A rendelet különösen abban az esetben tartja elengedhetetlennek a hatósági intézkedést, ha ezek a vallásos mozgalmak „a hitélet keretén belül is” antimilitarista propagandát folytatnak vagy a misszionának „a történelmi egyházak hitelvitelét és előjáróit sértő agresszív módját alkalmazzák, és így a felekezeti békét veszélyeztetnék, az illetékes rendőrhadoság haladéktalanul tegye meg az ilyen mozgalom megakadályozásához szükségesnek látszó intézkedéseket”. A rendelet előírja, hogy az intézkedés megtétele előtt a történelmi egyházak helyi képviselőit is meg kell hallgatni.

A belügyminiszter rendelkezése szerint a kis egyházak minden összejövételét — a baptisták kivételével, akiket 1905-ben az állam elismert²⁰ — hatóságilag ellenőrizni kell. Azokon 18 éven alulit valamilyen bevett vagy elismert vallás szerint kell nevelni. A szekták sajtótermékeinek terjesztéséhez a belügyminiszter előzetes engedélyre kellett, melynek kiadása előtt tanácsot kért a Vallás- és Közoktatási Minisztériumon keresztül a bevett vallások illetékeseitől, többek között a Református Konventtől is. A szekták a rendelet szerint nem működhetnek egyetemesületi keretben sem. Egyedül a metodistákkal kapcsolatosan

tanácsol a rendelet enyhébb elbírálást, mivel jelentős amerikai összeköttetések vannak, összejöveteleiket nem kellett hatósági engedélyhez kötni. Az üdvhadserég működését sem kellett Budapestben és az ipari központokban akadályozni, de a falvakban igen.²¹

Ezek ellen a szigorú megszorítások ellen maguk az el nem ismert felekezetek is tiltakoztak. Azzal érveltek, hogy a vallás-szabadságot biztosító törvények ellenére akadályozzák a gyülekezeti kereszténység működését. Egyes helyi hatóságok minden egyes istentiszteletet gyűlésnek tekintettek, és külön-külön bejelentést kívántak. Sok helyen a helyi hatóságok visszautasították a feljelentést, csendőrséggel feloszlatták az istentiszteletet s különböző címeken büntető ítéletet hoztak.²² A helyi hatóságok visszaélésére sok példát tudnánk idézni. (Miskolci adventisták ügye 1924—1926 között, a budapesti adventisták istentiszteletének betiltása 1922-ben.)²³ Dr. Várjas János debreceni ügye egy szempontból kiemelkedik. A debreceni államrendőrség Várjas Jánost és társait elzárásra és pénzbüntetésre ítélte „vallásos összejövetelek és istentiszteletek tartása miatt”. A fellebbezési kérelmet a különböző kis szabadegyházi csoportok közösen fogalmazták a belügyminiszterhez. Elsőként írta alá *Udvarnokai András* a magyarországi baptista gyülekezetek szövetségének elnöke. A kérvény — mégis eredménytelen volt.²⁴

A kis egyházak terjedése a következő évben sem csökkent, de a közjogi helyzetet sem sikerült javítani. Lényegében az 1927-es rendelet érvényben maradt. Ezért a belügyminiszter 1928. július 3-án egy részletes utasítást adott ki, amiben összefoglalja az eddigi intézkedéseket és további szigorú ellenőrzést követel.²⁵

Ez az ügykezelés nemegyszer vezetett bonyodalmakhoz. Ezek közül talán a legjelentősebb az volt, amikor 1936-ban a washingtoni követség panaszkodott, hogy az amerikai metodista egyház szóvá tette az egyik Tolna megyei főszolgabíró tiltó rendelkezését, aki a szakályi metodisták istentiszteleteit betiltotta. A követ a betiltás azonnali feloldását kérte, mivel az amerikai metodisták kilátásba helyezték, hogy sajtókampányt indítanak és ez kellemtelen lehet a kormányának.²⁶

Az 1930-as években nem sokat változott a helyzet. A református egyházon belül — sajnos — voltak olyanok, akik rászólgáltak arra az ítéletre, amit Kádár Imre így fogalmazott meg: „Nem egyszer csendőrfonokkal intéztette el a lelkipásztor a faluban megjelenő baptista prédikátort (...) Az egyház ebben az időben híjával volt az ökumenikus felelősségtudatnak és azt sem volt hajlandó meglátni, hogy más felekezetek léte és tennitása olyan figyelmeztetés, amelynek sajtát hitünk, szeretetünk és hitvallásunk mélyebb kifejezésére kellene bennünket vezetnie.”²⁷ De voltak a református lelkipásztorok közül — nem kevesen — olyanok is, akik az aktívabb gyülekezeti munka, a belmissziói eszközök alkalmazása mellett foglaltak állást. Ilyen volt az alsózempléni gyermekmunkára, a konfirmandusokkal való igényes foglalkozásra, az ifjúsági munkára, vallásos estek, bibliórák, családlátogatások, házi istentiszteletek szervezésére hívta fel a figyelmet és azt ajánlta, hogy az egyház olcsó, hitébresztő irodalmat adjon ki. A javaslatot a tisztáninni egyházkerület felterjesztette ugyan a konventhez, ahol az a határozat született, hogy a konvent „nem tartja hivatásának, de nem tartja ezt feltétlenül kielégítendő szükségnek sem”, sem az ilyen hitépítő irodalmat.²⁸ Később, 1939-ben a konventben dr. Engedő Andor „egy olyan gyakorlati irányú kézikönyv” és kivonatos törvénykönyv elkészítését javasolta, ami hasznos segítség lehet, de efelett is napirendre tért az Egyetemes Konvent.²⁹ Közben a szabade gyházi közösségek tovább folytatták harcukat a vallásszabadságért. A keresztyén testvérgyülekezetekhez tartozó dr. Kiss Ferenc mellett dr. Somogyi Imre (baptista) és Michnay László (adventista) fáradozásai jelentősek ezen a téren. Kiss Ferenc 1934-ben kapcsolatba került Légrády Ottóval, aki megküldte Kiss Ferencnek az „Európa válaszüton” című munkáját, melyben a vallásszabadság kérdését is tárgyalja. Könyvvel kapcsolatosan dr. Kiss Ferenc ismét elmondja a kis egyházak sérelmeit, átadja a birtokában levő dokumentáció egy részét, amit Légrády elküldött a vallás- és közoktatásügyi, valamint a belügyminiszternek.³⁰ Az akciónak nem lett semmi fogantatja. 1936. június 11-én dr. Kiss Ferenc — a szabade gyházi közösségek buzdítása mellett — „Az evangéliumi mozgalmak értelmé és

az államhoz valamint az egyházakhoz való viszonya” címen egy emlékiratot adott be a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba, de akciójának ismét nem volt eredménye.³¹

A következő évben a szabade gyházi közösségek a Magyar Evangéliumi Szövetségén keresztül nyújtottak be kérvényt a belügyminiszterhez a szabad vallásszabadság tárgyában. Érvelésük kiindulópontja az, hogy „az utóbbi évek folyamán számos esetben volt alkalmunk meggyőződésünkről, hogy az alsóbb fokú közigazgatási hatóságok és hatósági közegek az egyes vallásos mozgalmakkal szemben követendő magatartásukra nézve eltérnek egymástól”. Ez az akció is eredménytelen maradt.³²

1939. december 2-án — a háború küszöbén — Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a metodisták és a baptisták kivételével az összes szabade gyházi közösség működését betiltotta, mivel a rendelet megállapítása szerint „a honvédelem érdekeit” veszélyeztetik.³³ A kormányparti sajtó a rendelkezés kapcsán a szekták haláláról beszélt.³⁴ Ez a váradalom nem következett be. A nazarénusok csendesen családonként összejöttek és hamar megtanulták a testvéri összetartozás különböző formáinak ápolásával kijátszani a gyülekezési tilalmat.³⁵ A különböző pünkösdi irányzatú közösségek védelmet kerestek és találtak az evangéliikus, baptista, metodista egyházakban.³⁶

Az adventista gyülekezetekre villámcsapászerűen sújtott le a minden előzetes kivizsgálást mellőző betiltó rendelkezés. A gyülekezeti tagok házaknál, lopva, csoportosan gyülekeztek, de ez sem maradt megtorlás nélkül. Ezekről a büntetésekről egész sor iratot őriz az Országos Levéltár.³⁷ Az Adventista Egyház vezetősége megpróbálta hazai és nemzetközi kapcsolatait igénybe venni a szabad vallásszabadság biztosításához. Magyarországra jön dr. J. Nussbaum, a Vallásszabadság Nemzetközi Szövetségének főtiktára — adventista lelkes — és tárgyal a Belügyminisztérium illetékes ügyosztályával, valamint a honvédelmi miniszterrel. Az adventista egyház vezetőségével együtt dr. J. Nussbaum felkereste Ravasz László püspököt is, aki kész volt közvetítő tárgyalásokat vállalni az állammal. 1940. április 12-én levélben fordult Keresztes-Fischerhez, melyben azt kérte, hogy „az egész felekezetnek... szabad vallásszabadsága

a legszigorúbb ellenőrzés feltétele mellett állíttassék vissza". „Úgy érzem — írta —, hogy honvédelmünk keretén belül előforduló néhány szórványos esetet, amely igazán nem fenyeget azzal, hogy a magyar hadsereg szellemének ártson, vagy rossz példaadásával a fegyelmet lazítsa, sőt egészen ellenkező eredményhez vezetett: jelentőségét messze túlbecsültük, ha ebből kifolyólag egy világszerte elterjedt, komoly evangéliumi felekezetet legelemibb vallásos jogában korlátoznánk. Ez minket külföld előtt hamis színben tüntetne fel.”³⁸

1941 januárjában — 13 hónapi üldözés és illegálitás után — sikerült elérni, hogy „Bibliakövetők Felekezete” néven újra szervezzék az adventista gyülekezeteket.³⁹ Ez az engedély sem jelentett jogi biztosítékot ezért megpróbálkozott az egyház ismét az elismertetését kérni⁴⁰ — eredménytelenül. 1942 júliusában a Belügyminisztérium újabb rendelettel megakadályozta a „Bibliakövetők Felekezetének” működését,⁴¹ de ezt a veszélyt is sikerült elhárítani. Mivel a betiltó rendeleteket nem lehetett foganatosítani, ezért újabb és újabb rendeletek születtek, egészen a felszabadulásig.⁴² Ezeknek elhárítására akciószövetség jött létre a kis egyházak között. Ez vezetett végül a Szabadegyházak Szövetségének megalakításához 1944-ben. Az új szövetség 1944. október 10-én megbízólevelet ad *dr. Kiss Ferencnek*, „hogy a hatóságoknál, jogi és magán személyeknél a Szövetség ügyében eljárhasson és a szövetséget képviselje. Mivel a Szövetség a vallás- és lelkiismereti szabadság védelmére és előmozdítására, valamint az emberi jogok biztosítására alakul, kérjük ebbeli működésében (...) hatásosan támogatni.”⁴³ Erre a nemes feladatra a fasiszta terror idején nem nagyon nyílt mód.

Összefoglalva az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy „a bevett és elismert vallásfelekezetek állami státusában a Horthy-korszakban csak negatív irányban történt »jogi rendezés«. Nem mentek előre a felekezetek egyenjogúságának biztosítása felé, hanem (...) rendőri intézkedéseket foganatosítottak a szekták ellen.”⁴⁴

A REFORMÁTUS EGYHÁZ ÉS A SZABADEGYHÁZAK A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az eddig felvázolt közjogi helyzetből is kiderült az, hogy hogyan tekintett a református közvélemény a két világháború között a szabadegyházi közösségekre. Ezt a képet csak még jobban megerősíti az, ha az úgynevezett „szektaellenes” irodalmat veszük vizsgálat alá. A mélyreható elemzés hosszabb időt venne igénybe, itt csak a legfontosabb mozzanataira utalok, leltárszerűen. *Csikosz Sándor* nevével kell először említenem, akinek tanulmánya máig figyelemreméltó megállapításokat közöl. Tájékozottsága, józansága ma is önkritikára serkent. Különösen megdöbbentő a tanulmány utolsó szakasza, melyben személyes élményét, két nazarénus kivégzését a fronton — mondja el. Csak ennek a végső tanulságát idézem: „Egyszerű embertől hite mellett ilyen mélységes meggyőződéssel bizonyosságot tenni, még soha sem hallottam. El kellett hinnem a szavát, hisz az életével tett hite mellett tanúságot. Senki ne merjen a szektákkal szembe szállni, akinek nincsen nagyobb hite, nincsen nagyobb igazsága, amelynek védelmében bármikor kész az életét is feláldozni s még halálában is imádkozni elleneiért.”⁴⁵

A rákövetkező évben *Vass Vince* ismertette a baptisták, a nazarénusok, üdvhadsereg, metodisták, adventisták és akkor még nemzetközi bibliakutatók néven ismert Jehova tanúinak tanítását, szervezetét, mozgalmát,⁴⁶ valamint *dr. Máttyás Ernő* írt tanulmányt a szektakérdésről „Az Út” hasábjain.⁴⁷

A kisebb folyóirat és hírlapcikkeken túl a legnagyobb szabású vállalkozás 1933-ban volt. A tiszáninneri egyházkerület elnöksége és a sárospataki teológiai akadémia 1933. április 6—7-én egy lelkes konferencián foglalkozott a szektakérdéssel. Ennek anyaga *dr. Máttyás Ernő* szerkesztésében nyomtatásban is megjelent.⁴⁸ *Dr. Vasady Béla*, *dr. Máttyás Ernő*, *dr. Zsidos József*, *Gyűléveszi István*, *dr. Kovács J. István*, *dr. Enyedi Andor* és *Szabó Zoltán* tanulmányait tartalmazza a gyűjtemény. Sajnos sok benne az igaztalan vád. Nem tényanyaga, hanem szemléleti módja rossz. Külföldről pénzelt, külföldről behurcolt betegségeknek tartja a szabadegyházi közösségeket, amelyeknek nincsen gyökere a magyar egyháztörténetben.⁴⁹

A könyvnek a baptistákról írt tanulmányához dr. Somogyi Imre szót hozzá, melyben kifejti azt, hogy tarthatatlannak tartja a füzet írójának azt az álláspontját, hogy a kis protestáns egyházakat szektának tekintésük. Ennek cáfolására hathatós érveket sorakoztat fel, de nem támad vissza. Így fejezi be írását: „Mindezek után kijelentjük, hogy a magyar református vallásfelekezet ellen — e füzetben foglalt bántó kitételek dacára sem — viseltetünk antagonizmussal, már csak azért sem, mert meg vagyunk arról győződve, hogy az egész vallásfelekezet ennek a füzetnek tartalmával nem azonosítja magát. A református vallásfelekezetet, annak minden meggyőződéses tagját továbbra is tiszteletben tartjuk, történelmi klasszicitását megbecsüljük és nagy szellemi értékeit elismerjük. A füzet íróit a »szekták«-kal kapcsolatos álláspontjuknak revidálására kérem és reájuk a mindenható Isten leggazdagabb áldását kívánom.”⁵⁰ A nagy revíziót a történelem végezte el, mely mögött mindig meg kell látnunk a történelemformáló Krisztus keze nyomát.

Az indulatoktól fűtött vitairatokból nehéz rekonstruálni azt, hogy mi is történt valójában. Jobb tanácsadó a hűvösebbnek tűnő statisztika. Sajnos itt csak töredékes és rész szerint való adatokat találunk. A hivatalos statisztikagyűjtés a felekezetről külön rovatában tartotta nyilván azokat, akik hivatalosan kiléptek valamilyen bevett vagy elismert felekezetből, de el nem ismert felekezethez csatlakoztak. Ugyanakkor a statisztikai adatok csak azokat számlálják a baptisták közé, akik a törvényesen elismert budapesti magyar baptista hitközséghez tartoznak; a többiek a felekezetről külön rovatában vannak nyilvántartva. Hasonlóan a statisztika szerint a felekezetről külön számláltak a nazarénusok, metodisták, adventisták is, amennyiben kitértek abból a felekezetből, amelynek korábban tagjai voltak. A tapasztalati tények viszont azt mutatták, hogy a protestáns kis egyházak és a szekták tagjai többnyire nem tértek ki eredeti vallásközösségükből. Így viszonylag kevesebb zaklatásnak voltak kitéve.

Mégis sok érdekes dolgot árul el a statisztika. „A baptistákhoz való áttérések adataival először 1907-ben találkozunk a statisztikai kimutatásokban. Mindjárt ebben az első évben a baptista egyházba áttérőknek a száma 989, ebből 648 lélek a refor-

mátus egyházból tért át a baptista felekezetre. Alig csalódunk, ha úgy ítéljük, hogy ennek az évről ezen feltűnő adatai csak úgy érthetők, hogy az áttérők nagy része már régen a baptizmus híve volt, azonban régebbi felekezetét hivatalosan csak most hagyta el, amikor a baptizmus a törvényesen elismert felekezetek sorába lépett!”⁵¹ A számok ugyan csökkentek az évek során, de az áttérés tendenciája nem változik. „A legtöbb hívet a baptisták a református egyháztól hódították el: 1913 végéig összesen 716 református férfi és 945 református nő lett baptiztává. Sorrendben ezután a róm. kath. egyház (232 férfi és 289 nő), a görögkeleti (258 férfi és 199 nő), majd az evangélikus egyház (180 férfi és 222 nő) következnek. A viszonylagos veszteség nyilván a református egyházban a legnagyobb, de utána azonnal az evangélikus egyház következik s csak azután a görögkeleti és római katolikus egyház. Megállapítható az is, hogy a baptista felekezet híveit erősen tudja tartani; a hozzá térők csak nagyon kis száralékban térnek vissza vagy át egy másik felekezetre.” De a statisztika szerint nemcsak az első világháború előtt nőtt állandóan a baptisták létszáma. *Karney Károly* megállapítása szerint „a baptista gyülekezet (...) a törvény által is elismert megalakulása óta statisztikailag is megállapítható gyors gyarapodást mutat.”

Az azóta elmúlt évek adatai ezt a megállapítást igazolják, amennyiben a baptizmus hódító ereje állandóan növekvőben van: 1922 óta a betérők száma 1926 kivételével, amikor 363 volt, állandóan 500 felett mozgott, sőt 1925-ben 753-ra ugrott fel. A legtöbb veszteséget a baptisták javára ismét a református egyház szenvedte, amennyiben 1919—1927-ig 1890 református lett baptistává.” Ugyanez a tendencia figyelhető meg a felekezetről külön számláltakon. Itt is a református egyház szenvedte a legérdekesebb veszteségeket.⁵²

Bizonyára ezek a statisztikai tények is motiválják a Református Egyetemes Konvent döntését 1937-ben, amikor határozat született a baptistákkal folytatandó tárgyalásra. *Ravasz László* meghívólevelére *Nagy Pál* válaszolt, mely szerint a felekezeti vezetősége „örömmel késznek mutatkozik arra, hogy az indítványozott megbeszélésen részt vegyen”. (...) „A Krisztusi egyházak közötti békének s a krisztusi tanítványok közötti testvé-

A pünkösdi mozgalom történeti gyökerei

a) A PÜNKÖSDI MOZGALMAK KIALKULÁSA

A pünkösdi mozgalom századunk ébredéstörténetének jellegzetes hajtásai. Szoros kapcsolatot tartanak a múlt századi ébredési mozgalmakkal (revival). Ezt nemcsak történelmi kapcsolópontok bizonyítják, hanem a mai pünkösdi mozgalmak tanításainak elemzése is. A szentlélekkeresztség szükségét már a múlt század végi ébredési mozgalmakban jelentkező úgynevezett „szent-ségi mozgalmak” is hangsúlyozták úgy, mint „második áldást”. Ennek a tanításnak kialakulására olyan neves evangélikázatorok gyakoroltak hatást, mint A. H. Diwight, L. Moody, Ch. C. Finney és R. Torrey.¹ „A hívő életnek két egymás után következő és különböző válság-élményének wesley-i értelmezését kísérelték meg feleleveníteni; az elsőt újjászületésnek, a másodikat második áldásnak nevezték.”²

A másik, már a múlt századi ébredéstörténetben jelentkező elv a fundamentalizmus hatása.³ Ez a bibliamagyarázasi elv az ósegyház normatív jellegét hangsúlyozta. Tudatosította a hívő keresztyénységben azt az igényt, hogy vissza kell állítani azokat az állapotokat, amelyben az apostolok cselekedeteinek ősegyháza élt. Ezt elsősorban a gyülekezet szervezetére és ennek karizmatikus vezetésére vonatkoztatták. Tehát egyre nagyobb szerepet tulajdonítottak a lelki ajándékoknak.

Ezek az egyre szélesebb körben ismertté váló mozgalmak hozták létre a világ különböző pontjain egymástól függetlenül, de csaknem egyidőben a szentlélekkeresztséget valló mozgalomokat.⁴ Ausztráliában már 1901-ben az egyik ébredési mozgalomban találkozunk a nyelveken szólás jelenségével.⁵ 1905 után a

ries viszonyoknak előmozdítása céljából mindig szívesen közreműködünk, s ezt tenni az egyházak autonómiájának s a lelkiismereti szabadságnak kölcsönös tiszteletbentartása mellett — a jövőben is hajlandók vagyunk.”

Az igazi párbeszédhez a feltételek csak a felszabadulás után teremthetők meg. Ennek első jele az Országos Református Szabad Tanács 1946. augusztus 14—17. közötti Nyíregyházán hozott határozataiban volt. „Bűnbánatot tartott a Szabad Tanács a kisebb protestáns egyházak és közösségek irányában tanúsított szeretetlen és elzárkózó magatartásért, részvétlenségért és az ellenük elkövetett bántásokért. Mindezekért bocsánatot kért.”⁵⁴ Ennek a bűnbánatnak megrendítő betetőzője volt az, amikor Bereczky Albert püspök 1953. november 24-én a Baptista Egyház jubileumi közgyűlésén kért bocsánatot az elődök elkövetett bűneiért.⁵⁵ A bűnbánat itt is ez új lehetőségek életét fakasztotta. D. dr. Bartha Tibor köszöntőjében, amit a Baptista Egyház 125. éves jubileumán mondott el, minden szabadegyházi közösséggel érvényes szavakban foglalta össze a múlt máig élő tanulságait. „Hálát adunk baptista testvéreinkkel együtt a múltért, mert felismertük, hogy Isten Lelke a baptista misszió által ébredést munkált magyar földön egy olyan időszakban, amikor e hazában az ún. történelmi evangéliumi egyházakban a lelki élet elsekélyesedett. Egyházaink közös történelmének a kezdetét éles ellentétek jellemezték. A hazánkban már korábban meggyökerezett egyházak az államhatalom segítségével akartak védekezni a baptizmus térhódításával szemben. Isten irgalmas és hatalmas keze úgy irányította közös történelmünk folyását, hogy az ellentétek hovatovább vesztettek hevesességükből és helyet adtak a megengesztelődés testvéri folyamatainak.”⁵⁶

német csoportmozgalmakban (Gemeinschaftsbewegung), melyek a belmissziói mozgalmak magját képezték, jelentkezett ez a hatás Kínán és Norvégián keresztül (!).⁶ A két legnagyobb jelentőségű mozgalom a Los Angelesből elindult ébredés és a *Robert Evans* által elindított walesi ébredés volt.

A különböző karizmatikus felki ajándékok — különösen a beteggyógyítás és a profétálás — meglelte kimutatható az egész egyháztörténelem során. Még a legjellegzetesebben pünkösdista jelenségre, a nyelveken szólásra is vannak példáink. Már a monasztikák⁷ között, a II—IV. században is megtaláljuk ezt a jelenséget és az újabb kori ébredési mozgalmakban is szórványosan előbukkant. A franciaországi camissardok⁸ XVIII. századi mozgalomban éppúgy megtaláljuk, mint a metodizmusban.⁹ A XVIII. századi és a XIX. század eleji ébredéstörténet több magános nyelveken szólórol tud. A XVIII. század elején Halléban egy *Maria Malias* nevű profétanónél tapasztaltak a mai nyelveken szóláshoz hasonló jelenséget. A jelenség jogosultságát *H. A. Francke* (1663—1762) is elismerte. Ugyancsak nyelveken szólással járt *G. von Below* 1817. évi pomerániai ébredése, de ugyanezt a jelenséget tapasztalták a schaffhauseni ébredésben is, mikor *Spleis F. David* 1818. április 18-án hallgatóival együtt a mai pünkösdista nyelveken szóláshoz hasonló jelenséget élt át.¹⁰ A példákat még tovább szaporíthatnánk, de mindez nem változtat a tényen; elszigeteltek maradtak ezek a karizmatikus jelenségek. Csak a múlt század második felében értek meg azok a történeti, teológiai feltételek, melyben ezek a jelenségek kibontakozhattak.

A pünkösdi mozgalmakat a különböző hitvallású teológusok — a római katolikus és protestáns egyházak mellett — a „keresztyénység harmadik irányzatának” tartják.¹¹ A mozgalom robbanásszerű terjedése — különösen Afrikában és Dél-Amerikában — statisztikai adatokkal is nehezen követhető. A tájékozódást nemcsak a mozgalom szinte számtalan, lazán összefüggő irányzata nehezíti, hanem az is, hogy a történelmi egyházakon belül is találkoznak szentlelékkeresztséget valló gyülekezetekkel, melyek egyházszervezetileg nem szakadtak el az anyae gyháztól.¹²

Érdeemes ide iktatni a pünkösdi mozgalom egyik legalaposabb ismerőjének, *W. J. Hollenweger*nek egyik megjegyzését: „Afrika és Latin-Amerika sok országában jelentősen fölülmúlja (a pünkösdi mozgalom) a hagyományos protestantizmust. Olaszországban, Szovjetunióban, Franciaországban és Skandináviában pedig ez a leggyorsabban terjedő vallási mozgalom. A pünkösdizmushoz tartozók létszámára vonatkozó becslések 15 és 35 millió között ingadoznak. A statisztikai adatokban nemcsak azért van bizonytalanság, mert sok pünkösdi csoport nem fordít elég gondot a számadatokra, hanem azért is, mert a nagy pünkösdi tömörülések tekintélyes részéről nincs is módunk megfelelő adatgyűjtésre, mivel nincsenek kapcsolatban egyetlen missziói szervezettel sem.”¹³ Így a külföldi helyzet áttekintésénél csak a legfontosabb történelmi alapokra utalunk.

b) A PÜNKÖSDI MOZGALMAK KIHALAKULÁSA AMERIKÁBAN

Mint az előző szakaszban már jeleztük, a XIX. század második felében különböző helyeken egymástól függetlenül támadtak pünkösdi jellegű ébredések. Ezeknek egyike sem tekinthető a mai pünkösdi mozgalom egyedüli forrásának. Az elindulás, mely a mozgalom képét döntő módon formálta az Egyesült Államokra vezethető vissza. Itt volt a legélesebb a fundamentalizmus elve és a belmissziói, ébredési mozgalmak hatása. De egy másik hatással is számolnunk kell itt: „fontos — bár sok esetben közvetlen — hatást gyakoroltak rajongó ébredésükkel és spontán vallásosságukkal az amerikai néger gyülekezetek... a pünkösdista mozgalmak ugyanazokban a körökben voltak a legnépszerűbbek, ahol a híres néger spirituálék és a jazz zene megszületett”.¹⁴

Ha az amerikai pünkösdi mozgalmak kialakulásának előzményeit vizsgáljuk, itt is a különböző ébredési mozgalmakra kell utalnunk. Elsőnek az 1886-ban elindul *Latter Rain Movement* mozgalmat kell megemlítenünk, mely ma is létező perfectionista jellegű mozgalom (1960-ban kb. 6000 tagja volt; központjuk: Chattanooa), mely tanításában a legközelebb áll a későbbi

püünkösdi közösségekhez. A másik figyelemreméltó mozgalom a metodista környezetben elindult *Holiness Church*, melyben már a püünkösdi jelenségekhez hasonló megnyilatkozásokat találhatunk. Ez a mozgalom 1892-ben Liberty (Tennese) városból indult el.¹⁵

A tulajdonképpeni püünkösdi mozgalom gyökere egy Topeka (Kansas) nevű városban levő bibliaiskolához vezethető vissza.¹⁶ 1900-ban ebben a kis amerikai városban egy *Charles F. Parham* nevű metodista prédikátor szervezett egy önfenntartó bibliaiskolát, mely elé azt a célt tűzte ki, hogy az Apostolok Cselekedeteinek gyülekezetét, mint követendő példaképet tanulmányozza. A mintegy 40 jelentkező végezte ezt a munkát. 1900 decemberében — amikor Ch. F. Parham nem volt jelen — arról folyt a vita, hogy az Ap. Csel. 2:4; 8:14—19; 9:17—18; 10:44—47. alapján a keresztség és a nyelveken szólás összekapcsolható-e. Mivel nem jött létre egyetértés, a megoldásért egy napig imádkoztak. Ennek eredménye az lett, hogy 1900 szilveszterén *N. Ozman* nevű nő elsőként kezdett nyelveken szólni. 1901. január 3-án Parham és többi társai is átérték *N. Ozman* élményét és a csoportban a nyelveken szólás általános lett. Az új jelenség terjesztésére missziótevékenységet kezdtek, melylyel kiváltották az erőteljes helyi sajtótámadásokat és az üldözést. Ennek következtében a csoport szétszóródott.

A mozgalom következő állomása 1903 nyara, amikor egy *Mary Arthur* nevű, ima által meggyógyult nő *Galema* (Kansas) városba hívja Parham-t. Itt — munkálkodása eredményeként — 3 hónap alatt mintegy 1000 ember „gyógyult” meg és 800-an szóltak nyelveken. Az egyik helyi újság a csoda titkáról így tudósított: „Itt a hívők valamit kapnak, amit püünkösdiinek neveznek és ami lehetővé teszi számukra, hogy idegen nyelveken szóljanak, vagyis olyan nyelven, ami nélkül a lelki erő vétele számukra lehetetlen lenne.”¹⁷ A siker hatására Parham új bibliaiskolát nyit Houston (Texas) városban. Itt ismerkedik meg egy *W. J. Seymour* nevű néger prédikátorral, aki Parham hatására Los Angeles-i gyülekezetével (Azusa Street 312. sz.) a nyelveken szólásért kezd imádkozni.

Seymour Csel 2:4 alapján arról prédikált, hogy „aki nem szól nyelveken, nincs megkeresztelkedve Szentlélekkel”. 1906. áp-

rilis 9-én egy imaösszejövetelel egy 8 éves néger fiú szólt nyelveken először. Három éven át tartották ebben a bérelt templomban az imaösszejöveteleket nyelveken szólással, nyelveken énekléssel és prófétálással. A mozgalom vezetői majdnem mind négerek voltak. A történeteket *W. J. Hollenweger* így értékeli: „A Los Angelesi püünkösdi élmény az amerikai néger gyülekezetek történetéből ismert, a feketék között gyakran előforduló entuziasztikus kitörés, amelynek különleges püünkösdi minősítését a fenti elmélet (ti. aki nem szól nyelveken, nincs Szentlélekkel megkeresztelve) adta a Szentlélek-keresztséggel elmaradhatatlanul vele járó nyelvekenszólásról.”

Az eredmények a sajtóhírek nyomán világszerte ismertté lettek. Az egyik szemtanú, *Harvey Mc. Alister* így számolt be ezekről az istentiszteletekről: „Az egész világról jöttek emberek, hogy megtudják mi történik itt. Volt ott egy nagy terem, fent egy karzat. A ház éveken át éjjel-nappal nyitva volt. Minden nap két-három istentiszteletet tartottak és a karzaton éjjel-nappal imádkoztak. Az istentiszteletűi prédikáció után sokan felmentek a karzatra imádkozni. És amikor újra eljött a prédikáció ideje, valaki csemetett és mind lejöttek az istentiszteletre.”¹⁸

A Los Angeles-i kezdet után gyorsan terjedt a mozgalom. Magába olvasztotta a különböző irányú, a gondolattal rokonszenvező belmissziói mozgalmakat és szoros kapcsolatokat épített ki a külmisszió egyes evangélistáival Indiában és D-Kínában is.

Előbb a mozgalomból épült ki az Assemblies of God, amely Európa felé is kiépítette kapcsolatait. Európán és Latin-Amerikán kívül Indiában (1907), Dél-Afrikában (1908), Kínában (1907), Indonéziában (1920) alakult ki jelentősebb misszió.¹⁹

c) A PÜÜKÖSDI MOZGALMAK KIALAKULÁSA EURÓPÁBAN

A múlt századi belmissziói mozgalmak utolsó nagyszabású ébredési mozgalma a walesi ébredés volt. Egyrészt a különböző bibliikus mozgalmak alapos előszántást végeztek, másrészt az elmaradott tartomány feszülő gazdasági és társadalmi ellentétei fogékonnyá tették az embereket a megtérés erősen érzelmi szí-

nezetű élményének átélésére. Az ébredés elindítója és nagy hatású prédikátora egy *Robert Evans* (1879—?) nevű bányamunkás volt, aki 1904 őszétől a következő év tavaszáig építette ki ébredési mozgalmát. Az általa vezetett istentiszteleteken megvalósította az úgynevezett „Szentlélek által vezetett istentiszteletet”. A megtértek száma 1905 márciusában 85 000 körül volt. A mozgalom híre az egész világra eljutott. Az ébredésnek jelentős visszhangja volt Magyarországon is.²⁰

A walesi ébredés hatása különösen nagy volt a németországi belmissziói csoportmozgalmak (Gemeinschaftsbewegung) életében, ahol hamarosan igen erősen jelentkeztek a pünkösdista hatások. Ezt *Forgács Gyula* így írja le: „Ez a mozgalom (ti. a nyelveken szólás) Kinán és Norvégián keresztül Németországba is eljutott és Pfingstbewegung néven jó melegágyat talált a *Ge-meinschaftokban*.²¹

Jól jellemzi ezt a pünkösdista fejlődést az 1905. július 9—12-én Berlinben tartott „Európai Élő Keresztény Ifjak Szövetségének Értekezlete”, melyen többek között népes magyar küldöttség is részt vett.²² A konferencia főreferátumát július 10-én *R. Torrey* „Keresztelkedjetek meg Szentlélekkel” címen tartotta, melyben *Szalay József* nagybecskereki református lelkész szerint „mesteri különböztetést tett az újjászületés és a Szentlélekkel való megkeresztelés között”. Újjászületni szerinte annyit jelent, mint Krisztus után menni. Szentlélekkel megkeresztelkedni viszont nem más, mint erőt nyerni a szolgálatra. Jól jellemzi a konferencia hangulatát egy *Dolman* nevű wandsbecki lelkész beszédének kezdete: „Két mondatral kezdem s ezt írjátok le azonnal 15-ször. Első: A Szentléleknek bírní kell engem és a második: Nekem bírní kell a Szentleket.” Ezen az értekezleten részt vett és előadást tartott *J. Paul* is, aki később az európai pünkösd mozgalom egyik vezetője lett.

Az első igazán pünkösdista megmozdulás Európában *Thomas B. Barrat* (megh.: 1940) metodista lelkész oslói munkálkodása volt, aki egy amerikai útja során 1906. október 7-én New Yorkban egy pünkösd gyülekezetben szentlélekkeresztséget kapott. Visszatérve Norvégiába hirdetni kezdte a szentlélekkeresztséget tanítását. Evangélizált Norvégián kívül Svédországban, Dániában, Németországban, Angliában és Svájcban. Munkálkodása

nyomán alakultak meg az erős skandináviai pünkösd gyülekezetek.²³

A másik nagy jelentőségű személy, aki már a német belmissziói mozgalmakban is nagy szerepet játszott: *Pastor Jonathan Paul*, aki T. B. Barrat hatására került a pünkösd mozgalomokkal kapcsolatba és a radikális belmissziói csoportok körében képviselte a pünkösd tanításokat. 1907-ben Hamburgban, Kaszelban és Grossalmeradében támadt pünkösd ébredés. 1908 decemberében *Pastor J. Paul* szervezte meg az első németországi pünkösd konferenciát, melyen T. B. Barrat is részt vett. De más úton is eljutott Németországba a pünkösdizmus. 1906-ban már *Los Angelesből* érkeznek misszionáriusok Blankenburgba (Harz). 1907-től a műhlelmi konferenciák fogják össze a kibontakozó missziót.²⁴

Németországból terjed el Hollandiába a pünkösd mozgalom még 1907-ben *R. G. Polman* közvetítésével.²⁵ Angliában már 1906-ban találunk pünkösd csoportokat. Első jelentős képviselője *Alexander A. Boddý*, aki Barattal és J. Paullal tartott kapcsolatot.²⁶

A többi nyugat-európai ország közül elsősorban a svájci pünkösd mozgalom figyelemre méltó, különösen újabbban betöltött szerepe miatt. Itt 1907-től ismert a pünkösdizmus.²⁷ Franciaországban 1909-től,²⁸ Belgiumban²⁹ és Ausztriában³⁰ 1923-tól folyik misszió. Olaszországban a legjelentősebb protestáns egyház a pünkösd mozgalom, mely itt 1908-ban amerikai hatásra indult.³¹

A kelet-európai országok közül számszerint a Szovjetunióban a legjelentősebb a pünkösd mozgalom. Az 1960-as évek második felében a baptisták között zajlott le egy nagyobb arányú pünkösdista jellegű ébredés. *Martin Niemöller* szerint 1952-ben kb. 600 000 volt a baptisták száma a Szovjetunióban.³² Bulgáriában Odesszán keresztül hatol be a mozgalom, de a rendszeres munka kiépítése 1926-ban kezdődött el, amikor *D. Nikoloff* hazavándorolt.³³

A jugoszláviai, romániai, csehszlovákiai és lengyelországi pünkösd mozgalmak többféle, az amerikai irányzat hatására létrejött csoportból tevődtek össze. A jugoszláviai, romániai és csehszlovákiai misszióval a magyarországi misszióval is több-

féle kapcsolata volt a felszabadulás előtt. Magyar prédikátorok is folytattak missziót ezekben az országokban,³⁴ sőt több alkalommal is előtérbe került ezeknek az országoknak szervezeti egyesítése is.³⁵

d) A PÜNKÖSDI MOZGALMAK KÜLÖNBŐZŐ IRÁNYZATAI

Mint láttuk, a pümkösdista mozgalmak történetileg nem egy forrásból származnak, bár fő irányuk a Los Angelesből 1906-ban kiinduló Assemblies of God. A tájékozódást az is nehezíti, hogy a pümkösdista mozgalmak nagyon sok, egymástól független irányzatban élnek. Ezek a csoportok alkalmilag egyesülnek és tovább bomlanak, mint ahogyan ezt a magyarországi példák is mutatják. Jellemző adat, hogy 1960-ban az Egyesült Államokban 60-féle pümkösdista közösség élt és működött. De Németországban sem más a helyzet. Itt a német alapítású gyülekezetek különféle szövetségei mellett többféle misszió is dolgozik egymástól függetlenül.³⁶ Ugyanezt a képet a többi országban is megtaláljuk. Ennek a ténynek a tanításra is kiterjed a hatása: „A pümkösdista mozgalmaknak nincs egységes hitvallása... Az elvek nagyon széles változata és a hitelvi meghatározást illetően igazi szabadság uralkodik. Ez a szabadság a pümkösdista mozgalom egyik erősségét eredményezi (ugyanakkor talán egyik gyengesége is); képessé teszi a pümkösdizmust számos változat magábafogadására... A különböző pümkösdisták által írt könyvek ezt aényt nem mindíg tükrözik világosan, minthogy a szerzők sok esetben arra a sajátos csoportra koncentrálnak, amelyhez tartoznak. Ebben a perspektívában más pümkösdista csoportok jelentéktelen, vagy periférikus csoportoknak számítanak... Ebből következik, hogy egyes magukat pümkösdistáknak valló, de hitvallásos és gyakorlati vonatkozásban bizonyos mértékig eltérő csoportokról nem akarnak tudomást venni... Ezt csak azért jegyezzük meg itt, hogy az olvasó a pümkösdista iratokat jobban megértse, különösen azért van erre szükség, mert a sok változatot megzavarja azt, aki ezen a téren nem ismerős.”³⁷

Ez a tény hamar szükségessé tette a különböző nemzeti összefogások létrehozását. Ilyenek: North American Pentecostal Fellowship (Észak-amerikai Pümkösdista Közösség) (1948. okt.) „Assemblies of God in Great Britain and Ireland” (1924) „Elim Foursquare Gospel Alliance” (1952) „Arbeitsgemeinschaft der Christengemeinde in Deutschland” (1948). „Schweizerische Pfingstmission” (1935) stb. ...

Ezentúl a pümkösdista világkonferenciák fogják össze a különböző irányzatokat. 1912-re vezethető vissza a világkonferenciák tartásának legrégebb nyoma. A korai konferenciák kezdeményezései után 1921-ben Amsterdamban gyűltek össze a pümkösdista szövetségek vezetői, majd 1939-ben Stockholmban tartottak európai konferenciát, melyen magyar küldöttek is részt vettek.³⁸ A második világháború után indultak meg a rendszeres világkonferenciák. 1947 májusában Zürichben, 1949-ben Párizsban, 1952-ben pedig Londonban rendezték világkonferenciát. A legutóbbi világkonferencia Brazíliában volt 1967. június 23-tól, melyen 50 ország képviseltette magát.³⁹

A világ pümkösdistáinak számát — éppen gyors terjedésük miatt — nehéz megállapítani. Leonhardt Steiner statisztikai adatai szerint 1954-ben 3 132 100-ra,⁴⁰ David du Plessis 1958-ban 5 941 910-re teszi számukat.⁴¹ Ludwig Eisenlöffel becslése szerint 1964-ben elérte a 10 milliót. Ma már mintegy 20 millió pümkösdistáról beszél a szakirodalom.

A különböző ágazatok felsorolása itt csaknem lehetetlen. Itt inkább csak azokat említjük meg, amelynek működése a magyarországi pümkösdistákra hatást gyakorolt. A mozgalom fő ága, mint ezt már többször említettük: az Assemblies of God. Ez indította el a rendszeres és kiépített magyarországi munkát. Előtte viszont már a portlandi misszió vagy hivatalos nevén Apostoli Hit (Apostolic Faith). Ezzel az irányzattal állt kapcsolatban — csehszlovákiai közvetítéssel — a pütvárosi csoport. A missziónak ez az ága egész a felszabadulásig létezett, de képviselői nagyrészt kitelepedtek Csehszlovákiába. Ez az irányzat — mint a későbbi vizsgálat bizonyítja — tanításaiban is eltér az Assemblies of Godtól. A felszabadulás után *Békefi* (Holtzmann) *Mihály* létesített kapcsolatot velük.⁴²

A mozgalom 1906-ban alakult az amerikai Florence-ben. 1937-ben önálló szervezetét feloszlatta és csak mint misszió-mozgalom működik. 1960-ban a vezető *L. Carwford* volt, akivel Békefinek is volt kapcsolata. Az Egyesült Államokban ugyan kevesen vannak követői, de Németországban (Apostolische Glaubens Mission) jelentős a számuk. Különösen iratterjesztésük jelentős. Németországi központjuk Krefeldben (Linn) és Rheinhausenban van.⁴³

A magyarországi Óskeresztyén Felekezet 1961-ben az angliai alapítású „Apostoli Egyház — Óskeresztyén Misszióval” vette fel a kapcsolatot. Ez a mozgalom az 1904—1905-ös walesi ébredésből keletkezett. Alapítója *Daniel P. Williams* (1882—1947) és testvére, *Johannes Williams* (1892—1945) 1906-ban kezdik szervezni gyülekezetüket. 1916-ban veszik fel ezt a nevet (Apostolische Kirche), 1919-ben kezdik el a mozgalom külföldi missziójának kiépítését. 1922-ben Bradfordban tartják az első éves konferenciát. Jellemzője a mozgalomnak az apostoli és prófétai tisztség kettőssége. 1923-ban Dániában terjed el a mozgalom S. Bjoren és J. Folkersen hatására. Itt központjuk Koldingban van, ahol prédikátorképző főiskolát tartanak fenn. A két világháború között Franciaországban (1925), Olaszországban (1927), valamint Ausztráliában (1930) indult misszió. Az utóbbi helyen van a távol-keleti misszió központja. Jelentős eredményeket értek el Nigériában (1931-től), ahol 200 000 tag van több mint 2000 gyülekezetben, valamint Ghánában (1927), ahol 20 000 tag él 342 gyülekezetben. Az európai országokban a második világháború után terjedt el a misszió. 1946-ban Erwin Matthia munkája nyomán Németországban kezdődik, Svájcban Robert Wileneger evangélikus lelkes kezdte a missziót 1947-ben. Itt jó kapcsolatokat építettek ki a többi pünkösdi irányzatokkal és Gunthenben közösen tartják fenn a prédikátorképző főiskolát.⁴⁴

Meg kell emlékeznünk az afrikai eredetű „késői eső” mozgalomról, melynek hatásai Magyarországon az utóbbi évtizedben szórványosan jelentkeztek.

A mozgalom alapítója egy *M. M. Fräser* (1889—) nevű dél-afrikai prófétáné, aki 1922—1927 között éli át azokat a jelenségeket, amelyek nyomán megalapítja mozgalmát. A mozgalom szélsőségesen perfekcionista. A bűnök kiirtásának az a módja,

hogy a természetes emberi fül által érthetetlen nyelvsvizolás megértésével a prófétának Isten kinyilatkoztatja a bűnökét. Központjuk Benoniban (Dél-Afrika) van, ahol egy világtól elkülönített bűntelen közösségben — úgynevezett „hitházban” — nevelik a mozgalom misszionáriusait. Hítvilágukban sok primitív vallásos elemet, mágikus vonást vettek fel. Ezekkel a pünkösdi mozgalmak szembefordultak. Európában Németországban és Hollandiában tartanak fenn hitházat. Történetüknek és tanításuknak vizsgálata külön tanulmányt igényel.⁴⁵

Meg kell emlékeznünk a külföldön működő magyar nyelvű missziókról is, melyek jelentős hatást gyakoroltak a magyarországi pünkösdisták történetére. Első helyen az amerikai magyar pünkösdisták szövetségéről (Assemblies of God magyar ága) kell megemlékezni, mely időben megelőzte a magyarországi missziót. A második világháború kezdetéig aktív kapcsolatot tartottak fenn a magyarországi pünkösdi mozgalmakkal. Misszionáriusokat küldtek, adományokkal támogatták a magyarországi felekezetet, tapasztalataikat közölték a magyarországi lapok. A második világháború után is erőteljesen beleszóltak hazalátogató képviselői a mozgalom hazai ügyeibe (Szuhan András, Szabó Károly stb.). Ennek eredményeként a kapcsolat meggyengült. Lapjuk a *Lelki Fény*. Traktátusokat és más kisebb sajtótermékeket adnak ki. Történetükről hézagos és hiányos adatok vannak. Pontosabb vizsgálatot igényelne történetük.

Ettől az irányzattól függetlenül működik Bradfordban *Forster* Jakab vezetésével a „pünkösdistákat megújító mozgalom”, melynek lapja a „Bennebizz”. A mozgalomnak nagyobb a hangja, mint a munkája. Az Apostolic Faith is végez magyar munkát, hiszen az Apostoli Hit című lap egy-egy példánya magyarul is megjelenik (pl. egy 1965-ös példány van birtokomban). A szétforgácsolódó, egyéni utakon járó gyülekezetek vagy személyek felsorolására sem vállalkozhatunk nagy számuk miatt.

A magyar pünkösdi mozgalom — mint már fent említettük — a két világháború között jelentős missziót folytatott, különösen Jugoszláviában, Romániában és Csehszlovákiában. Ennek a misszióknak hatását, jelentőségét csak úgy tudnánk lemérni, ha az illető országok pünkösdi mozgalmainak történetét ismernénk. Mivel erre nincs módunk, csak egy-egy szórványos munkáról,

személyes kapcsolatokról tudunk. Itt csupán egy — túlnyomóan magyarokat magába foglaló mozgalomról kell megemlékeznünk, mely jelentős szerepet vitt a magyarországi pümkösi mozgalom történetében: ez a szabadkai prófétás mozgalom, mely 1943-ban indult el. A mozgalom mai neve: „Krisztus lelki evangéliumi egyháza” (Kristova Duhova Jevanajelska Crkve Glavno Staresinsko). A felekezet kialakulásáról a történelmi kapcsolatok vázolásánál kitérünk. A felszabadulás után a pümkösi mozgalom „prófétás” ága aktív kapcsolatot tartott velük, vitáikban többször is kikérték Rácz Ferencnek és feleségének tanácsát. Ez a kapcsolat a politikai viszonyok megváltozásával szakadt meg és csak 1956 után elevenedett fel. A fennálló hitelvi nehézségek — melyek úgy az Evangéliumi Keresztyének, úgy az Óskeresztyének részéről fennállnak — nehezítik a kapcsolatot. Központjuk Szabadkán van (főelőjáróság). Jelenleg kb. 500—600-ra becsülhetjük tagjaiknak számát. 1964-től származó adataink szerint tiszteletbeli elnökük Rácz Ferenc. Főelőjárójuk Szabó József.

Rajta kívül 9 prédikátor működött és mintegy 40 gyülekezet. Lapjuk a sokszorosításban megjelenő Örömhír (1962-től). Magyar kapcsolataikon túl Nyugat-Németország felé építettek ki kapcsolatokat. Nyugat-Németországban dolgozik egy Jäger Antal nevű misszionáriusuk. A közösség korábban a gyermekkeresztséget gyakorolta. Ettől a gyakorlattól 1966 óta eltérnek és ismét a felnőtteket merítik be. A közösségen belül a felbomlás folyamata érezhető. Ennek a frakciónak munkájánál úgy számolunk, mint minőségben jelentősebb az Assemblies of God újabb missziója Jugoszláviában.

1934-től volt kapcsolata e Magyar pümkösi közösségnek a Vescicán élő Novák Józseffel, aki Amerikában tért meg és Lerch Jánossal együtt kezdte a munkát Jugoszláviában. Jobbára a német ajkúak között terjedt a pümkösdizmus, mert Lerch német ajkú volt. A magyar pümkösi lapokban több beszámoló és cikk jelent meg a jugoszláviai ébredésről „Balecskáról, Vescicáról” és más közösségekből. Ez a munka a második világháború után csaknem teljesen tönkrement, mert a német ajkúakat mind kitelepítették Németországba. A mai pümkösi misszió csaknem teljesen új kezdésből nőtt ki. Vezetőjük a máso-

dik világháborúig Novák József volt, ma az ő veje, Ludvik Uljen, aki Zágrábban lakik. A lelnők: Dragutin Volt — Újvidéken lakik. Ma kb. 2500 tag és mintegy 30 munkásuk van.

Meg kell emlékezni a svédországi úgynevezett magyar misszióról, melynek az 1957 januárjában külföldre távozott Ladó József a vezetője. A misszió neve: „Evangéliumi Keresztyén Gyülekezet”. „Hívó magyarok közössége”, mely csak névleg alakult meg. Célul tűzte ki, hogy a külföldre szakadt magyarok között missziót folytasson, valamint azt, hogy a magyarországi Evangéliumi Keresztyén Gyülekezetek számára nemzetközi elismerést és kapcsolatot teremtsen. Ezzel inkább ártott, mint használt a magyar pümkösdieknek. Ladó József vezette az IBRA rádió magyar adásait. Itt Donald (Gérec) Ödönnel és Magyar Jánossal együtt sugározzák prédikációit. Kisebbségi traktátusokat adott ki. A magyar nyelvű Újszövetséget is kinyomtatta Svédországban.

e) A PÜMKÖSDI MOZGALMAK ÉS AZ ÖKUMENÉ

A dinamikus fejlődő pümkösi mozgalmak hamar felkeltek az ökumenikus mozgalmak figyelmét. *Nathan Söderblom* 1927-ben az uppsalai lelkeszerkezetben ezt mondta róluok: „A pümkösi mozgalom igazi ébredés a szó valódi értelmében — általa sokan akik bűneikben holtak és elveszettek voltak, vétkekben és nyomorúságban bolyongnak, bűntudatra ébrednek és új életet kezdenek. Ellátogattam pl. a Solnába, ahol pümkösdieket találtam, akik gúnyt és ellenállást, sőt mondhatnám üldözést szenvednek — mégis megtartották türelmüket, szeretetüket és nem egy ellenfelüket legyőzték keresztyéni alázatosságukkal és komoly áldott életükkel. Majdnem mindenütt ahol a lelkesek közelebb jutottak a pümkösdiekhez, azt tapasztalták, hogy rajongó megjelenés és némi rendszertelenség mellett elmélyült életet élnek szeretetben. Ez minden ember számára elérhető életet jelentene. Enélkül egy ember sem mondhatja magát keresztyénnek és egy egyháznak sincs joga magát egyháznak nevezni.”⁴⁶

De véleményével nem áll egyedül Söderblom. Dr. von Dusenp Henry, az „Egyesült Világegyházak” elnöke ezt írja: „A hagyományokon alapuló keresztyének sokszor beszélnek a »Harmadik Hatalom« gyülekezetéről (ez alatt a pünkösdi mozgalmat értik a katolikus és protestáns egyházak mellett) és sokszor lenézik, amolyan »szélen fekvő szektának« minősítik... Mindamellett ezek a mai keresztyénség történetében a legkiemelkedőbb valóságok. Úgy a katolikusok, mint a protestánsok sok érdekes igazságot vehetnének át tőlük, melyek fontosak a keresztyénség életében... A harmadik hatalom jelenlegi csoportja, mint a régi szekták is tették, ők is felszólalnak a régi felekezetek jelenlegi hibái ellen.”⁴⁷

Harmadiknak Martin Niemöller nyilatkozatát említhetném: „Személyesen a húszas években ismertem meg a pünkösdiakat a westfaliai kerületben. Itt találtam Dattel-ben egy pünkösdi gyülekezetet Ecke prédikátor vezetésével. A községházán gyűltek össze. Imaóráikat tartották ott, ahol nyelveken szótartást is hallottam. Én Ecke testvért komoly embernek tartottam és bár nem értettem a nyelvekenszólást, megnyugodtam, hiszen Pál idejében is előfordult, hogy emberek idegen nyelveken szóltak, amit nem értettek meg.”⁴⁸

Igy nem csodálhatjuk, hogy az Egyházak Világtanácsa megpróbálta a pünkösdiakat megnyerni. De volt egy belső ok is, ami az EVT-t a tárgyalások megkezdésére serkentette. A pünkösdi megnyilatkozások egyre jobban előtérbe kerültek az USA és Európa anglikán, presbiteriánus, evangélikus, sőt római katolikus egyházaiban is.

Az egységötörekvések legnevesebb munkálója pünkösdi részről *David J. du Plessis* (1905. júl. 2.), aki 1957-től megfigyelőként részt vesz a különböző ökumenikus összejeveteleken. Az első döntő lépés az Új-Delhiben tartott világyűlésen történt, ahol a chilei pünkösdi egyházat (Pentecostel Churc of Chile) felvette a világtanács tagjai sorába.⁴⁹ Itt az könnyítette meg a csatlakozást, hogy a korábban metodista jellegű közösséget sok szál fűzte az ökumenikus mozgalomhoz.

A chileiek lépése új problémát vetett fel mind a pünkösdi mozgalmakon belül, mind az Egyházak Világtanácsában. Megindult a tanulmányi munka.⁵⁰ Ennek kiemelkedő állomása volt a

Gunthenben⁵¹ létrejött informatív találkozó, melyre több mint félszáz előkészület után az európai pünkösdi szervezetek vezetőit hívták meg. A lengyel, jugoszláv, német, svájci, angol, dán, svéd és magyar pünkösdi vezetők vettek részt és képviseltette magát az Assemblies of God is. A megbeszélést az Egyházak Világtanácsa részéről *W. J. Hollenweber* készítette elő, aki az EVT osztiályának vezetője. A találkozó 1966. október 23–24-én folyt le. A megbeszélés nem volt hivatalos.

A svájci pünkösdi közösség vállalta a védnökséget a találkozó felett. A megbeszéléseken Leonhardt Steiner a svájci pünkösdi misszió titkára elnökölt. Az EVT részéről megjelent Martin Niemöller az EVT egyik alelnöke, 5 végrehajtó bizottsági titkár és egy katolikus karizmatikus egyesülethez tartozó lelkes. Pünkösdi részről 23 vezető és megfigyelő volt jelen. Magyarországot Fábán József képviselte. A találkozóon részt vett Pallotay Sándor és Ungár Aladár is. „A megbeszélés központjában az egyház megújulásának ügye állott, hivatkozással az EVT által 1968-ban Uppsalában tartandó teljes ülésének lemondatára: „Ímé mindent újjá tesztek.” Az volt a kérdés, hova vezethetne az egész világnak az Egyházak Világtanácsában is óhajtott megújulásához? A megbeszélés mindkét részről a becsületes nyíltság és barátság szellemében folyt le. A meggyezéseket és aggályokat világosan megállapították. Anélkül, hogy bármiképp lekötötték volna magukat, abban a meggyőződésben váltak szét, hogy az ehhez hasonló megbeszélések mindkét részről hasznosak és nyereségesek lehetnek.”⁵²

A tanácskozás összehívását nehezítette az ökumenikus tanács iránt megnyilvánuló bizalmatlanság. Ezért is és az álláspontok egyeztetése miatt is szükség volt egy előértekezletre, amelyet 1966. október 22-én tartottak. A tanácskozás alapját két pünkösdi referátum adta, az egyiket J. Hywel Daves londoni pünkösdi lelkes, a másikat pedig Ludwig Eisenlöffel német lelkes tartotta.

A tanácskozás teológiai, érdemi részét is vizsgálat tárgyává kell tennünk. Pünkösdi részről az egyház megújulásának előfeltételét a bibliai egyházfegyelem helyreállításában látták.

Eszertint „Jézus Krisztus egyháza az újonnszületetek gyülekezete”. Ezen túl a fő kérdésekben a következőkben állapodtak meg:

- „A) Az Úr Jézusnak, mint az ő egyháza egyedüli fejének elismerése.
 - B) Öszinte imádkozás és tanúskodás a Szentlélek kitöltéséért.
 - C) A Szentlélek korlátozás nélküli elfogadása az adományokban és erőken való minden nemű hatásával. Nem hiszünk, hogy az evangélium szolgálatára elegendő volna a teológiai képesítés és az egyházi ordináció.
 - D) Állandó és megrendíthetetlen bizonyágtétel arról, hogy a Szentlélekkel való személy szerinti megjeljesedés az egyház megújulásának elengedhetetlen feltétele.
 - E) Kitérés abban a reményben, hogy a mi Urunk újra eljön az egyház beteljesedése és Izráel helyreállítása végett.”
- Az Egyházak Világtanácsa részéről három referátum hangzott el:

1. Az Egyházak Világtanácsának célja.
2. Az európai pünkösdi mozgalom a saját és a mások szemlélete szerint.
3. Milyen készülődést vár az Egyházak Világtanácsa a pünkösdi mozgalomtól?

A megbeszélés úgy indult, hogy minden előadást az ellenkező csoport egyik tagja bírálta meg. Pünkösdi részről a vitát így értékelték: „Összefoglalóan megállapítjuk, hogy egymással diszkrétén tárgyalva, megalkuvás nélküli nyíltsággal és bárátságos szellemben beszélgettünk. Öszintén igyekeztünk egymás érveit meghallgatni és megérteni, még ha lehetetlen volt is az ellenvéleményt mindenben helyeseelni. Elméletben inkább volt egyezés, a gyakorlati alkalmazásban aligha lehetett egyeségre jutni.”

A fő vitatéma nem a Szentlélek-kereszttség, hanem a biblia-szemlélet körül forgott. A pünkösdi mozgalom alapvető struktúrájánál fogva ragaszkodik a fundamentalista biblia-szemlélethez. A vitában Martin Niemöller képviselte a mai protestáns biblia-szemléletet, mely szerint Jézus a kánon kánonja. Ez elfogadhatatlan volt a pünkösdierek számára. Közéletben állt hozzá-

juk a Bolovoj által képviselt hagyományos ortodox biblia-szemlélet.

Az Egyházak Világtanácsa részéről a tanácskozás összegzése H. B. Handspicker és Lukas Vischer vállalkozott,⁵³ melyben egyrészt megpróbálták felvázolni a mozgalom történeti gyökereit, tanítását, majd a Szentlélek-kereszttség élményét. Illusztráló történetekkel teszi szemléletessé vizsgálatait, majd pedig a bevezetésben a pünkösdierek és a hagyományos egyházak viszonyait foglalja össze. Itt csak az ökumenikus kapcsolatokra vonatkozó részt említtem a cikkből. Rögtön a bevezetésben megállapítja, hogy a pünkösdimizmus nem egyház, hanem mozgalom, egy irányzat az egyház életében. A tanulmány összegzése először is — talán reflektálva a guntheni tanácskozásra — a biblia-szemlélet kérdését feszegeti. Először a biblia különböző, egymással közös nevezőre nem hozható rétegeiről beszél, majd megállapítja: „a pünkösdierek ma az újtestamentumnak egy olyan szemléletére hívják fel más keresztények figyelmét, amelyet sokan közülük nem vesznek tudomásul”.

Majd azt a kérdést vizsgálja: szekta-e a pünkösdimizmus? A tanulmány szerint nem, mert nem tartják magukat egyedül üdvözítő egyháznak. Megállapítja: „A pünkösdimizmus tarka, változatos szervezettsége és hitelvi sokfélesége folytán inkább maga is ökumenikus mozgalom. Azonkívül nincs olyan pünkösdi felekezet, amely az Egyházak Világtanácsának alapbázisát ne tudná jóhiszeműen aláírni.”

A tanulmány zárómegállapítása is elgondolkasztó: „A világtanács taggyűléseinek látniuk kell azt, hogy a pünkösdi mozgalom képviselőivel lehet és szükséges is beszélgetni.

Azt is tartsuk szem előtt, hogy azoknak a taggyűlésein kívül, akik maguk is lelkiájdékokban részesülnek — olyanokban, amelyeket sokan nem ismernek — és akik a kölcsönös megértés előmozdítóit lehetnek, sok segítőeszköz áll rendelkezésükre.”

Ezután nem véletlen, hogy a pünkösdi képviselők részt vettek az Egyházak Világtanácsának uppsalai nagygyűlésén. A Chilei Pünkösdi Egyházat a püspöki rangban levő C. Enrique Chavez Campas képviselte.

A világyűlésen két braziliai pünködsi egyház is képviselte magát. *Manoel de Mello*, az Igeja Evangelica Pentacostel Brazili para Cristo nevű egyházat képviselte, mely a legnagyobb lélekszámú protestáns egyház Braziliában. Az Assembly of God braziliai misszióját Erequias Ribeiro *Braziola* és Antonio de Olivera *Rocha* képviselték megfigyelőként. A Filadelfia Assembly (Pentacostel) megbízottjaként John-Willy *Rudolph*, míg a svéd pünkösdiek megfigyelőjeként Wirmark *Bo* volt jelen. Természetesen részt vett a tanácskozásokon J. du Plessis is.⁵⁴

Hogyan alakult a pünködsi mozgalom és az Egyházak Világtanácsának viszonya? A pünködsi közösségeken belül erős azoknak a tábora, akik élesen elhatárolják magukat mindenféle beolvadási szándéktól, különösen az észak-európai pünködsi egyházak álláspontja következetes ezen a téren. Az Egyházak Világtanácsa tagegyházai részéről sem egyértelmű az álláspont. Vannak, akik a pünkösdiek entuziasizmusát veszélyesnek tartják, viszont mások rokonszenveznek a pünkösdiek dinamizmusával.

Uppsala után határozta el az egyik braziliai pünködsi egyház: „Evangeliumi Pünködsi Egyház, Brazília Krisztusért” (Igeja Evangelica Pentacostel Brazil para Cristo), hogy belép az Egyházak Világtanácsába. Jellemző viszont az a mód, ahogyan ezt a lépést az egyház megindokolta. Az 1 000 000 tagot számláló egyház, mely Dél-Amerika második legnagyobb egyházának vezetője Manoel de Mello (1929. aug. 20-án született) így indokolja a döntést: „Bár istentiszteleti szempontból az EVT kerékpáron jár a sugárhajtásos gépek korszakában”, a társadalmi szolgálat és munka terén azonban hatalmas munkát végez.⁵⁵

Manoel de Mello szerint „az EVT-nek szüksége van a spon-tán kegyelmi ajándékokon alapuló kötetlen liturgia behatására, viszont a pünködsi mozgalomnak szüksége van az EVT társadalmi és politikai irányú szolgálatára. Egy másik latin-amerikai pünködsi vezető, Alfredo Ramirez, hasonlóan nyilatkozott a Chilei Pünkösdista Metodisták nagygyűlésén. (Ez a legnagyobb protestáns felekezet Chilében 300 ezer taggal.)

Egy biztos. Uppsalában nyilvánvaló lett a pünkösdiek álláspontja. *Husztí Kálmán* így jellemzi az egyik Uppsalában jelen-

levő pünködsi vezetőt — talán David J. du Plessist — „A szélsőséges vallásos subjektívizmust képviselte. Pozitívan értékelte a kis szabadegyházak iránti megértés készségét az Egyházak Világtanácsán belül, de merészen kijelentette, hogy ha a Világtanács nem a személyes hit útján halad, akkor a modern idők Antikrisztusa lehet.”⁵⁶

Az EVT uppsalai nagygyűlése után a Lutheránus Világszövetség 1970 júliusában tartott V. nagygyűlésén is szóba került a pünködsi mozgalommal való kapcsolatok kérdése.⁵⁷ A nagygyűlésen jelentős hangsúly került a pünkösdiekkel való egység ápolására. A magyar tanulmányi bizottság előkészítő anyagát *Veöreös Imre* kőbányai evangélikus lelkész készítette el.⁵⁸ A tárgyilagos hangú tanulmány figyelemre méltó. Alapvető teteleit a személyes érdeklődésen és adatgyűjtésen túl *W. J. Hollenweger* alapvető monográfiája és *Kardos László* bakonyecsernyei vizsgálataira építi fel.⁵⁹

Bennünket a cikk értékelő része érdekel különösen, melyet a szerző három pontban sűrít. Először szociológiai szempontból értékeli a pünködsi mozgalmat. Óv attól, hogy „leegyszerűsítve csak anyagi inséget lássunk társadalmi rugónak a pünködsi kegyességben”, de mégis arra a végeredményre jut, hogy „szociológiai szempontból a pünködsi mozgalom nagyrészt a gazdasági és társadalmi felszabadulás áttételes formája az egyén számára részben valóságos, részben illúzióban történő megvalósulása”.

A második értékelő szempont a pszichológiai magyarázat kérdése. A pünkösdizmussal foglalkozó irodalom sokszor úgy értékeli az itt megnyilatkozó jelenségeket, mint beteges lelki jelenségeket.⁶⁰ Ettől a szerző — *W. J. Hollenweger* és *Kardos László* vizsgálatait nyomán — elhatárolja magát. A vallásos élmény vágyát nem lehet eltorzulásként értékelni. Kardossal együtt vallja, hogy a pünködsi istentisztelet jelenségei „a vallásos tudatnak a vallásos érzületnek, a vallási rítusnak éppannyira szabályos megnyilvánulásai, mint amennyire nem rendhagyóak bármely más keresztyén vallásos irányzatéi”.

A harmadik vizsgálati szempont — teológiai. Ezen a ponton a legönállóbb a tanulmány. Így itt többet is kell belőle idéznünk.

„Az újszövetségi történeti helyzet magában még nem dönti el a kérdést, hogy mennyi létjogosultsága van korunkban az őskereszténység entuziasztikus gyakorlatának. Annyit azonban eldönt, hogy a nyelveken szólást és a Szentlélek más, az Újszövetségben felsorolt entuziasztikus ajándékait nem lehet a formájuk miatt a kereszténységgel ellentétes jelenségnek tartani.”

„Ha ... az entuziasztikus jelenségek igazi Krisztus-hittel, Istent kegyelme nagyságának hirdetésével járnak, úgy tekinthetünk rájuk, mint a sokszínű kereszténység egyik válfajára, amely bizonyos társadalmi körülmények között, bizonyos emberi sorsok és lelki alkatok számára a legmegfelelőbb kegyelési formát és gyülekezeti közösséget jelent. Ha nem tartják ezeket a sajátosságokat a kegyelem feltételének, s közösségüket egyedül üdvözítő helynek, nem tekintjük őket — vallási értelemben — szektának, hanem keresztényen testvéreknek, akikkel összefűz a közös hit.” Ezzel szemben három ponton hangsúlyozza az egyház szolgálatát a pünkösdi felé. Az első, amiben az egyháznak üzenete van a pünkösdi felé az, hogy a bűnbocsánat evangéliuma nagyobb minden karizmánál. A második Isten Igéjének objektivitását kell hangsúlyozni, azt, hogy az Ige több, mint az átélés. A harmadik pedig a kereszténység szociálétikai nézőpontja. Szerinte a pünkösdzizmusban sok a világitó, befelé forduló elem.

Ennek az elemzésnek ellentmond dr. Christian Lalive D'Epimay professzor egyik tanulmányában, melyben az elnyomott dél-amerikai emberek életében a pünkösdzizmusnak pozitív szerepet tulajdonít, mint ami „a kivetettnék, az elszigeteltnek, a kétségbeesettnek életértelmet ad, integrálódáshoz segíti egy társadalmi csoportban, vagyis megszünteti ennek az embernek kivetettségét, egy bizonyos emberi megbecsülést, jogot és felelősséget adnak neki”.

W. J. Hollenweger egy újabb cikkében arra is kísérletet tesz, hogy választ keressen arra a kérdésre: „Mi lesz a pünkösdi mozgalom jövője?” Válasza a következő: „Két lehetősége van. Alkalmazkodhat a kereszténység fővonalához úgy, hogy rögzíti a maga (fundamentalista) teológiáját és sajátos liturgiáját. Az európai és észak-amerikai pünkösdi egyházak nagyobb részének iskoláiban és szemináriumaiban ez a fejlődési irányzat

erőteljesen érvényesül, ámbar e téren még jelentős különbségek vannak az olaszországi és az USA-beli pünkösdiel között. (Az olasz pünkösdiel hazájuk protestantizmusának kétharmadát alkotják. Közvetlen és a tagok részvételét lehetővé tevő istentiszteletükkel Dél-Olaszországban éppen arra a néposztályra gyakoroltak erőteljes vonzást, amely alig lelhető föl a többi protestáns, vagy akár a római egyházban.)

A másik lehetőség az, hogy a pünkösdi mozgalom valóságos profetár egyházzá alakul, amely immár nem annyira bibliai igazolásokat keres a kismímettek szenvedéseikhez, hanem kialakít egy olyan keresztény reménységet, amelyből aztán kiformálódhat egy eredeti szegénynépi teológia, íratlan liturgiával és nem polgári szociális és politikai programmal. Ilyen irányú fejlődés kezdeteit szemlélhetjük Afrikában és Latin-Amerikában. Néhány szakértő úgy véli, hogy az afrikai és latin-amerikai kereszténység 2000-re létszámban felülmúlja majd a másik három világrész kereszténységét. Szerintük ennek a kereszténységnek a többsége, vagy legalábbis tekintélyes része, ehhez a kötetlen-íratlan pünkösdi típushoz fog tartozni, amely többé nem rendszeres és okszerű módon gondolkodik, hanem jelképekben és asszociációkban. Ennek a kereszténységnek fő közlési eszköze nem a könyv vagy az újság lesz, hanem a példabeszéd, a kórus, a tv és a rádió. Mindez magával hozhatja az ökumenikus közösség válságát, ha pedig ez a szükség tényleg bekövetkezik, akkor a teljes ökömenének számos megfontolást kell tennie a módosításokra nézve, amelyekkel a teológiai és szervezeti közösség megvalósítható ezzel az egyre növekvő keresztény irányzattal.”⁸¹

„Mikor a kövek is megszólalnak”

(Móricz Zsigmond novellája egy adventistáról)

A magyarországi szabadegyházi közösségek története kutatásának egyik nagyon hálás, de ma még szinte teljesen kiaknázatlan területe annak a megvizsgálása, hogy hogyan jelentkeztek irodalmunkban az az új életforma, amit ezek a hívő közösségek hirdetnek. Ezt példázza az is, amire már doktori disszertációmban rámutattam,¹ hogy a nazarénusok életéről irodalmunk jeles mesterei többször is szót ejtettek. Elég itt csak *Jókaira*, *Tömörkényre*, *Eötvös Károlyra*, *Justh Zsigmondra*, *Kodolányi Jánosra*, *Szabó Dezsőre* utalnunk és ez a névsor még közel sem teljes. A magyar nazarénusok élete *Lev Tolsztojt* is foglalkoztatta.² Így hát nagyon sok részleteredmény várható még azoktól a kutatóktól, mely célul tűzi ki annak a feltárását, hogy a szabadegyházi közösségek hogyan jelennek meg irodalmunkban. Ehhez az elvégzendő munkához szeretnék csak egy adalékot adni.

A Pesti Napló 1934. április 8-i — vasárnapi — számában Móricz Zsigmondnak egy remekbe készült kis novellája jelent meg. Móricz mai olvasóit is megragadja a műveiben felhalmozódott életanyag gazdagsága. „Tömérdek életre volna szükségem, hogy mindazt megírjam, ami megírásra bennem felhalmozódott”, írta magáról. Így hát sok minden nem került papírra abból, ami szívében élt, de a ránk maradt gazdag örökség fölfedezése sem kevés. A valóságot kutató, a Biblia után érdeklődő Móricz figyelmét nem kerülték el a „hívó emberek” sem. Tudunk arról is, hogy Karcagon meglátogatta a baptista gyülekezetet és riportot írt élményeiről.³ Mélyen megrendítették

az egyszerű parasztemberek bibliás hangú bizonyágtételéi. Az itt közlésre került novella egy adventista embernek állít emléket. Erdemes teljes terjedelmében ide idézni.

MIKOR A KÖVEK IS MEGSZÓLALNAK

„Már a lakás egészen tiszta volt. Az asszony mikor megkapta a levelet, hogy Mihály jön, csak még négy hetet az internálótáborban kell töltenie, napokig nem bírt a remegésével. Örült, hogy jön az ura.

Négy hétig takarította a kis házat. Kihordott minden bútort, kimeszelte, kitapasztotta. Mindenre gondolt. Az egérlyukakat üvegcseréppel tömte meg, a kemencét újra tapasztotta, a leütött tőciket megcsináltatta. Az összes bútort asztalossal reparáltatta végig. Még a mennyezetgerendákat s a deszkákat is forró lúggal sikálta meg. Az ablakokra új firhangot varrt. Cserép munkátlakat rakott és virágzó fuksziákat.

A lakás olyan lett, mint a frissen mosott üvegporhár. Jön az ember.

A ház után a kis udvar következett. A dísznóólat megcsináltatta. Ne kelljen szegény hadifogolynak hat nehéz év után minnyárt dolgozni... A csirkeólat úgy kimosotta, mintha szoba volna s kimeszelte... Szóval négy hetet avval töltött, hogy még a rossz kapanyelet is kicserélte. Nem lehet semmiben hibát találni.

Jön az ura, hát rendnek kell lenni. Mert rendes ember az ura. Komisz rendes ember. Hetyke, csipkedőnyelvű, széllebéllelt, vakmerő, verekedő. Elkapatott ember, mindig sok pénzt keresett, mert úti pallér volt, ott dolgozott az országotakon, a kövezőmesterek segítője volt, felügyelő, építő ember. Hozzászokott, hogy mindenütt ő parancsol. Hát hogy itthon ne kelljen neki parancsolni. Úgy találjon mindent, ahogy kell.

Megjött a levél, hogy szerdán este érkezik. Az asszony leült a levéllel s nézte az ura betűit. Sokáig nézte. Hát ennek a szenvedésnek is vége van. Ennek a nehéz hat esztendőnek. Minden újra kezdődik elölről. Nem lesz tovább magános. Nem lesz tovább rászorulva a rokonokra, hogy szántsák meg a földjét s

vessék el a búzát. Egész idő alatt csak azt várta, hogy majd hazajön az ember, akkor jó lesz.

Délelőtt már elment a kocsmába s vett egy liter bort. Azt hazavitte s beleöntötte a porcelánkancsóba s feltette az asztalra.

Akkor meggondolta, hogy a bornak nem jó, ha nyitott kancsóban van, visszaöntötte az üvegbe, és bedugaszolta, hogy majd csak akkor tölti ki, ha már itt lesz az ura. Ebédre nem jött meg, akkor eszébe jutott, hogy szivar is kell. Elment a boltba és vett két szivart. De hátha a fogságba rászokott a cigarettára, vett hát tíz darab cigarettát is. De hátha pipázik. Vett egy pakli dohányt és odarakta az ecettel kimosott pipák mellé, mert volt az urának pipája is.

Aztán mikor nem volt dolga, tovább csak ült s nézte az ura levelét. Nagyon szerette a nőket is, míg idehaza volt. De arra nem volt mégse ereje, hogy elhíjja azokat, akiket az ura abban az időben kedvelt...

Csak ült és hallgatott és nagyon szomorú volt. Minél közelebb érezte az urát, hogy megjön, annál szomorúbb lett. Egy kis port törölt le az ujjával az asztalon, ahogy ült. Már rászállott a por az asztalra, hiába töröli minden órában... A por rászáll a sima asztal lapjára, rászáll az mindenre, órá is rászállott. Sok ószhaja van már a fekete hajában. Hat év hosszú idő, azalatt a por száll, száll.

Még sajnálta is a nehéz magános életét. Gyermek nem volt, semmije sem volt, csak a bánata. Most ezt a bánatot sajnálta. Ez el fog múlni. Megjön a szőke kis piros ember és lárna lesz és mozgás lesz és élet lesz. Már úgy elszokott mindentől. Félt. Újra kell kezdeni a régi életet. A dinománomot, az eszem-iszomot. Pedig megszokta, hogy egy embernek, neki, mi kell? Semmi. Olyan kevésből meg lehet élni. Most jönnek a nagy alkudozások, számolások, tanácskozások. Sáros csizmák, bagós köpések. Lárna. Bot.

Nem baj. Ha az Isten így rendelte, el kell fogadni. Igyekezni fog engedelmeskedni. Az asszonynak az a kötelessége. Nem lehet, hogy az ember távol, nagyon távol a rabság kenyerét egye, csak azért, hogy a feleségének csendes élete maradjon. Kopogtattak az ajtón. Megijedt, ki az? Az ura lépett be.

Még megvolt lépve, hogy nincsen semmi csomagja, úgy jön be, mintha nem a világ végéről jönne. Jól néz ki, tiszta, elég jó ruha van rajta. Uri ruha, cipő, nyakkendő.

— Hol a holmid? — ez volt az első szava hozzá, mert nagyon elcsodálkozott, hogy az ura megöregedett. Fakó a hajszíne és a bajusza is igen lekopott. Nevet, de a nevetése is fakó. Minden fakó rajta, vagy talán hogy már esteledik.

Az ura kitérte a két karját, nem szólott, csak nevetett és megölelte. Olyan furcsa volt, alacsonyabb nála. Kisebbs lett ez az ember? De csak ráborult és sírt. Nagyon sokat sírt, mert most egyszerre minden kijött belőle, hogy mégis egészen érezte itt a kis urát. Itt az ölében s úgy megörült neki, mintha a fia jött volna meg.

— Megvagy?

— Meg.

— Végigtapogattá.

— Mindened megvan?

— Meg.

— Akkor jó van.

— Jó.

Ilyen kis szavak gügyögtek ki belőlük. És újra:

— Hát megvagy?

— Meg.

— Semmi bajod?

— Semmi.

— Éhes vagy?

— Ettem.

— Mit?

— Két zsemlét.

— Akkor éhes vagy?

— Azért nem.

Leültek egymás mellé s megölelték egymást.

Sokáig ültek szóltanul. Nem tudtak mit mondani.

— De nehéz volt, mondta aztán.

— Nehéz. Nekem.

— Hogy nem voltál itthon.

— Azért. Hogy nem vótam itthon.

— De már itt vagy.

— Itt.

Még jobban megölelték egymást. És még jobban nem tudtak szólani, míg be nem setétedett.

— Hozom az ételt.

Felállott, kiment, tüzet rakott, megterített. S olyan furcsa volt neki, hogy az ember odabent mit csinál. Benézett, csak ült. Fáradt szegény. Most pihenni kell neki. Csak ránevetett és visszazárta a tűzhöz, fújta, hogy hamarabb melegedjen az étel.

És a könnye miatt nem tudta fújni a tüzet, a kendője csücskével csak törülgette a szemét. Hogy ez az ő ura, csak ül. Pedig nincsen semmi baja. Keze-lába megvan, csak fáradt. Hogy jött ez haza? Senki se vette észre? Talán csak berepült, mint a madár. A táskája ott volt a pitvarban az ajtó mellett. Egy öreg táska, átkötte madzaggal és egy katonaköpenyeg. Nagyon avított. Nem merte megfogni. Olyan ijedelmes volt ez a nyűtt köpenyeg. Egész verhenyes volt a szürke színe. Biztosan kifőzték a táborban. Tetű ellen. Ezt hallotta másoktól. Fújta a tüzet és oda-odanézett a köpönyegre. Ez mindent elmondhatna. Hogy mért olyan csendes az ura, hogy csak ül bent a házban, mintha itthon se volna.

Végre sistergett a zsír a pecsenye alatt. Kis vizet öntött alá, akkor bement. Az ura úgy ült, ahogy hagyta s csak mosolygott és nem szólt. Megterítette az asztalt. Friss abroszt vett ki s elterítette, lesimogatta, tányérokat tett rá, evőeszközt. Kést, villát, kanalat. Sótartót. Poharakat, vizet hozott a kancsoba. Aztán hozta az ételt. Tálban. Odatette középre.

— No egyék.

Az ember a szóra megmozdult és mosolygós arccal közelebb ült az előtte odatett tányérhoz.

— Vegyen már.

Az ember vett. Nem nagyon sokat szedett. Figyelte, jóízűen evett.

— Te is egyél.

Ő is szedett, keveset. Evett.

Megállottak és nézték egymást. Ették és néztek. Néha felpillantottak a furcsa volt, hogy mindig eccerre néztek egymásra. Ezen el is mosolyodtak és mingyárt könnyes lett a szemük.

— Még egyen.

— Te is.

Ették. Akkor hallgattak. Most az asszonynak valami eszébe jutott. A bor. Nagyon elrestelte magát, hogy elfelejtette. Talán azért nincs az embernek étvágya. Rógtón elővette a borosüveget s hamar átöntötte a porcellánba. Odátette az asztalra. Az ura csak mosolygott. Hogy nem nyúlt hozzá, a szivar is eszébe jutott. Elővette a kredencből, a csészéből s a két szivart szépen odátette az ura elébe. A tíz darab cigarettát is.

Az ember csak nézett és mosolygott. Nem nyúlt hozzá.

— Nem kell?

— Nem.

— Nem ilyet szeret?

— Nem.

— Hát milyet?

— Semmilyet. És csak mosolygott.

— Hát mért nem?

— Én már nem szivarozok.

— Akkor bort. És öntött az embernek a poharába.

— Nem kell... Nem is iszok.

— Miért nem?

— En már adventista vagyok.

Az asszony egészen megijedt. Egészen megijedt az uráért, mintha valami nagy betegséget hozott volna a táborból.

— Mi az?

— Dániel próféta könyve. Abban van benne legjobban. Az a biztos tudat, hogy a Jóisten az embert nem erre teremtette, hanem valamely nemesebb célja van vele.

Az asszony hallgatott.

— Ez az adventista?

— Advent, azt jelenti, hogy eljövétel. El fog jönni a Messiás.

— Mikor?

— Jelenleg 3000 körül. Ki nem felel meg, kiközösítjük.

A legnagyobb barátsággal, hogy például: »barátom te nem vagy mi közénk való. Mások is eljöhetsz, de mint hozzánk tartozó tag, nem tehetjük, hogy engedélyezzük, ennél fogva élj boldogul a magad módja szerint, de nem velünk«.

Az asszony újra remegni kezdett egész testében.

— Hol tanulta ezt?

— Nikolszk Uszirizsk. Vladivosztoktól körülbelül 80 vöraszt.

— Foglyoktól?

Az ember szelíden s mosolyogva nézett a feleségére.

Borzasztó élményeken mentem át. 300 magyar hadifogoly volt ott két lágerben. Szenvedtünk és nem tudtuk miért. Orosz és japán felügyelet alatt. Akkor történt a csodálatos megismerés. Én orosz tiszték mellett voltam, mint küldönc, mert jól megtartam oroszul. Tolmács voltam. És abban a városban voltak orosz adventisták és egy magyar gyulai ember megismerte a hitüket és emiatt bajba keveredett. A kihallgatásnál ő beszélt és én fordítottam, amit mondott, úgyhogy megértettem és ez egy alapos beállítás volt részemre. Kész voltam magam is elfogadni. Gondolkozva nézett maga elé.

— Azt mingyárt megértettem, hogy ez az emberiség nagy dolga. Mint jó református láttam, hogy ez minden egyháznak csak jót tesz, mert vallást ad a vallástalanoknak és hónapok múlva elfogadtam én is az igazságot.

Az asszony idegenkedve nézte az urát, mintha ebben csak ugyan valami másat, idegent és ellenségest kapott volna.

— Mondd meg.

— Nehéz... Történelmi dolgok szükségesek hozzá. Nem olyan flegma dolog, hogy mondanak valamit és kész... Már sokan csodálkoztak rajta, hogy én ezt így szívemmel megértetem. Volt ott egy tanító, aki korholt, hogy nem református embernek való. Mondtam neki: »Tanító úr, tessék meggondolni. Nem szabad megállni, ahova Kálvin eljutott, a technika csodáléptekkel halad, akkor szabad tovább kutatni a Szentírást is és megint támadhatnak új Kálvinok...« De én most a világ kincsénél többre becsülöm ezt a világoosságot, amivel rendelkezem.

Az asszony némán hallgatott és álmélkodva csodálkozott.

— Örzsikém én neked megmondom: A közeljövőben ezek a legnagyobb világbirodalmak, ahogy állanak politikai szempontból, mind kérdésesek... mert létezni fog egy világbirodalom, ahol nem lesz halál...

Ahogy egyszer vízözön által lett rendezve az egész emberiség, most is meg lehet, hogy tűz által megemészte tisztítja meg Isten az emberiséget.

Okosan s komolyan nézett a feleségére:

— Azt mondja a Biblia: «Jöjjön el a te országod!» és nem azt, hogy mi megyünk el oda... Meg kell várni az időket...
Kinyújtotta a kezét s megfogta a felesége kezét.

— Édes feleségem, én nem az vagyok, akinek te engem ismeresz. Én nem iszom bort, nem szívok szivart és téged soha többet az életemben meg nem verlek... Ez nekem nagy küzdelmembe került, mint Jákóbnak, egy éjszaka nem is tudtam aludni és egészen megizzadtam, míg határozhattam és döntöttem... Távol születémtől, kedves feleségemtől, hazámtól... és azóta látom évről-évre, hogy a megismerés megbecsülhetetlen.

Az asszony hirtelen úgy érezte, mennyei csodát lát. Ez az ó ember?... Aki elment, a régi részeges, verekedő, durva kemény testével és hazajön ily csendesen, mint a beszálló angyalok és oly szavakat mond csillogó szemmel és édes szóval, ami csak isteni szó lehet.

Kitárta a karjait és hangos zokogással borult az ura vállára.
— Nem vagyok világi ember többé. Emlékezzél kedves Örszikém, képes voltam, ha éjjel hazajöttem egy órákor, rákényszeríteni, téged, hogy friss vacsorát csinálj nekem... És józanon megtettem, ha zene szólott valahol, táncoltam az ucca közepe... Hajlamos voltam a rosszra, olyan voltam, mint a pengő érc és a zengő cimbalom. Addig zeng-peng, míg verik, azután elhallgat és akkor semmi, csak rozsdás drót és veres deszka. Koporsó. Simogatta, s babusgatta a felesége fejét, hájját, egész szívvel mondta:

— Pénz, az semmi, erőszak, hatalom, az semmi... Ételben, italban bujálkodásban öröm nincs... Csak egy van, a tiszta egészség, a jóság, a türelem... Higgyl, amit mondok, én is hiszek, mert akiktől hallottam, az kertészember volt és az életből vett szavak jobban hatottak rám, mint a legnagyobb prédikációk...

Az asszony hitt. Zokogott és hitt. És boldog volt. Megváltott lett. Üdvözült.

Isten a köveknek is nyelvet adott.”

* * *

Móricz novelláiban valós élmények nyomán indult el. Nem kitalálta, hanem megfigyelte történeteit. Ezért nyomozódtunk a novellában leírt történet valóságmagva után. Hatvan esztendő távlatából már nehéz a történet szereplőinek azonosítása, de több nyoma is van annak, hogy egyes mozzanatai valóságos élményekre épültek.

Több olyan adventistáról is tudunk, aki az első világháború után orosz fogságban ismerkedett meg egyházunk tanításaival. Többek között ilyen volt Kovács Károly (1889—1972) testvérünk — népszerű ragadványnéven haja színéről a „vörös Kovács” — akinek ízes, népi bölcsességéről árulkodó mondásait mai napig szállóigeként őrzik azok, akik ismerték és szerették.

Többször elmondta megtérésének történetét. Orosz fogságban Fodor András testvértől ismerte meg az adventi igazságot. Fodor András testvér kunagotai születésű (1880. máj. 15.) volt és Gyulán, 1912. május 10-én Kessel Frigyes keresztelte. 1921. májusában lett evangélista. Előtte Gyulán mint virágkertész dolgozott. Így elképzelhető, hogy ő volt az a „magyar gyulai ember”, akitől a novella hőse először hallott az adventistákról, mert ez az ember „kertészember volt és az életből vett szavak jobban hatottak (. . .), mint a legnagyobb prédikációk”. Azt is tudjuk, hogy Fodor András testvér másoknak is eredményesen prédikált. Az ő bizonyágtétele nyomán ismerte meg Krisztust *Disziter János* szarvasi cipésmester is, aki még a fogságban megkeresztelkedett.

Kovács Károly testvér hazajövetelének körülményei is hasonlóak voltak. Kovács testvérünk is korábban kikapós, duhaj természetű ember volt, akire mindazok álltak, amit Móricz leírt a novella hősről. Elmondása szerint amikor a fogságból megérkezett, felesége éppen a kis kertben kapálgatott. Beszölt hát a kerítésen keresztül:

— Kell-e itt egy ember?

A rártartí asszony rögtön megismerte férje hangját és kissé kötözködve így válaszolt:

— Olyan mint volt, nem kell!

— Akkor jó — válaszolta a férj —, mert egy más Kovács Károly jött vissza.
Így is lett.

Kiss Lajos három levele

Sokszor elmondta ezt a történetet így is.

— Tudod-e, hogy én második férje vagyok a feleségemnek?

Erre mindig csodálkozó választ kapott:

— No ne mondd! Nem is tudtam! Hogyhogy?

— Amikor kimentem a frontra, az egy régi, hitetlen Kovács Károly volt, amikor visszajöttem, egy másik Kovács Károly lettem: hívó és megtért.

De mással is megtörténhetett ez az eset. *Id. Bondár György* (1875—1959) is Gyulán volt kertész. 1911-ben keresztelkedett és Szibériában volt fogságban két esztendeig. Sokat beszélt a gyülekezetben ottani élményeiről. Azt is elmondta, hogy több férfit is az igazsághoz vezetett a fogolytáborban: *Nagy Károlyt* Nagykállóból, *Morovszky Györgyöt* Nyíregyházáról. Az is lehet, hogy ő volt a novella bizonyágtévő kertésze.⁴

De úgy gondoljuk, nem a pontos azonosítás a fontos, hanem az, hogy Móricz Zsigmond, a magyar valóság egyik legjobb ismerője, művészi hitelű emléket állított a megtért ember mindennapokban gyümölcsöző életújulásáról.

Kiss Lajos a magyar néprajztudomány „szögény emböre” volt. Megtisztelő titulusként fogadta el magáról ezt a különös címet. Élethivatásul tűzte ki, hogy „anyagot hord és követ, téglát talicskáz össze, hogy ebből egyszer felépüljön a Néprajz Tudomány hatalmas hajléka.”¹

Élelművét áttekinteni sincs módunk. Sok száz tanulmányban, karcolatban örökítette meg a vásárhelyi népet, a kétkézi munkások életét, hétköznapijait, ünnepi szokásait és a használati tárgyakba rejtett művészetét. Kiss Lajos vetette meg a vásárhelyi múzeum máig csodált néprajzi, népművészeti gyűjteményének alapjait. Kedves tanítványa, Ortutay Gyula mondta tudományos munkájának titkáról: „mindig a maga társadalmában élő embert ábrázolja kapcsolatainak, eleven életének minden lehető fontos összefüggésében.”²

Kiss Lajost mégis emberi magatartása tette igazán nagygyá. Műveit nemcsak a páratlan anyagismeret, a tapasztalatból felhalmozott tudás teszi feledhetetlenné, hanem az emberi azonosulni tudás, ami minden sorából árad. Amikor eltemették, egy öreg hódmezővásárhelyi parasztember odabicegett a nyitott sírgödörhöz és ezt mondta:

— „Elment a legjobb barátom!”

De — és ebben volt Kiss Lajos azonosulásának tífka — ha a parasztembert temették volna, akkor a nagy tudományú műzeumi igazgató is ugyanezt mondta volna.³

Kiss Lajost Hódmezővásárhely adta a magyar néprajztudománynak, mégis életének döntő szakaszát — az 1912-től 1948-ig

eltelt éveket Nyíregyházán, a nyírségi dzsentrikr Krúdy tol-
lára kíváncsózó világában élte le mint múzeumigazgató. Min-
dig elvágyódott onnan, vissza Vásárhelyre, szögény embőreinek
világába, de ő sem volt próféta a maga hazájában. Nehezen
tudták elfelejteni a szülőváros urai, hogy csak takarékpénztári
szolga volt egykor édesapja. Így hát belefáradva a szélmalom-
harcba, elvállalta a Nyíregyházán felkínált állást. Búcsúzóul a
vásárhelyi főjegyző így vigasztalta:

— „Nyíregyháza sem különb hely Vásárhelynél. Oda is ki-
lenc csodört adott az állam — nekünk is.”⁴

Jósa András,⁵ a múzeumalapító melegen fogadta az akkor
már jeles tudóst, de Kiss Lajos se inni, se mulatni nem tudott.
Így hát nem volt hasznos hajtó erénye a dzsentritársaság szá-
mára. Gyökértelen maradt. Egyik legjelentősebb monográfiáját,
„A szögény ember életé”-t nem is ismertették, észre sem vet-
ték a nyíregyházi hírlapok. Az itt közölt három levelét is Nyír-
egyházról írta. Mindhárom levél címzettje Kiss János adven-
tista lelkes.⁶ Bennük Kiss Lajos embersége és a vásárhelyi
ember puritán hagyományokon erősödött hite nyilatkozik meg.
Erről írásaiban sokszor hitet tett. Ambrus Tibor 1959 elején
egy rádióinterjút készített vele. Az otthonról hozott szellemi
útravalóról a következőket vallotta: „Legtöbbet természetesen
otthon, szüleimtől tanultam. Még iskolába se jártam, máris sok
szoltárt, dicséretet tudtam. Anyám ugyanis reggelenként éne-
kelt, napközben pedig régi, szép nótákat dalolt.”⁷ 1912-ben egy
tárcanovellát írt Sófalvi Ezsaiásról, az öreg vásárhelyi kántor-
ról, a zsolnárok avatott szolgájáról.⁸ Ennek a puritán gyökerű
kegyességnek jelentős eleme volt a bibliaolvasás. 1909-ben szü-
letett az öreg pedellusról szóló írása, amelyben szívből jött sza-
vakkal emlékezett meg nagyapja családi bibliájáról.⁹

A levelek címzettje — Kiss János — festőművésznék indult.
A Képzőművészeti Főiskolán végzett tanulmányokat, majd a
grafikai tanszéken lett tanársegéd. Itt barátkozott össze Boross
Gézával, a XX. századi vásárhelyi iskola egyik jeles mesteré-
vel, akinek Kiss Lajos leánya volt a felesége. Kiss János 1932-
től a H. N. Adventista Egyház segédlelkésze, majd belmissziói
titkára volt. 1938-tól egy rövidebb ideig Nyíregyházán teljesít-
tett szolgálatot. Itt ismertette meg régi kollégája — Boross

Géza — apósával, Kiss Lajossal. Beszélgetésük során többször
előkerültek hitbéli kérdések. Kiss János elmondása szerint
legjobbban Isten gondviselésének titka foglalkoztatta Kiss La-
jost. Többször megkérdezte:

— „Hogy az Isten csudájába tudja a pap, hogy mit kell ne-
kem mondania?”

— „Miért van az, hogy sokszor eltalálja az ige, hogy mi az,
ami nekem fáj, ami nekem üzenet?”

De a három levél nemcsak Kiss Lajos emberségéről, hitéről
ad hírt, hanem a H. N. Adventista Egyház történetének egy
nehéz periódusához is érdekes adalékokat szolgáltat. A H. N.
Adventista Egyházat — a legtöbb szabadegyházi közösséggel
együtt — 1939. december 2-án belügyminiszteri rendelettel be-
tiltották mint honvédelemre veszélyes szektát.¹⁰ Korábban sem
volt nagy szabadsága az egyháznak, de ez a betiltó rendelkezés
azt jelentette, hogy a gyülekezetek kapui bezáródtak, a tagok
lopva, házaknál gyűltek össze, hogy az ígét tanulmányozzák.
De ekkor a „keresztyén Magyarország” — ahogyan a Horthy-
rendszer szerette magát titulálni — ez is tilos volt és bünte-
tendő. Az Országos Levéltár a belügyminisztériumi iratok kö-
zött egy egész sor jegyzőkönyvi kivonatot, büntetést dokumen-
táló papírt őriz, az adventisták meghurcoltatásáról. A büntetés
oka mindenütt ugyanaz: „összejövetelel tartottak és ott szek-
táriánus énekeket énekeltek és imádkoztak”.¹¹

A betiltást a sajtó örömmel fogadta. A „szekta-kérdés” végső
megoldását várták tőle és a rendeletet aláíró *Keresztes-Fischer*
Ferencet így magasztalták: „egész működése során tanúságot
tett arról, hogy a magyar néppel érez. Minden rendelkezésre
álló eszközt felhasznál, hogy a nép sorsán javítson. Az lebeg
szeme előtt, hogy a Belügyminisztérium egyúttal szociális mi-
nisztérium legyen. Hisszük, hogy minden eszközt meg fog ra-
gadni a szektába tévedt s jobb sorsra érdemes magyarok meg-
mentésére. Anyagi és szellemi segítséget kell nékik adni. Orvo-
solni kell a sebet, mely életérzésüket megzavarta és emberi ma-
gatarfásukat megtörtte. Jóleső nyugalommal állapíthatjuk meg,
hogy a magyar belügyminiszter személye minden tekintetben
hivatott erre.”¹² A „segítség” hamarosan büntetésekben, ház-

kutatásokban, csendőrfonokban realizálódott. Kiss Lajos itt közölt levelei közül az első ezeket a szomorú napokat idézi.

„Kedves Kiss Jancsi!

Mélyen, az elérékenyülésig meghatott bennünket újévi köszöntése: a nagy szeretetről tanúskodó szép lap, a rajta olvasható örök ige és az őszinteség és tisztaság, mely az egész munkáról árad — nagyon szépen köszönjük jóságát, áldó szavait. Mióta betette hozzánk a lábát, olyan világosságot hozott közeink, mely nem múlt el nyomtalanul és nem is múlik el soha és itt van velünk akkor is, mikor nagy távolság választ el bennünket. Adja Isten, hogy ez a világosság éltető napfényt hozzon magából mentül több embertársunk lelkébe, és sugározza vissza azt a sok melegséget, amit önzetlenül szór mindnyájunkra. Máskor is, de mostanában gyakran emlegettük, hogy az újságokból olvastuk a Kormány tiltó rendelkezését az adventisták, nazarénusok stb. eltörléséről.

Mi lesz Kiss Jancsival? — Kérdeztük sajnálkozva, pedig hát a most küldött szép lapján olvastottak is arról tanúskodnak, hogy ami Istenről vagyon, azzal még a kormányrendelet se szállhat szembe.

Tartsa meg az Isten azt a vidám lelkeszt, amely soha se esik kétségbe és amellyel bennünket is megvigasztalt, új életre keltett.

Nagy szeretettel
Kiss Lajos

Nyíregyháza, 1940. január 9-én.”

A levél utóirata *Boross Géza* keze írása:

„Kedves Jancsikám! Nagyon meleg szívvel köszönöm és köszönjük Pöszével együtt lelkednek egy elküldött darabját. A jó Isten Néked is adjon áldásos új esztendőket és sok szépet és nemest. Bármikor, ha erre visz száz tövisre hágó lábad, gyere hozzánk és pihenj meg nálunk, hol mindig szerető emberek fognak várni. Ölel baráti szívvel Géza” (más írással:), és Pöszé”.

A második levél két évvel későbbi. Közben hosszas utánajárással, közbenjárással sikerült az adventista egyházat más néven, mint Bibliakövetők Felekezetét 1941. január 17-én újra szervezni.¹³ A letartóztatások, a meghurcoltatások nem múltak

el, csak egy kicsit enyhültek. Hálásak vagyunk Istennek, hogy ezekben a nehéz időkben egyházunk akkori lelképásztorai nem menekülni akartak valamiféle területen kívüli helyre, hanem egyre nagyobb súllyal ismerték fel tennivalójukat, szolgálataikat az emberért. Ezt dokumentálja a másik két levél.

Kiss Lajosnak az 1942. február 12-én kelt levele megírására ismét az adja a közvetlen okot, hogy Kiss János rajzolt üdvözlő lappal, bibliai igével kívánt boldog új esztendőket Kiss Lajosnak és családjának. A válaszlévélben Kiss Lajos arról a lelki megrendüléstől vall, ami Fehér Gábor halálakor érte. Fehér Gábor emlékének több írásban is megörökítette Kiss Lajos.¹⁴ Az ő sorsában élte át talán a legközvetlenebbül a második világháború borzalmaival.

„Kedves Kiss Jancsikám!

Nagyon megörvendeztetett az annyi sok szeretettel készített szép lappal, méginkább a rajta olvasható bibliai idézettel. Legszívesebben pedig azzal a csodálatos cselekedetével, hogy éppen akkor keres fel találó üzenettel, mikor arra legnagyobb szükségem van. Aligha lehet ez véletlen. Nagy megpróbáltatáson mentem keresztül. Amint tudja, visszahúzódtam, befelé élő valaki vagyok. Nyíregyházán egyetlen barátom Fehér Gábor tanár volt. Nagyszerű talentum, fényes elme, végzetetlen mély érzésű lélek. Majd minden második nap mála voltam. Irodalomról, művészetéről beszélgettünk legtöbbször. Az a két óra, amit nála töltöttem, alig tűnt fel félórának. Ez is azt mutatja, mennyire áldásos volt együttléteünk. A háború kitörésekor elvitték katonának. Kolomeában volt. Annyi borzalmat látott, hogy felőrölte idegeit, méghozzá tifuszt is kapott, ami, mikor már itthon volt, el is vitte. Éppen Pál apostol szeretetről szóló evangéliumát olvastam, mikor hírül hozták, hogy már az utolsókon van. Ugyanazon a nehéz percekben mentem át, mint mikor feleségem örökre lehunyt a szemem. De eszembe jutott az imént olvasott súlyos szöveg: »A szeretet hosszantűrő, a szeretet soha el nem múló.« Ezek az örökértékű szavak mentettek meg a kétségbeeséstől. Mégis nagyon levert a Gábor halála. Napról napra mindjobban érzem, mit vesztettem elmúlásával. Mint a kivert kutya, úgy lódörgök az utcán, temetőben. Egyedül maradtam. —

És most jön a maga vigasztaló, megnyugtató kedves lapja. Mikor elolvastam, olyan enyhületet éreztem, hogy mindjárt az jutott eszembe: mit zúgolódsz, Lajos, íme küldött az Isten vigasztaló lelket! — Nem tudom én leírni azt a derűt, azt a »nagy percet«, ami akkor meglepte lelkemet. De a legőszintébb és legnagyobb hálát éreztem maga iránt, Kiss Jancsikám, és érzem most is, hogy felkeresett szomorúságomban. Az Isten áldja meg érte.

Pőse és Géza szeretetét is tolmácsolom, akik mindig tiszta örömtől éreznek, valahányszor Kiss Jancsi írását olvassák, vagy csak hallanak is róla.

Sok szeretettel ölelve vagyok és őszinte szívvel

Kiss Lajos

Nyíregyháza, 1942. febr. 12-én.”

A harmadik levél a legrövidebb. Egy meghurcolt adventista hívő ügyében kért közbenjárást Kiss János. Erre válaszolta ezt a néhány sort. A rövid levél vallomás arról, hogy hogyan „beszülték” meg Kiss Lajost a nyíri dzsentrik világában.

„Kedves Kiss Jancsikám!

Febr. 5. érkezett be a fellebbezés. Alispáni száma: 3287/1942. Ennél többet — sajnos — én nem tehetek. A nagy hatalmasok között én nagyon kicsi kis semmi vagyok. Legjobb meggyőződésem szerint csak ártnának közbeszólásaimmal, már pedig ezt nem akarom. Az ügy előadóját se ismerem. A mostani fiatalok annyit sem tesznek meg, hogy bemutatkozzanak. Én meg nem mutatkozom be nekik.

Ne haragudjon rám gyarlóságomért, eleget szégyenkezem én miatta. Sok szeretettel vagyok őszinte barátja

Kiss Lajos

Nyíregyháza, 1942. febr. 26.¹⁵

A három levél — dokumentum. Felelet a szabadegyházi közösségek betiltása felett lelkendező újságíró Keresztes-Fischert dicsőítő szavaira. A többi szabadegyházi közösséghez hasonlóan az adventista egyház is megerősödve, a szolgálatra mégjobban elkötelezve állt helyt ezekben a nehéz években. Ezek között a történelmi megpróbáltatások között gyűlt össze az az erkölcsi tőke, amely hozzásegítette egyházainkat ahhoz, hogy megtaláljuk helyünket a felszabadulás utáni új Magyarországon.

„Az űzöttek aranszívű papja”

Michnay László hagyatékában egy verset találtam. A vers *Peterdi Andor* (1881—1958) alkotása, a költő egyik kötetében sem jelent meg.

„Michnay László prédikátorhoz”

Ugattak, bógtek az ágyúk és a bombák,
Amikor reszketve beszédültem Hozzád,
Ég, föld remegett, akár üldözött lelkem:
Amikor tenálad menedéket leltem.

Se honom, se fészkem nem volt e világom,
Sehonnai lettem szép szülő hazámon,
Száz halál lesett rám s mint a hajszott dúvad
Nem tudtam, hogy merre meneküljek, bújjak.

Úgy szédültem oda ajtód küszöbére:
Semmit sem szólva, semmit se kérve
Csak szemem könnyei ragyogtak fel hozzád:
S lettél az irgalom, lettél a mennyország.

Kezed simogatott, vigasztalt jó szavad,
Lettél megáldott Krisztus-szavú pap:

»Az én házam, te házad és kenyerem felét
Az Úr nevében boldogan nyújtom most feléd.«

Így lettél az úzóttek arany szívű papja,
Ki Isten nevében lelkét osztogatja.

Testet ölt az Ige, ha elhangzik a szádon
S prófétaként jársz itt e vérző világon.”

Alatta a dátum: „1945. január 22.” Ez a vers a költő első alkotása a felszabadulás után. Peterdi Andor feleségének, Várnai Zseninek életregényéből rekonstruálhatjuk a vers születésének hátterét.² Michnay László adventista lelkész 1944 márciusában saját iratait átadta Peterdi Andornak, hogy egy Zab utcai faltelepen munkát vállalhasson. Mikor innen 1944 novemberében menekülnie kellett, dr. Istók János közbenjárásával kórházba került. Peterdi sorsáról így folytatja Várnai Zseni a beszámolót: „Andornak az ostrom legizzóbb napjaiban kellett elhagynia a kórházat. Kint bolyongott az utcán, és nem volt hova mennie. Omladékok, üvegcserepek között botorkált, reszkette a hidegtől és az éhségtől. A bombatámadások alatt be-bekérezkedett útbakés óvóhelyekre, de nem mindenütt túrték meg a gyanús idegent. Felkötött karja, sovány, borostás arca, gyűrött, kopott ruhája nem volt jó ajánlólevél. Az emberek gyanakvók és kegyetlenek lettek. ... Napokig járta így a várost, miközben bombák robbantak a feje fölött, házak omltak össze, téglatormelekek borították az uttestet, sebesültek és halottak heverték mindennütt.”³ Az utcáról — nem volt más választás — elcsigázva menekült a gettóba. Itt éli át a gettó felszabadulását 1945. január 17—18-án. Peterdi Andor erre így emlékszik vissza Várnai Zseni könyvében: „Nagyon beteg voltam ... mint egy nyomorult Koldus vánszorogtam és mégis, bármilyen hihetetlenül hangzik, boldogan, mert nem kellett többé félnem az emberi szörnyetegektől. ... Romok, romhalmazok, tüzek, robbanások, halottak, sebesültek úton-útfélen, amerre a szem ellátott.”⁴ Ilyen megelőző élmények után menekül Michnayékhoz. De erről szóljon ismét a hűséges élettárs, Várnai Zseni egy versrészlete:

Oda vánszorgott, ahonnan elindult
zsebében a Michnay papírokkal.
De most a testét sebek borították,
mint egy vén Jób olyan volt valóban.
Michnayné ápolta és etette,
de akkor már ez se segített rajta,
megtört szeme a messzeségbe nézett,
s mint száraz ág, oly vékony volt karja ...
a sok szenvedés végképp meggyötörte
úgy látszott már elvesztjük őt örökre.

Michnay László sirt is nézett néki:
ott volt közel a Petőfi-ház kertje ...

De hogy megjöttünk, s minket élni látott,
a boldogság őt is éltetni kezdte.⁵

A felszabadulás után a család Michnayéknál találkozott ismét. Így emlékszik erre Várnai Zseni: „Székely Bertalan utca 13. Egyemeletes kis ház, az adventisták székháza. Michnay László elnök az emeleten lakik családjával. Itt talált menedéket férjem a felszabadulás első napjaiban ... Michnay barátunk tárt karokkal fogadott bennünket, és már jött felesége is, olyan volt, mint a lágy kalács: édes, gömbölyded asszony, aki mintha azért jött volna a világra, hogy a jóságot megismertesse az emberekkel.”⁶ Ennyit a vers születésének hátteréről.

1965. november 3-i Népszabadságban egy apró hír tudatta, hogy október 30-án Singapore-ban 73 éves korában váratlanul elhunyt Michnay László, miközben hazájából feleségével együtt Ausztráliában élő gyermekeinek, unokáinak meglátogatására indult.⁷

Ki volt ez az ember? Ki volt „az úzóttek arany szívű papja”? aki az embertelenségben is mert és tudott ember maradni?

Békéscsabán született 1893. július 28-án. Édesapja — ki a tükrös szívek és a mézeskalács huszárok ügyes kezű mestere volt — fiát evangélikus tanítónak adta. Egy Szatmár megyei nyomorúságos kis községben, Kőlcshán tanítókodott, amikor 1914-ben, mint önkéntes, vonul be és a frontra kerül. A századforduló nacionalizmusából itt, a lövészárkok mocskáiban ábrán-

dult ki. Fogságba esett és megismerkedett a munkásmozgalommal. Csalódott a hivatalos egyházban, ami egy falusi egyházi tanítónál az első világháború idején nem is volt csodálatos. Hazajön. Itthon, mint tanító, először a községi, majd a járási, végül a megyei direktórium tagja lett. A Tanácsköztársaság bukása után az elcsapott egyházi tanító az öngyilkosság gondolatával foglalkozott, amikor bujkálása közben 1919 őszén befogadták, rejtgették a békécsabai adventisták és szorgalmasan hallgatta Zeiner Alajos prédikációit. „Itt ismerkedtem meg Jézus Krisztussal, aki szolgálul hív minket, hogy szeretettel tudjuk szolgálni felebarátainkat” — vallotta egyik visszaemlékezésében. Hat hónap múlva 1920. május 13-án itt szülővárosában keresztelte meg *Minc*k Adolf. Ezután mint könyvevangélista dolgozott Békécsabán, Békésen, Hódmezővásárhelyen, Szegeden. Eredményességét és rátermettségét látva az egyház vezetői 1920 végén a friedensau misszióiskolába küldték. Innen hamarosan hazatért, és 1921. június 1-től prédikátóri szolgálatba lépett. A rákospalotai, majd a Budapest, Baross u.-i gyülekezetben teljesített szolgálatot. 1921. október 16-án házasságot kötött. H. F. Schubert és L. R. Conradi, Minc A., Zeiner A. és Voigt M. segítségével szenteltek lelkészé 1925. március 8-án, de már egy évvel később, 1926. március 7-én kiváló képességeire és eredményes munkájára való tekintettel a Középmagyar Egyesület (egyházterület) vezetőjévé választották. Később a Kelet Magyar (1930. április 3.—1934. február 8.), majd a tiszántúli (1934. február 8.—1936. október 10.) terület vezetője lett. Így 10 esztendő területvezetői működése alatt az egész ország területén dolgozott.

1936. október 10-én a magyarországi Adventista Egyház elnökének választják. Elnöksége alatt fellendült egyházunk addig is jelentős karitatív munkája. Egy példa csak: 1937. szeptember 12-én Tápószelén, majd 1938. szeptember 4-én Vattán nyitotta meg kapuit az adventista „Óregok Otthona”, hogy otthont adjon mintegy 100 magatehetetlen, idős embernek. Ezeknek fönntartása egy 2600 tagot számláló kis egyháztól nagy anyagi áldozatot követelt. Ma is figyelmeztető, amit az otthon megnyitásakor mondott: „Ma 700 millió keresztény él a világon. Kellene, hogy sok milliószorosa legyen a szeretet az emberek kö-

zött. Nagyobb, mint régen volt. Hiszen gazdagabbak lettünk a tudományokban. A technika megváltoztatott mindent a világon. Csak a szeretetben lett szegény az emberiség. Sívár és szegény a lélek.”⁹ (Adventhírnök. 1938. okt.—dec. 3. p.) Ez profétai hang volt a második világháború tornyosodó felhőinek árnyékában.

Michnay László elnökségének idejére esett a magyarországi Adventista Egyház életének legnagyobb megpróbáltatása. 1939. december 2-án a belügyminiszter betiltotta egyházunk működését.¹⁰ Mindenféle adventista istentisztelet tilos volt. Lepecsételték az imatermek ajtóit. A családoknál lopva összegyűlekező híveket a csendőrök sokszor brutális kegyetlenséggel bántalmazták. Az egyház Michnay László vezetésével harcot indított a vallásszabadságért. 1941. január 17-én sikerült elérni, hogy új néven (Magyarországi Bibliakövetők Felekezete) engedélyezték ugyan az összejöveteleket, de minden istentiszteleten ott ült egy-egy detektív vagy csendőr és az istentiszteleteket csak 16 éven felüli személyek látogathatták.

Michnay László egyik élharcosa volt az üldözött és 1939-től részben betiltott kis egyházak vallásszabadságának. Egyike volt azoknak, akik felismerték, hogy a közlő történelmi vihar idején csak testvéri egyetértésben lehet a krisztusi szeretetparancsot teljesíteni. Az Adventista Egyház és Michnay László kezdeményezésére gyűltek össze első tanácskozásukra az üldözött kis egyházak, baptisták, metodisták, adventisták, szabad keresztények, ókatolikusok képviselői hosszú előkészítő munka után 1944 őszén a Szabad Egyházak Tanácsának megalakítására.¹¹

De a jó felekezeti kapcsolatok ápolásáért tett fáradozásai közben nem feledkezett meg a keresztény szeretet krisztusi parancsáról. Bátorságára jellemző, hogy amikor (1942. március 29-én) a nyilas irányzatú „Függetlenség” egész oldalas cikkben jelentette be, hogy az 1882—1883-as tiszaezslári vérvádról folyamatosan cikkeket közöl, Michnay László 1942. április 6-án kelt levelében tiltakozott a hírhedt és rettegett sajtófőnöknél, *Kolozsváry Borcsa Mihály*nál, aki mint az Országos Sajtókamara alapító elnöke kérlelhetetlenül harcolt minden baloldali gondolkodású egyén ellen. Ő volt a hírhedt „fajvédő gondolat” élharcosa a magyar sajtóban. Michnay László bátorságát egy-két idézet bizonyítja ebből a levélből: „Mélységesen megrendülve olvas-

tam el a Függetlenség bejelentését. Mint egy felekezet prédikátora, mint 1000/0-os, vagy ha kell 10 000/0-os protestáns keresztény ember, a Krisztus nevében kérem Önöket, ne dobáljanak tüzes csóvákat az amúgy is felfűtött tömegindulatok közé." Majd így kérdez: „Meg fog-e változni cikkeiknek hatása alatt a magyar munkás és középosztály helyzete? Lesz-e elég kenyér, jobb megélhetés, tisztességesebb életfeltétel, ha Magyarországon pogromra uszítunk és legyilkoltatunk 10—20 ezer ártatlan zsidót? Vállalják-e Önök a történelem ítélszéke előtt és az Isten ítélszéke előtt azt a felelősséget, mint aminő azzal jár, ha ezek a cikkek megjelennek? ... Bűn amit a Függetlenség elkövet, olyan természetű következményekkel jár, mely népünket, magyar hazánkat a civilizáltabb nyugat megvetésének teszi ki, ha nem most, úgy majd évek múlva és sem Isten, sem a magyar haza nem adhat feloldást a nemzet ellen ilyenképpen elkövetett bűnök alól." Ezután bibliai és vallástörténeti érvekkel bizonyítja a vád képtelenségét.

Végül egy frappáns érvet említ: „Bizonyára méltóztatik tudni, hogy az őskeresztényekkel szemben hasonló vádat emeltek a római birodalom pogányai. Nem is volt nehéz dolog, hiszen az úrvacsora szereztetési ígéje világosan arról szól: »Igyatok ebből mindnyájan, mert ez az Újszövetség az én vérem által... stb.« Mi sem volt hát könnyebb a Néróknak, a Caliguláknak, a Diocletianusoknak, mint felingerelni a tömeget, feltűznelni a keresztények ellen, kik elég szivtelenek és kegyetlenek tudtak lenni, hogy vallási szertartásaikhoz keresztényen szüzek vérért használják.»

De nemcsak írásban volt bátor Michnay László, hanem prédikációiban is. Szentanúktól tudom, hogy 1942—1943-ban a szószekről utasította ki az istentiszteletre belépő zöld inges suhancot, bátran ítélte el prédikációiban a fajgyűlöletet és önfeladózó emberszeretetre buzdított.

Mezőfi Vilmos visszaemlékezéséből tudjuk,¹³ hogy 1943 októberében előadást hirdetett Michnay László a zsidókérdésről a Székely Bertalan utcai templomban, amiről az Írók, Újságírók Otthon körében tudomást szerzett egy kis társaság. Várnai Zseni ajánlta: „Hallgassuk meg az előadást, ugyan milyen érveket sorakoztatnak fel a mi szerencsétlen felekezetünk ellen.

Hallunk-e valami újat, a sok rágalom között?” A javaslatot tett követte és a társaság egy kis csoportja elment a meghirdetett előadásra. Az érdeklődő újságírók — családtagok. A prédikátor — Michnay László — nem gyalázkodott, hanem az ember-telenséget, a kegyetlenkedést bélyegezte meg prófétai erejű szavakkal.

„— Arra szólítalak fel benneteket — mondta —, keresztényen testvéreim, hogy a most divatos zsidóüldözésben részt ne vegyetek. Krisztus urunkat akkor szolgáljátok hűen és igazán, ha a zsidókat, mint felebarátokat nem gyűlölitek, nem üldözték, sőt a mi Urunk Jézus akarata szerint megvédésükre, megmentésükre siettek. Oltalmazták meg testvéri szeretettel életüket, tulajdonukat, mert bizony mondom néktek, hogy a zsidók, a mi édes testvéreink, semmivel sem rosszabbak, mint más ember és órájuk is vonatkozik a Megváltó ama tanítása:

»Szeresd felebarátodat mint tenmagadat.«

Őszintén bevallom, hogy én erre a szónoklatra, erre a prédikációra nem voltam elkészülve. A pap részéről ebben a gyűlölettől izzó hangulatban nagy merészség volt ennyi ember előtt ilyen formában, ilyen hangon prédikálni. Hiszen nem tudhatta, hogy a sokszáz összesereglett hívő közé nem-e furakodott be rendőrök, aki besúgja ezt a szónoklatot és nem lesz-e végzetes következménye? Mint ahogy később meghallottam, Michnay László lelkes urat be is idézték a rendőrségre, mert feljelentés érkezett ellene eme előadás miatt. De szerencséjére baj nélkül úszta meg ezt a megpróbáltatást.”

1944-ben, a legsúlyosabb üldözés idején, nemcsak a szíve, de az ajtaja is nyitva volt az üldözöttek előtt. Nem ismerte a félelmet, csak a szeretet parancsát. Az előbb idézett visszaemlékezésből idézek: „A legnagyobb gyötrelmek idején, mikor ég és föld elhagyott bennünket, amikor életveszélyes volt keresztény embernek zsidóval érintkeznie, megjelent rejtekhelyünkön Michnay László lelkes, kenyérral, étellel, téli holmival és ami a leg-több volt, vigasztaló, életadó biztató szavakkal. Amikor parancsnokunk, egy főhadnagy, kiadta a jelszót, hogy az utcára lép-nünk nem szabad, hozzánk jönni bárkinek tilos, ez a csodálatos férfi irgalomra bírta a főhadnagyot és szerét ejtette, hogy ő rendszeresen meglátogathasson bennünket. Amikor többszöri lá-

toztatása után azt kértem tőle, hogy ne veszélyeztesse életét, ne járjon közénk, mert hiszen ha a nyilasok megtudják, akkor nincsen hatalom, mely életét menthetné, így válaszolt:

— Isten kezében vagyok! Ha cselekedeteimért üldözni fognak, akkor szenvedni fogok. Legyen meg a Mindenható Isten akarata...”

A XIV. kerületi Dorozsmai úton az Adventista Egyház egész sor üldözöttet rejtegetett. Ellátták táplálékkal és tüzelőanyaggal őket.

Egy hozzám intézett levelében Várnai Zseni így emlékszik meg róla: „Michnay László emléke előttem a legmagasabb piederstálon áll, és már eddig is igyekeztem megörökíteni nemmes cselekedeteit.” „Michnay László kivételes emberszeretetére vall, hogy több mint ötven üldözöttet rejtegetett, és táplált miközben a fasiszták rémtetteit nyögte a város. Michnay László védettei valamennyien megmenekültek, s megérték a fölszabadulást.”¹⁴

Michnay László nemcsak embereket, hanem szellemi értékeket is mentett. Várnai Zseni önéletrajzi regényében így írt erről: „Dramái költeményem, a »Látomás Jeremiással«, amelyben a próféta szavával megjövendöltem a gyilkosok szörnyű végét, ugyancsak Michnay jóvoltából maradt meg. Ő rejtette el, ő őrizte meg számomra több kiadatlan versemmel együtt. De nemcsak üldözött verseknek adott ő menedéket, hanem üldözött embereknél is, és akit ő a védelmébe vett, azok megmaradtak.”

A felszabadulás után megsokszorozódott a szolgálat, a cselekvés lehetősége Michnay László számára is. Elsőként vette észre, hogy a szabadegyházi közösségeknek is küldetése van a társadalomban. Egyik első — választásokra felszólító — körlevelében írta: „A mai rendkívüli időben kettős felelősséggel kell művünk, népünk sorsát és nem utolsósorban saját sorsunkat is szívünkön hordozni... Nekünk semmi sem olyan drága, mint az evangélium hirdetésének szabadsága. A közelgő választásoknál ezért honpolgári kötelességeket teljesítsétek úgy, hogy szavazataitokkal azt a pártot támogassátok, amelyik legjobban képviseli a vallásszabadság gondolatát.”¹⁶ A vallásszabadság ügyét a baloldali koalíciós pártok támogatták. Michnay László jól látta,

hogy az új lehetőségek alapja az állam és az egyházak közötti új viszonyban keresendő. A Szabadegyházak Szövetségének első sajtótájékoztatóján 1946-ban többek között a következőket mondta: „A Szabadegyházak és a közéleti demokrácia útja közös... A szabadegyházak együtt működik a demokráciával, mert nem követelnek politikai előjogokat és nem akarnak az adózó nép terhére az állam eltartottjai lenni. De igen is hívei és harcosai a legteljesebb és lelkiismereti és vallásszabadságnak... A Magyarországi Szabadegyházak Szövetsége, amely annak idején az Ideiglenes Nemzetgyűléshez memorandumot intézett, határozatában leszögezi, hogy evangélium-ellenesnek minősít minden faji, nemzetiségi vagy felekezeti megkülönböztetést, mely az ártatlanok üldözését táplálja és a lelkekben elhinti a gyűlölet magvait. A gyakorlati keresztényesség megvalósításáért küzdve — az igazi demokrácia szellemében — akarja biztosítani mind a lelkiismereti szabadságot, mind a szociális igazságok érvényesülését.”¹⁷

A felszabadulás után Michnay László vezetésével vett új lendületet egyházunk élete. A szabadon hirdetett üzenet megduplázta tagságunkat. Az igehirdetés szolgálatában is élen járt Michnay testvérünk. 1948-ban plakátokon meghirdetett sorozata sokáig emlékezetes marad. Kidolgozta a Jelenések könyvének magyarázatát nagy erejű prédikációsorozatban. Sokszorosított formában is megjelentek az Imádságról, valamint a Megigazulásról tartott igehirdetései.

A felszabadulás utáni évek egyik legnagyobb egyházi problémája a politikai katolicizmus elleni küzdelem volt. Michnay László ebben is derekasan részt vállalt. Különösen az iskolai választások idején harcba élesedett ki a küzdelem. Ezzel kapcsolatosan hangzottak el a következő józan, biblikus hangú szavai: „Nagyon sokat beszélnek ma a fakultatív hitoktatásról. Ezt az egyházak céltudatosan félremagyarázzák és tőkét kovácsolnak belőle maguknak saját érdekeik védelmére, felbőszítve és felhasználva a tömeg tudatlanságát... Mi kis felekezet természetesen csak örömmel fogadjuk ezt az újítást, mert ezzel gyermekeink hitoktatása a felekezet kezébe és gondja alá kerül és nem leszünk kénytelenek gyermekeinket olyan kezekbe hagyni, akiknek munkájától a mi biblikus hitünk eltér.”¹⁸

Az egyházak új irányvétele a felszabadulás után

Michnay László az új Magyarország aktív részeseinek látta a szabadegyházi közösségeket. Nem sokkal a protestáns egyházzal kötött egyezmények után a következőket írta: „A szíve mélyéig vallásos ember nem a vagyonszaporítására, nem a tőkehalmozására törekszik, hanem hogy becsületes szívvel, emberbaráti érzéssel szolgálja Isten és felebarátját; soha nem lehet el-lensége olyan kormányzati rendszernek, amely a javak egyen-letesebb, igazságosabb megosztását vallja programjának, s annak megvalósításáért igazságos eszközökkel küzd.”¹⁹ Végül had idézzük még egyszer Michnay László hitvallásos tömörségű szavait, ami ma is mindnyájunk számára érvényes vallomás: „Elvagyunk kötelezve arra, hogy a Biblia szelleméhez hiven magasra emeljük az emberi jogok zászlóját, melyen a lelkiismereti szabadság fenséges eszméje lobog. A meghátrálók örökre elvesznek! De mi az életért harcolunk, s ezért teljes erőnkkel azon leszünk, hogy győzzön az igazság és győzzön a szabadság. Azt akarjuk, hogy ez az ország, mely már annyi mártírvért ontott a szabadsáért, végre az igazi szabadság hazája legyen. Azt akarjuk, hogy az igazi szabadság hazájában testvériség, egyenlőség honoljon.”²⁰

Michnay László testvérünk 1953-ig volt a Magyar Adventista Egyház elnöke, majd 1958-tól 1960-ig, teljes nyugalomba vonulásáig a Szabad Egyházak Tanácsának ügyvezető igazgatója volt.

A felszabadulás után még 20 évig élt közöttünk, de soha nem dicselkedett érdemeivel. Csak barátainak szűk köre ismerte és tudta nagyszerű emberségének cselekedeteit. Azt is csak legközelebb álló barátai tudták, hogy az izraeli külügyminiszter levélben hívta meg, hogy ültesse Jeruzsálemben egy emlékfát. Amikor október 29-én Singapore-ban lehunyta szemét, nemcsak régen látott gyermekeinek látogatására indult, hanem azért is, hogy mihamarabb nőjön, virágozzon a jeruzsálemi fa.²¹

Íme néhány adat egy ember életéből, aki úgy szerette Krisztust, hogy a felebarátért vállalta a samaritánus küldetését.

Az emlékezés az utódok feladata. Emlékezni a borzalmakra kötelességünk, hogy soha többé ilyen ne legyen, de azokra is kell emlékezni, akik áldozatkészen és bátran tenni tudtak a borzalmak ellen, hogy sok olyan ember legyen, mint amilyen Michnay László volt.

Legújabb kori egyháztörténetünk közeli, de hatásban történelmi jelentőségű eseményei azok az egyezmények, melyeket 1948-ban a protestáns egyházak kötöttek az új magyar állammal. Az azóta megtett út igazolta, hogy az egyezmények történelmi sorsfordulót hoztak egyházaink életében. Az út értékét nem hossza, hanem tartalma, célja határozza meg. Az egyezményrel új útszakasz indult a magyarországi egyházak életében. Ezt a tiszta fejjel gondolkodók már az egyezmények megkötésének idején is jól látták. Bizonyosságul egy korabeli kommentárból idézek: „Az egyháztörténelem ezt az okmányt, mint egy éledő, evangéliumi egyház és a marxista irányú népi demokrácia között létrejött megegyezést, mindenkor nagyra fogja értékelni.”¹

Pedig az egyezmény létrejötte nem volt magától értetődő. Az sem titok, hogy belső vajúdasok után született meg a történelmi becsű megegyezés és az is tény, hogy az egyezmény létrejöttét nem az állam, hanem azok az egyházak nehezítették, kiknek létérdeke volt beleilleszkedni az új Magyarország szocialista társadalmi rendjébe. Keskeny út vezetett az egyezmény vállalásához. Ennek története, tanulságainak összegzése ma is feladatunk. *Bereczky Albert* 1948. szeptember 28-án így foglalta össze az egyezményhez vezető út tanulságait prófétai erejű püspöki székfoglalójában: „Végigvonul szemem előtt az a három évtized 1914-től 1944-ig — majd ez a három év, 1945-től 1948-ig. Újra látom és átélem mindazt, ami történt s döntően nagy helyet foglal el ebben a sorozatban, ami nem történt: az elmulasztott al-

kalmak kínos és vádoló, elsősorban önmagamam vádoló képei. Látom a nagy összeomlást, amely nagyobb volt talán Mohácsnál is — csak azt nem láttam, ami akkor a reformációban újra fölfedezett igéből életet támasztott: a bűnbánatot, a mély és alázatos meghajlást Isten igazságos ítélete alatt s a bocsánatot és a kegyelmet, — úgy ahogy akkor megszólalt a magyar reformátorok bizonyoságtévő szavában és életében. Az a meggyőződés, hogy a szó teljes értelmében totális háborúvesztés Isten ítélete volt rajtunk — az Ő ítéletei mindig igazságosak. Meggyőződésem, hogy az ítéletes romok helyén megindult új magyar életben, a Magyar Köztársaságban Isten adott új, irgalmas élettelehetőséget és nagyon megbecsülni való szolgálati alkalmat egyházunknak.”²

A múlt árnyaival való vívódás, az új út keresése és a szolgálat felismerésért folyó küzdelem jellemzi az 1945—1948 közötti éveket. Így volt az a szabadegyházak történetében is. Isten világtörténelmi méretű ítélete lehetetlenné tette a régi folytatását. Az egyháznak új irányban kellett elindulni. A múlt árnyékai még erősek voltak, a jövőt a kétségek fellegei takarták el. Mégis voltak olyanok, akik mertek reménykedni és elindulni az új úton.

A MŰLT ÁRNYAI

Mi tette részessé az egyházat a mohácsi katasztrófához hasonló méretű ítéletben? Megsemmisült és széthullott egy olyan társadalmi rend, mellyel az egyházak érdekei, céljai közel egy évszázada összefonódtak. Valahol a dualizmus idején kezdődött el a folyamat, amikor kiépült az egyház hivatalosainak szoros kapcsolata az uralkodó osztályokkal. Az egyház „felsőházi tagságokért küzdött, közéleti jogait építgette s nem vette észre, kikhez kötötte az egyház székerrúdját”.³ A válság az első világháború alatt mélyült el. Az egyház az imperialista célokért vívott világháború ideológusává szegődött. Sok szomorú példát lehetre idézni a lelkendező, háborús optimizmustól fűtött cikkek-ből, prédikációkból. Csak egyet emlékeztetőül az „igényesebb” dolgozatok közül: „isteni parancs a háború és isteni parancs a

szerepét is, tehát a kettő között ellentét nem lehet. Ez pedig azt jelenti, hogy a háború a szeretet parancsa... Ti harcoló katonának, sortűz előtt lelketekben köszöntsétek ellenségeiteket, mert általuk lesztek hőskökké és rajtok nevel Isten keresztyénekké.”⁴ A polgári forradalom és a Tanácsköztársaság napjai — melyek megfosztották az egyházat a politikai hatalom bástyáitól — csak múlt hatást váltottak ki. Ami utána következett, az még teljesebb tette, még jobban elkötelezte egyházainkat a „keresztyén Magyarország” hamis eszméje mellett. Ebben a folyamatban az egyház nemcsak áldozat, hanem kezdeményező is volt.⁵ A Horthy körül csoportosuló erők ellenforradalmi bázissá igyekeztek kiépíteni a keresztyénséget és a rendszer eszmei meg-alapozásához segítségül hívták az egyházak vezető köreit is. Egyházaink előtt felvillant a krisztianizált társadalom képe. „A Regnum Christianum azt a kötelezést rejti magában, hogy ennek az országnak valamennyi intézményében, közrendjében, egész életében, szellemi élete valamennyi megnyilvánulásában, tudományos és gazdasági, művészeti és alkotmányos törekvésében mindenütt a jézusi életfelfogás legyen az irányító elv, az átható gondolat, az uralkodó eszme.”⁶ Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy az egyház elkötelezte magát a Horthy-fasizmus mellett. Két évtized múltán axiómaként idézik a következő elvet: „Az egyház természete szerint konzervatív és szelleme forradalomellenes.”⁷ Horthyt így magasztalják: „ő az Istentől szármunkra kiválasztott egy Vezér, vérbeli magyar ember, kihez hasonlóan az Úristen csak keveset küldött egy nép boldogítására. Szentlélek elleni bűnt követ el az, aki ellene lázadni mer.”⁸ Az egyház átvette a keresztyén kurzus három politikai alapmogatartását: az antikommunizmust, az irredentizmust és az antiszemitizmust. A trianoni béke után a protestáns újságok, püspöki körlevelek buzdítottak így: „A krisztusi erkölcs fegyverével indulunk mi új honfoglalásra”, vagy: „Szívünk szakadtáig valljuk a magyar Hiszekegyet.” De az antiszemitizmus is talajra talált. Már a Tanácsköztársaságot is úgy értékelték, mint „a zsidó szellem, az Antikrisztus szellemének érvényrejutását”. Sőt egyházi lapokban is olvashatjuk, hogy „a zsidóság ellen a keresztyén világnézet alapján egységes frontot kell teremteni”, még akkor is, ha ez a Bibliával nem mindenben egyeztethető össze.⁹

Püspök ajkáról hangzott el ez a kijelentés: „A zsidó nép sűrű vére, konok lelke, hatalmi vágya, anyagiassága, lelkének az a vonása, hogy minden krisztusitól természetesen idegenkedik, elzárkózik, a judaizmusnak kitermelése, mint ami a keresztyén-ségnek, a krisztusinak az ellentéte... Az, hogy Isten kijelenti magát, a sakterfűcskára semmiféle előnyt és jogcímet nem jelent... A kijelentésnek az a parancsa, hogy szeresd felebarátodat, nem azt jelenti, hogy nem hozok zsidótörvényt. Nem azt jelenti, hogy fajvédelmet ne léptessek életbe.”¹⁰

Kevesen voltak, de voltak, akik felemelték szavukat, tettek, mást akartak, hűek akartak maradni az evangéliumhoz. Az ó gyenge, alig hallható szavuk még sötétebbé teszi a múlt árnyait. Ezekből is álljon itt néhány. *Sztehló Kornél*, az evangélikus egyház egyetemes főjegyzője már 1922-ben így írt: „Ez a kurzus semmiképpen sem keresztyén kurzus. Keresztyén kurzusnak csak az a kurzus volna nevezhető, amely a keresztyénség lényegével, Krisztus tanításával megegyezik.”¹¹ Voltak, akik az irredentizmus szellemével szemben úgy próbáltak szót emelni, hogy a szomszéd népekkel, egyházakkal való testvéri kapcsolatok ápolását sürgették. Az egyik prófétai hangú dokumentum többek között így ébresztette a szunnyadó lelkiismeretet: „Gyűlölünk eleget mi is! Ontottunk vért eleget. Vágtuk, martuk egymást a kellenél is jóval többször. Nem próbálnánk meg egyszer már szeretni is?”¹² A zsidókérdésben is voltak, akik szót mertek emelni. *Bereczky Albert* Pozsonyi úti prédikációjának országos híre volt.¹³ Mégis elenyésző kisebbségben voltak azok, akik szót mertek emelni. *Kádár Imre* így summázza ennek a kornak csődjét: „Az egyháznak nem volt szava, mialatt a nemzetközi, faji, szociális és gazdasági kérdések pattanásig feszültek... Ha az egyház olykor nyilvánosan megszólalt a háború és béke, reform vagy forradalom, faji gyűlölet vagy evangéliumi misszió problémáiban, legtöbb esetben azért tette, hogy a maga hagyományos erkölcsi tekintélyével szentesítse a világi hatalom elhatározásait. Az Ige erejétől megüresedett egyházat csupán vallásos szükségletek kielégítésére és az adott hatalmi viszonyok konzerválására szolgáló intézményként kezdték tekinteni.”¹⁴

Közben egyre jobban nyilvánvaló lett annak a rendszernek csődje, amelyhez hozzákötötte magát az egyház. A szovjet hadsereg 1944 őszén felszabadította a Tiszántúlt, Észak-Magyarországot, az Alföld legnagyobb részét. 1944. december 3-án Szegeden megalakult a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front. December 21-én Debrecenben összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés. Valami új indult meg. De mi lesz az egyházzal? Hogyan áll meg Isten és a történelem ítélszéke előtt? Vannak, akik vakon csodákban bíznak, vannak akik menekülnék. Egy-egy bátor hang kimondja azt, ami várható: „Akármint végződjék is ez a háború, a régi világ helyén csak romhalmaz marad.” „A földi egyház a háborúban való magatartásáért megérdemelte a világ és az emberek ítéletét.”¹⁵ Megdöbbentő palackposta a végső csőd, az összeomlás rettenetéről a Harangszó utolsó száma: „Borzasztó az, amikor az egyház megromlik. Amikor az egyetemes romlást kellett volna megakadályoznia, maga is a romlást szaporítja... a felelősségben pedig valamennyien osztozunk... Együtt vagyunk egyház s együtt ülünk a vádlottak padján.”¹⁶ Összefoglalóul *Révész Imrénének* egyik vallomását idézem, aki egy, a Horthy-korszak egyházaival foglalkozó tanulmány akadémiai vitájában ezt mondta: „a megfizetett egyháznak és a megfizető államnak együtt kellett elbuknia s a bukás mélységéből mindkettőt csak a szocializmus új államjogi rendje, a népi demokrácia mély humánus ideológiájának elfogadása és fokozatos való-raváltása emelhetette ki”.¹⁷

A FELSZABADULÁS

Az események gyorsan peregtek. 1944. dec. 24-én a szovjet csapatok körülzárták Budapestet. December 28-án az ideiglenes magyar kormány kiáltványban szólította fel a magyar népet a fasizmus elleni harcra. Február 13-án Budapest felszabadult. A dunántúli német offenzíva összeroppant. Tavaszra az egész ország szabad lett. Ami itt maradt: a romokba heverő ország. A bombák és a gránátok az egyházi épületeket sem kímélték. Az iskolákon, parókiákon és más egyházi épületeken kívül 417

református és 190 evangélikus templom szenvedett kárt, vagy semmisült meg.¹⁸

Lesz-e jövő az egyház számára? Érdemes itt idézni *Bereczky Albert* élményét, aki így írja le, hogy hogyan jött el számára a felszabadulás: „Hirtelen ott álltam fölemelt kézzel három géppisztolyos előttem különböző módon az a gondolatom támadt, hogyha ezek németek volnának, egy szem golyót biztonság kedvéért pontosan belém eresztenének. Átkutattak, én a gyerekek helyébe felé mutattam, oda bementünk s a katonák arca mosolyra derült. Már egyikük éppen az unokámat kezdte becézni és viharosan mondogatta neki: Ivánka, Ivánka! Abban a pillanatban valami új dolog kezdett derengeni bennem. Talán mégsem a végéhez érkeztünk el. Akkor egyszerre tudatossá vált bennem valami olyan reménység, amit először a szovjet katona ébresztett fel az Ivánkájával. Talán lesz itt még a pusztulás után élet, egyház, ország és jövendő.”¹⁹

Ez a reménység hamar realizálódott. A felszabadító csapatok előrenyomulását követő napokban, nemegyszer a szovjet hadsereg vezetőinek határozott kérésére megnyíltak a templomok, megkezdődtek a rendszeres istentiszteletek. Az arad—békési evangélikus esperes már 1945. febr. 28-án ezt jelenti: „Az orosz katonai parancsnokság a megszállás utáni napokban magához hívatta az összes lelkészeket és tudomásukra adta, hogy az egyház ügyeibe nem kíván beavatkozni, a lelkészek végezzék munkájukat ugyanúgy, mint eddig... ha valaki ebben akadályozná Budapestre pedig a következő híradást küldi az egyik lelkész: „A városparancsnok — Csernicsov tábornok — előadta, hogy Sztálin tábornagy kifejezett óhaja és szigorú parancsa az, hogy a háború során megszállt országokban a Vörös Hadsereg ne akadályozza meg az egyházi életet... A vörös hadsereg sokkal emberségesebben viselkedik minden tekintetben, mint a vele szemben harcoló csapatok... Járjanak a papok hivatalos papi ruhájukban, s akkor nem lehet bántódásuk, mert minden orosz katona tudja, hogy paphoz nem szabad nyúlnia.”²¹

Közben a felszabadult országban gyorsan perregtek az események. 1945. márc. 15-én az Ideiglenes Kormány rendeletet hozott a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép

földhöz juttatásáról. Felosztották a 200 holdon felüli paraszti és a 100 holdon felüli úri birtokokat, összesen 5,6 millió hold földet, az ország területének 34,6%-át. Természetesen ebből az egyházi birtok sem maradt ki. 1935-ben az egyházi birtok több mint egymillió holdat tett ki. Ennek 86%-a a római katolikus egyház birtokában volt. „A magyar egyházi javak kisajátításának beható ismerete azt bizonyítja, hogy a földreform csupán a nagy papi birtokokat juttatta a szántó-vető szászrezek tulajdonába, de nem bántotta az alsó papság javait... Az egyházi birtokok 18%-át meghagyták régi javadalmasaik kezében, sőt egyházi célokra 13 867 katasztrális holdat újabban még ki is osztottak.”²²

A protestáns egyházakat nem érte számottevő kár, mivel nem rendelkeztek nagybirtoknak minősülő földdel. Később a megmaradt földeket — a lelkipásztorok háztáji földjének megvásárlásával — méltányos áron megvásárolta az állam. Mégis egyesekben a fölosztás félelmet, ideges nyugtalanságot váltott ki. Voltak, akik tiltakozni akartak, mások keseregtek. Az ideiglenes kormány továbbra is folyósította az államsegélyt az egyházaknak, sőt hosszú átmeneti időre jelentős anyagi támogatást is hajlandó volt biztosítani.

Az egyházi felső vezetésben nem történt őrsgváltás, noha az egyház világi vezetői közül többen a letűnt rendszerben erősen exponáltak voltak. Volt közöttük báró, horthysta miniszter. Ilyen egyházpolitikai háttéren vált illuzórikussá a kormány 15/1945. rendeletének végrehajtása, amely a közalkalmazottak igazolási eljárás alá rendeléséről intézkedett. Az új magyar állam megkülönböztetett előzékenységet biztosított a magyar állam megküldésére. Az egyházi személyek igazolását magára az egyházra bízta. „Az egyházi élet — lényegileg teljesen a Horthy-rendszer alatti formák és keretek között és a régi vezetők alatt — indulhatott meg, sőt az első ijedtség elmúltával nyomban jelentkeztek a megriadt reakciós erők és elsősorban az egyházakat igyekeztek legális fedő szervül felhasználni.”²³

A lelkészek és a gyülekezetek körében azonban valami új indult. A gyülekezeteket is magával ragadta az újjáépítés lázas üteme. *Marcel Pradervand* és *Henrich Hellstein* 1950-ben két-hetes magyarországi útjukról visszatérve meglepődve így nyilatkoztak: „Különösen meglepett minket, hogy a legtöbb gyüle-

kezet már felépítette a háborúban elpusztult templomát. Sok helyen ez az állam igen tekintélyes anyagi segítségével történt. Az istentiszteleteket nagyon erősen látogatják. Mi svájciak, gyakran szegyejljük magunkat e gyülekezetek láttára.”²⁴ De voltak olyanok is, akik messzebb néztek a gyülekezetek szűk körén és helyet kértek és kaptak hazánk demokratikus átalakulásában. Többben voltak, akik úgy gondolkoztak, mint dr. Pálffy Miklós, aki huszonöt év múltán így emlékezett vissza: „Tudtam, hogy most nem lehet visszavonulni az elvont tudományos teológia fellegvárába. Az sem lesz elég — bár fontos —, hogy Bibliával a kézben bűnbánatra vezessem az embereket. Hanem ki kell lépni a politikai küzdőtérre is, hogy az egyházamat, de azt az osztályt is, melyből jöttem, a szegény parasztokat, öntudatos gondolkodásra készítsem.”²⁵

Az ismét meginduló egyházi sajtóban azok, akik részt akartak vállalni hazánk demokratikus átalakulásában, egyre nagyobb súllyal hívták fel a figyelmet arra, hogy eljött a bűnbánat ideje az egyház számára. Nem büntelen az egyház. „Ha mi másként hittünk, engedelmeskedtünk és éltünk volna, másként érintené ez a vihar népünk, családjunk és a magunk életét.”²⁶ Az egyház új útját így jelöli ki az egyik cikk: „A szabadulást nem termesztes, hanem kegyelmi tény, s a megszabadult nép állandó magatartása a hála... Aki halálos rabságból menekült, mit is tehetne hálás szolgálatánál egyebet. Mert az igazi hála ez: odaadó szolgálat.”²⁷

Az első ijedtség elmúltával a múlt árnyai is nőttek. Bereczky Albert 1946 májusában, búcsúzó körlevelében így írt: „Az a félelem szorongat immár esztendőök óta, de az utóbbi hónapok alatt különösképpen, hogy egyházunk az idők jeleit nem ismeri föl. Volt a múltban fajdalmas és szegyeteljes megalkuvás a körülményekkel és alkalmazkodás a világhoz, és sokan azt hiszik, hogy ez az idők jeleinek fölismerése... Elméletileg persze mondjuk mi Istent, de egész magatartásunk, különösen erőtlenségünk, kezdeményező képességünk hiánya, az új életkörülmények között való tájékozódás bizonytalansága mutatják, mennyire nem kaptuk meg múltunkra a bocsánatot, jelenünkhöz az erőt, jövőünkhöz a biztos reménységet.”²⁸

Hogyan tovább? Ez volt a kor nagy kérdése, amire az egyházaknak választ kellett adni. A múlt romjaiból merre vezetesen az út?

UTAK ÉS TÉVUTAK

A felszabadulás utáni első hónapokat a felocsúdas, a sorok újrarendezése jellemzi. Az mindenki előtt világos volt, hogy újra kell kezdeni. De hol és hogyan? Volt, aki ott akarta folytatni, ahol 1938-ban abbamaradt. Voltak, akik az oppozíció útját akarták járni, hiszen — szerintük — a keresztyénségnek semmi dolga nem lehet az ateista állammal. Mások megpróbálták a régi pozíciókat visszaszerezni, valamilyen formában gyámkodás alá vonni az államot. A politikai katolicizmussal való szövetség kísértése is egyre erősödött. Volt olyan irányzat is, mely azt tartotta, hogy egyetlen megoldás az, hogy kivonuljunk a társadalomból, mert csak így juttathatjuk kifejezésre tiltakozásunkat az új rend és annak alapjai ellen. Kevesen, de voltak olyanok is, akik felismerték azt, hogy egy járható út van, ezt kell megkeresni és ennek lényege az, hogy komolyan kell venni a megváltozott Magyarország új társadalmi rendjét. Ebben nem jogainkat kell megkeresnünk, hanem szolgálatunk helyét, *Káldy Zoltán* kifejezésével a diakónia „ötödik útját”.²⁹ Vegyük sorra ezeket az utakat, hiszen ezek magyarázzák az állam és az egyház közötti egyezmény létrejöttét.

A régi egyházvezetőség számára a legtermészetesebb út a res-tauráció volt. A konzolidációval párhuzamosan egyre önértetesebbé vált az egyház hivatalosainak hangja. *Ravasz László* 1946 újévén már erőlesen kijelenti: „Hangsúlyozzuk, hogy ezen a földön... egysesgyedül a református egyház áll tiszta lelkiismerettel, mert itt mindenki hallgatott, csak az egyház beszélt.”³⁰ Az evangélikus egyházban is hasonló vélemények kaptak hangot. *Báró Radvanszky Albert* egyetemes felügyelő az 1947-es egyetemes közgyűlésen kijelentette: „Egyházunknak nincs oka arra, hogy a zsidókérdéssel kapcsolatban bűnbánatot tartson, mint ahogy annak sincs értelme, hogy mások bűnéért vezekeljünk.”³¹ Eluralkodott az egyházban a jogász szemlélet. A poli-

tikai restaurációt remélő erők koncepciója szerint a magyar egyházak jövőjét csak az alkotmányos jogok biztosítják, melyek a bécsi béke óta becikkelyezett törvényeken alapulnak. Az egyház vezetőknek lényegében az a feladata, hogy küzdjenek az egyház alkotmányos szabadságáért. Ez a szemlélet tükröződik abban a közös memorandumban, melyet még 1945. május 27-én nyújtott be a két protestáns egyház. Ebben követeléseiket, igényeiket jelentik be, de ugyanakkor kifejezésre juttatják, hogy „a krími konferencia alapintézkedése folytán az ideiglenes Nemzeti Kormány illetékessége arra nem terjed ki, hogy a magyar állami életben mélyreható változásokat hozzon létre, hanem csak arra, hogy egy demokratikus választójoggal új országgyűlést hívjon össze és az országgyűlés feladata lesz ebben a kérdésben dönteni.”³² Az az anakronizmus is megnyilvánult az egyházi felső vezetés hivatalos megnyilvánulásaiban, hogy az új magyar államot valamiféle keresztény ellenőrzés vagy gyámság alá vonják. *Lázár Andor* — Gömbös volt igazságügy-miniszterét 1946. ápr. 26-án iktatták be mint a dunamelléki kerület főgondnokát — a következőket mondta: „Meg kell kívánnunk azoktól, akik nekünk parancsolnak, hogy a bűnbocsánat, kegyelem és irgalom gondolatait ők is tegyék magukévá. A mi Istennünk a szeretet Istene és nem a bosszúállásé... Az állam hallgasson az egyházak jóindulatú tanácsaira... A gyűlölség és hatalmi törekvések romboló küzdelmében egyházunk... hirdesse, hogy egy Úrnak kell engedelmessé válnunk, és ez a mi Urunk Jézus Krisztus.”³³

Közben a politikai életben nagyszabású polarizálódás indult meg. Az Egyesült Államok vezetésével nyugati egységfront alakult a Szovjetunió ellen. Meggyorsult a fegyverkezés, megindult az „atomdiplomácia”, a hidegháború előszelei fújtak. 1947 márciusában meghirdették a hírhedt Truman-elveket, elindult a Marshall-segély. Ez tápot adott a belső reakciónak is. A győztes hatalmak 1947. febr. 10-én békeszerződést kötöttek Magyarországgal. A jobboldal akciói egyre erősödtek. 1947. január 5-én köztársaságellenes összeesküvést lepleztek le, *Pfeiffer Zoltán* kivált 4 társával a Kisgazda Pártból. *Nagy Ferenc* miniszterelnök Svájcba disszidált. Így az egyházi restaurációt követelő erők is egyre keményebben fogalmaztak. A valódi és vélt sérelmekről

újabb és újabb kemény hangú beadványok születtek. Tiltakoztak a kötelező hitoktatás elleni tervek miatt, a telepítések ellen, a politikai foglyok ügyében, és más apróbb kis ügyekért. Kitértek ezekből, hogy az egyház felső vezetése ellenségnek tekintette az új magyar államot. A támadások politikai háttere is hamar kiderült. Ravasz László 1946 őszén a Református Lelkésze-egyesület közgyűlésén értékeli a közelmúltat. Szerinte az Egyesült Államok „az ellenfél démoni elvakultsága és égre lázadó istentelensége miatt” ment háborúba, így „az a harc a hívő kereszténynek keresztes háborúja”.³⁴ A kerületi közgyűlésen még világosabban hitet tett a nyugati orientáció mellett: „Kelet és Nyugat nagy kérdésében eleve elrendelésünk itt és most megmondja nekünk, mit kell cselekednünk. Mi összes szellemi és lelki kapcsolatainkkal Nyugathoz tartozunk, de helyzetünknel fogva keleti misszióra vagyunk elkötelezve. Keleti missziókat csak akkor teljesíthetjük, ha zavartalan és teljes a Nyugattal való kapcsolatunk.”³⁵

Az evangélikus egyházból is élesebb hangok hallatszanak. Radvánszky Albert a provokativan bedobott iskolakérdésre az egyetemes közgyűlésen így reagált: „Nemcsak óvó szavát emeli fel Magyarországi Evangélikus Egyházunk egyetemes közgyűlése, hanem tiltakozó szavát is.”³⁶ Az Országos Luther Szövetség egyházbizottságát alakított, hogy a restaurációs politikának tömegbázist építsen. Nyílt rágalmazás folyt az új magyar állam ellen. „A visszahúzó erők a háborús uszítás, a reménytelenség, a fenyegetések, az ígéretetek, a vádaskodások, a hitelrontások minden formáját alkalmazták akkor életünk minden területén. Az egyházi élet területén is.”³⁷ A Sárospataki Lapokban ilyen rémhírek jelennek meg: „Alkonyat után sem a fővárosban, sem a vidéken nem tanácsos egyedül járni... Mindenütt felütötte fejét a korrupció, a panama... A vérbaj és a szabad szerelem kergeti korai halálba gyermekeinket... Bosszú után liheg minden magyar.”³⁸

Az oppozíció különösen az 1947. őszi választások alkalmával erősödött meg. Az Evangélikus Egyház 1947. szept. 11-én tiltakozó irattal fordult a kormányhoz.³⁹ A tiszáninneri püspök szerint a kormány tettei „sokkal inkább az igazi demokrácia megcsúfolását, mint elősegítését” jelentik. „A múlt bűnének ke-

mény megdorgálása helyett a jelen bűneivel kellene inkább foglalkozni, az emberek állati szintre rántsával, magasabb eredetűnek tagadásával, a vallásellenes világnézet erősökölésével. Ne csodálkozzunk, hogy Isten újabb egyetemes csapást bocsátott reánk, a szárazság, a rossz termés által.”⁴⁰

Növekedett a politikai katolicizmussal való szövetség veszélye is. Ennek is voltak hagyományai, hiszen a Tanácsköztársaság után is létrejött egy ilyen egységtörekvés, ami a kortárs szerint is „az első világháború után bekövetkezett kommunista támadások megismétlésétől való aggodalomból” született és nem pedig Jézus főpapi imájából fakadó egységből.⁴¹ Már 1945-ben kiderült, hogy a restaurációs erők élén *Mindszenty József* hercegprímás áll. 1945 őszén körlevélben tiltakozott a földreform ellen. *Tüdőy Zoltánhoz* írt levelében ünnepélyes tiltakozást jelentett be a köztársasági államformával szemben is. Az „Élet és Jövő” már 1946 nyarán elárulta a protestáns közeledés igazi tartalmát. „A római katolikus és protestáns társadalom között váratlanul erőteljes közeledés tapasztalható. A most megindult közeledés nem a keresztyénység lényegére nézve való megegyezés, hanem elsősorban politikai természetű... Politikai megfontolások hozták össze a protestánsok és katolikusok egy részét, míg ugyancsak ezek az okok a protestánsok és katolikusok tömegeit belül elválasztják.”⁴² Az Evangélikus Lelkészegegyület külön felekezeti bizottság felállítását javasolta a közös célok erősítésére, „az egyház és vallás ellenes irányzattal szembeni védekezés” munkálására.⁴³ Ravasz László vezércikket írt az Új Emberben. Mindszenty egyértelműen az állammal való megegyezés ellen dolgozott. 1947. október 8-i püspökkari konferencián félreérthetetlenül kijelentette: „Nincs kiegyezés. Szembe kell szállni a rendszer politikájával.”⁴⁴ Mindszenty szerepe egyre nyilvánvalóbb lett. Erről a külföldi sajtó is egyre nyíltabban írt. „A jelenlegi magyar hercegprímás az új rendszer elleni ellenállás élére állt” (Manchester Guardian. 1948. június 21.). „A hercegprímás egyre nagyobb mértékben az ellenállás feje lesz” (Neue Zürcher Zeitung. 1948. július 21.). „Összefüggésbe kell hozni azt a tényt, hogy a magyar katolikus egyház még mindig törvénytellenesnek tekinti a földreformot, azzal a másikkal tényel, hogy a háború előtt a katolikus egyház az ország leg-

nagyobb földbirtokosa volt. Mindszenty bíborost úgy kell tekinteni, mint a politikai ellenzék vezetőjét” (Continental Daily Mail. 1948. nov. 6.).⁴⁵ Az egyház előtt tisztán állt a képlet: ha tovább a politikai restaurációt sürget — a vezető Mindszenty. Ezt 1948 februárjában *Kapi Béla* az egyetemes elnökségi értekezleten így ismeri el: „Kettős nagy célt munkál... a római katolikus egyház: befelé és a nemzettel szemben tájékoztatást, irányítást, egyesítést, a kormánnyal szemben elvi állásfoglalást ad.”⁴⁶

A képlet nyilvánvaló volt. Még a külföldi egyházi sajtó is rosszalást fejezte ki. *Stewart W. Hermann*, az EVT magyarországi előadója a The Lutheran című egyházi lapban a következő címmel írta meg tudósítását a magyar egyházi helyzetről: „Reakció aknázza alá a magyar egyházat olyan időben, amikor egyedül a bűnbánat és a megújulás tudná megnyerni a kommunis-tákkal vívott csatát.”⁴⁷ Az „Amerikai Reformátusok Lapja” is megállapította, hogy a magyar egyházi élet „a tengeren túlról is megposhadtt állóvíznek” látszik.⁴⁸

A KIBONTAKOZÁS ÚTJA

A megegyezés az egyház létkérdése lett. Az állam törekvései, igényei egyértelműek voltak. *Mód Aladár* így vallott erről a kommunista párt elméleti folyóiratában: „Mi lelkesen és szívből tudnánk együttműködni mindazokkal, akik képesek lennének a reakcióval szembeszállni, megkönnyíteni a vallás és népünk találkozását és a bizalom-teljes együvé válást a demokráciával.”⁴⁹ *Kállai Gyula* pedig 1948. február 23-án a következőket mondta az országgyűlés előtt: „Az együttműködés létrejötté ma már tisztán az egyházon múlik. Részünkről a megegyezésnek csupán egyetlen feltétele van: az egyház álljon oda a demokrácia mellé és szellemi és erkölcsi eszközeivel támogassa a magyar nép szabad és új életformájának kialakulását.”⁵⁰

Az egyezmények létrejötte lényegében az állam következtetés, a megbékélést munkáló politikáján alapult. Végrehajtói az egyház részéről azok az erők voltak, akik készen álltak elindulni a szolgálat új útján. Ezeknek az erőknek harcát, az új felismerések jelentkezését is legalább röviden fel kell vázolnunk. Hiszen

az ő felismeréseikből alakult ki egyházaink új irányvétele a fel-
szabadulás után.

a) Református egyház⁵¹

A magyar állam és a református egyház közötti egyezmény
előtörténetének elsősorban Bereczky Albert életét és szolgálatát
tekinthetjük. Egyértelműen ő volt a kibontakozódáshoz vezető
erők vezetője. Ezt politikai ellenfele, Ravasz László is elismerte
nevezetesen, 1948. április 30-án kelt lemondólevelében: „Min-
dent felmérve, mindent megfontolva, nemcsak az emberi ér-
telem erőivel, hanem Isten színe előtt tusakodásban arra a meg-
győződésre jutottam, hogy Neked kell átvennem az én szolgálá-
tomat” — írja Bereczkynek.⁵² A kibontakozás útjának irány-
mutatói 1945 óta az ő cikkei, prédikációi, nyilatkozatai voltak.
Ő gyűjtötte tábora az egyház megújulásának híveit az Or-
szágos Református Szabadtanácsba, mely első értekezletét 1946.
aug. 14—17 között Nyíregyházán tartotta. Ez a tanácskozás ad
először programot az egyház belső megújulására. „Az egyház
és a magyar jelen” című deklaráció „Istentől kapott irgalmas
lehetőséget ismer fel az új magyar demokráciában és a köztár-
sági államformában.”⁵³ Erőtéljes hangot ad az egyház őszinte
bűnbánatának. A keresztyén szeretet alapján próbálja elrendezni
az egyház viszonyát a kisebb protestáns egyházakkal, megismétli
a bűnbánat szavát a magyar zsidóság felé is. Ez a tanácskozás
kihívta a múlt restaurálásán fáradozó egyházvezetés ellenállá-
sát. Á félhivatalos egyházi sajtó nyíltan hibáztatja a tanácsot,
mivel „csak a múlt bűneiről beszél és nem vágja a jelen hatal-
masainak szemébe tévedéseiket, pedig a jelennek is vannak sú-
lyos vétkei és hibái”.⁵⁴ Ravasz László a Református Lelkész-
egyesület közgyűlésén próbál frontális támadást intézni a moz-
galom ellen. A nyílt támadás mellett a neki tulajdonított szálló-
ige szerint „mérsékelt támogatással akarta elsorvasztani” a moz-
galmat. De ez nem sikerült. Az egyre virulensebben fertőző re-
akció légkörében ült össze másodsor a Szabad Tanács 1947 már-
ciusában. Ennek a tanácskozásnak jelentős eredménye volt az,
hogy hitet tett az állam és az egyház szétválasztása mellett,
szembefordult a politikai katolicizmus kísértésével. Az elkésés

veszedelmétől óvta a politikai manőverekbe süllyedő egyházat.⁵⁵
A Szabad Tanács harmadik ülése még ugyanennek az évnek
nyarán (aug. 19—21.) összeült, amelyen többek között foglal-
koztak a keresztyénség és a marxizmus viszonyával is. A ta-
nács „a marxizmustól mint világnézettől elhatárolta magát, de
kereste vele az együttműködés lehetőségét a gyakorlati, tár-
sadalmi és kulturális feladatokban”.⁵⁶

A megoldást kereső erők egyre bátrabban hallatták szavukat.
Őket erősítette *Barth Károly* 1948. március—áprilisi magyaror-
szági körútja, aki világosan meglátta, hogy a magyarországi re-
formátus egyház számára egyetlen út az egyezmény vállalása.
A személyi kérdések is lassan megoldódtak. *Lázár Andor* és *Ra-
vasz László* lemondott. Ez is elősegítette, hogy a zsinati tanács
erre új hangon szólaljon meg. Ezt tanúsítja az 1948. április 30-i
nyilatkozat. Eszerint az egyház „teljes készségét ajánlja fel az
új magyar állam és társadalmi rendben minden olyan szolgálá-
latra, amelyet az Úr Jézus nevében a Szentlélek erejével végez-
het” (1). „Elismeri a Magyar Köztársaságot, alkotmányával, tör-
vényeivel és intézményeivel” (3). Különösen a 4. pont lényeges:
„A Szentírással megegyezően látja a nagybirtokrendszer meg-
szüntetését és a földművesnép földhözjuttatását, a nagyvállala-
tok közkezelésbe vételét, a mindenkire kiterjedő szociális, jobb
igazságosság érvényesülése érdekében. Egyházunk szívesen végzi
Istentől rábízott munkáját olyan társadalomban, amely a dol-
gozó; munkásság, parasztság és értelmiség köréből épül fel.”
Készségét nyilvánítja az egyezmény megkötésére (5), hálával
emlékezik meg az újjáépítés munkásairól (7), hitet tesz a béke-
szolgálat mellett: „a rendkívül feszült világhelyzet perceiben
intő és kérő szóval fordulunk saját egyházunk tagjaihoz épp
úgy... mint... minden jóakarató emberhez, hogy a békét, Isten-
nek ezt az egyik legdrágább ajándékát, még a legnagyobb áldo-
zatok árán is őrizzék meg” (9). Végül felhívja az egyház minden
tagját „ne tekintsenek hátrafelé, hanem vegyék ki részüket az
ország újjáépítésének mindnyájunkat kötelező nagy munkájá-
ból” (10).⁵⁷

A nyilatkozattal az egész magyar sajtó vezető helyen foglal-
kozott. A kommunista párt hivatalos lapja ezt írta: „Három esz-
tendő pozitív tapasztalatai meggyőzték a magyar református

egyház híveinek és lelkeszeinek zömét, hogy a reakciós katolikus körökkel való együttműködés meddő és káros szellemét a református egyház irányításában fel kell váltania a demokráciával való együttműködés egészséges és gyümölcsöző szellemének. Ezt a fordulatot fejezi ki a zsinati tanács határozata, amelyet épp ezért üdvözlünk.”⁵⁸

A fordulat bekövetkezett, az egyezmény megkötését semmi sem akadályozta. A tárgyaló bizottság május 22-én elfogadta az egyezmény tervezetét, június 14-én összeült a zsinat és magává téve az egyezmény alapelveit felhatalmazta a zsinati tanácsot annak megkötésére. Október 7-én *Révész Imre* püspök és Balogh Jenő főgondnok írták alá ünnepelesen a megegyezés fontos okmányát. Nem sokkal ezután *Bereczky Albert* a dunamelléki egyházkerület közgyűlésén így méltatta a megállapodás jelentőségét: „A zsinat elutasította magától azt a kísértést, hogy egy politikai akciót egyházi mezbe öltöztetve magának valljon, amelyet — őszinte sajnálatunkra — mind a kereszténység ügyének, mind a magyarságnak kárára és veszedelmére a római katolikus egyház úgy látszik magára vállal.”⁵⁹

b) *Evangélikus egyház*⁶⁰

A magyarországi evangélikus egyház nehezebb utat járt. Erősebb volt az egyházi reakció, nehezebben, több vajúdással oldódtak meg a személyi kérdések és nem volt olyan rendezett baloldali erő az egyházon belül, mint a Református Szabad Tanács. Mégis hamarosan szerveződni kezdett a tábor, akik baloldali meggyőződésükről tettekkel is hitet akartak tenni. Pálffy Miklós szolgálatáról már korábban is megemlékeztünk. Miközben az egyházi felső vezetés a régi rend restaurálásáért fáradozott, az egyházi sajtóban egyre-másra jelentek meg a változást sürgető cikkek. Ez viszont az egyházi felső vezetés ellenállását váltotta ki. Érdekes és groteszk példája ennek *Szabó József* Bezárt ajtóknak mögött című cikke, mely az Új Harangszóban jelent meg. Ebben a szerző azt állította, hogy „az evangélikus egyházból hiányzik a tisztánlátás, a bátor kiállás és a missziói lelkesület”. Az egyházi felsőbb vezetés még ennyi megújulást kérő szót sem tudott elviselni. *Vargha Sándor* egyetemes főtítka az elnökségi

értekezleten így kommentálja: „A cikknek a Harangszóban való megjelenése is túlhajtott. Kritikájával csak káros következményeket eredményezhetett.” A hasonló esetek megelőzésére — 1946 szeptemberében! — cenzúrát javasol.⁶¹ Az egyetemes felügyelő az 1947-es közgyűlésen nyíltan bírálta a sajtót. „Az Új Harangszó az utóbbi időben sajnálatos módon szakított régi irányával s ismételtelen olyan tartalmú és szellemű cikkeket is jeleltetett meg, amelyek nem belmissziói nélapba valók és nem építőleg hatnak a lap olvasóira, hanem bizonyos mértékben megzavarják azok egyházi beállítottságát.”⁶²

A haladó erők csak akkor remélhettek eredményt — ha összefognak. Ez az összefogás az evangélikus lelkesegyesületen (MELE) belül jött létre. A budapesti MELE vállalta a kezdeményező szerepet. 1948 januárjában a következő határozatot hozták: „Nem akarunk sem a politikai katolicizmus, sem a politikai reakció felé sodródni, hanem önálló, magyar, evangélikus utunkat óhajtjuk járni. Szükségesnek látjuk továbbá a zsinat összehívását, hogy megújuló egyházi életünknek és új külső viszonyunk következményeinek megfelelő egyházi törvényeket alkossunk.” A javaslatot a püspöki értekezlet azzal utasítja el, hogy nem tartja a zsinattartást időszerűnek.⁶³

A haladó erők fellépésére akkor nyílt újra mód, amikor *Szabó Józsefet* választották püspökké. Balassagyarmaton 1948. március 18-án tartott püspöki székfoglalója jelentős bátorítást és teológiai alapot biztosított az egyház haladó köreinek. Benne alapos kritikát gyakorol a múlt és a jelen negatívumai felett.⁶⁴ Hangot kap benne — először — a haladó irány elismerése is. De világi részről is jelentős támogatást kapnak azok, akik a megegyezésért munkálkodnak. Különösen *Mihályfi Ernő* cikkei, beszédei emelkednek ki. A MELE továbbra is hangot adott a haladó lelkeszek véleményének. Az egyesület ügyvezető elnöke 1948. márc. 20-án egy alapos, sokoldalúan alátámasztott levéllel fordul *Radvánszky Albert* egyetemes felügyelőhöz. Többek között ezt írja: „Egyházunk és az állam viszonyának kérdésében döntő hónapok előtt állunk. Anélkül, hogy egyházunk érdekes lőképpen felkészült volna és a következő utat illetően egységes elhatározásra jutott volna, a legutolsó hónapok idevonatkozó eseményei robbanásszerűen indították meg a tisztázódási folya-

matot." Határozott hangon szólítja fel az elnökséget, hogy „keresse meg a politikai reakciótól mentes hitvalló álláspontot”. Azt is leszögezi a levél, hogy „egyházunk vezetősége nem tudja maga mögött egyházipolitikai vonalvezetésében a lelkesi kar-nak komoly, értékes, számot jelentő réteget”.⁶⁵ Ránk maradt ennek a levélnek visszhangját tükröző válaszok sora is. Kitűnik ezekből, hogy a határozott hangú fellépés tanácsstalanságot és mégis nyílt ellenállást váltott ki. 1948. április 1-re a beadvány szellemében gondolkodó lelkészek egy csoportját meghívták a püspöki értekezlet elé. A haladó lelkészek csoportja itt ismét határozottan hitet tett a haladás mellett. „Nincs tisztázva... mi az álláspontunk a demokráciával szemben... Itt változást csak háború hozhat. Csak két eset van, vagy lesz, vagy nem lesz háború. Ha nem lesz, tovább halad a balratorlás, az ország belső rendszerének a kommunizmus felé vitele. Az egyháznak meg kell keresnie az élet lehetőségét hitvallásának fenntartásával.” Kijelentik ismét, hogy „politikai reakciótól mentes hitvallásos magatartásra van szükség”. Nyíltan feltárják, hogy a régi világot képviselő felügyelő kar „a kormánnyal szemben sem alkalmas képviselőtünkre, mert régi politikai múltja erre alkalmatlanná teszi”.

A várva várt fordulat a megbeszélés után sem következik be. Közben egyre nyilvánvalóbb lesz, hogy az evangélikus egyház vezető körei alkalmatlanok az egyezmény megkötésére. Az 1948. áprilisában létrehozott tárgyaló bizottság egyre jobban csödbe jut. Az 1948. július 14-i egyetemes közgyűlés sem hoz eredményt. Radikális törésre van szükség. Egyre világosabb lesz, hogy Ordass Lajos személye gátolja a megegyezést. Anakronisztikusan hatottak a régi világból itt felejtett világi vezetők is, hiszen még mindig báró állt az egyház élén, aki maga körül egy régen elbukott világ kis szigetét próbálta megteremteni. A személyi változásokra drámai körülmények között került sor. Az egyetemes felügyelőt, az egyetemes főtitkárt és Ordass Lajost valutaris bűncselekmények vádjával vette őrizetbe a Gazdasági Rendőrség. A felügyelői kar erre lemondott. A legteljesebb anarchia holtpontján *Mihályfi Ernő* hívta össze az egyház haladó, a jövőt munkáló erőit szeptember 7-én. Ezen az értekezleten nyilvánvaló lett, hogy egyetlen járható út maradt: a meg-

egyezés útja. A feszült kérdések miatt teljessé váló anarchiában jelent meg *Dezséry László* nyílt levele,⁶⁶ melyben programszerűen összegezte a tennivalókat, a kibontakozás útját, az egyház haladó erőinek véleményét. Nyíltan feltette a kérdést: „Mi akadályozza a megújulást? A politikai és egyházi reakciónak egy sikeres szövetsége, mely minden eszközt felhasznál politikai törekvéseinek elérésére, s mely ennek érdekében kész feláldozni a legbensőbb egyházi érdekeket is.” (20. old.)

Az egyházi reakció megtörése után gyorsan peretek az események. 1948. október 13-án *Turóczy Zoltán* a püspökeértekezleten bemutatta az egyezmény tervezetét. Az aláíráshoz a zsinat meghatalmazására volt szükség. December 8-ra egybegyűlt a zsinat és felhatalmazta az illetékeseket az egyezmény aláírására. Ez 1948. december 14-én történt meg. Az egyház részéről *Turóczy Zoltán* püspök és *Mády Zoltán* egyetemes felügyelőhelyettes írta alá a fontos okmányt.

Az esemény jelentőségét — tizesztendős távlatból — így méltatta *Káldy Zoltán* püspök beiktató beszédében: „Egyházunk részéről az egyezmény elsősorban a magyar nép államának elismerését jelentette és ezzel együtt arról való bizonyosságtételt, hogy egyházunk nincs az előző társadalmi rendhez kötve. Az egyezménnyel megszűnt az a bénító nyugtalanság, amelyben tíz évvel ezelőtt egyházunk az állammal való viszonyában élt, és egyházunk rálépett arra az útra, amelyet hitünk szerint Isten jelölt ki számára az új magyar világban.”⁶⁷

c) A szabadegyházak

A magyarországi szabadegyházak nem kötöttek formális szerződést a magyar állammal, mégis az új szocialista állam és az egyházak viszonyának rendezése döntő jelentőségű volt az ő számára is. Bár mások voltak az előfeltételek — hiszen jogfosztottak voltak a szabadegyházak a Horthy-korban —, mégis egy hosszabb folyamat vezetett oda, hogy ezek a kisebb protestáns közösségek megtalálják helyüket a szocialista társadalomban.

A Magyarországi Szabadegyházak Szövetsége 1945 márciusában — nem sokkal megalakulása után — emlékirattal fordult az Ideiglenes Magyar Nemzetgyűléshez és kormányhoz, hogy új

vallásügyi törvényt kérjen. Kérésük lényegét a röpirat címe fejezi ki: „Szabad államban — szabad egyházak.” Így tehát kérésük lényege nagyrészt egybeesett az új magyar állam egyházpolitikai törekvéseivel, az állam és az egyházak szétválasztásával.

A szabadegyházak 1945 előtt jogfosztott szektáknak számítottak. Mindössze a Magyarországi Baptista Egyházat ismerték el — még 1905-ben — a vallás- és közoktatásügyi miniszter 77 092—1905. számú rendelete, de egy év múlva a budapesti hitközség kivételével a többi megszervezett hitközséget feloszlatták. A többi vallásfelekezetet, mint megtűrt, jogfosztott szekta, a csendőrség ellenőrzése alatt a Belügyminisztérium fenntartásába alá esett. 18 éven aluliak nem látogathatták istentiszteleteiket, istentiszteleteiket rendőri felügyelet alatt végezhettkék. A jogfosztottságot az is növelte, hogy 1939. december 13-án a belügyminiszter a legtöbb magyarországi szabadegyházát betiltotta. Ezért a kiáltványban „Az egykor elnyomott egyházak képviselői szólnak ... az egykor elnyomott pártok hatalmon lévő képviselőihez, abban a hitben és reményben, hogy végre elmúlnak azok az idők, amikor ember és ember, egyház és egyház között áthidalhatatlan korlátok emelkednek”. A nyilatkozat részletesen elemzi a magyar vallászabadsági törvényeket, végül ezt írja: „Valljuk, amit Lenin, Szovjetország megalapítója mondott 1905-ben s amint a sztálini alkotmány is megerősítette: »Az államnak nem szabad beleavatkoznia a vallás dolgaiba ... Mindenkinnek legyen meg a joga, hogy teljesen szabadon gyakoroljon bármilyen vallást, vagy ne gyakoroljon semminő vallást, vagyis ateista legyen.«” Ebben a kiáltványban lényegében már 1945 márciusában adva volt az állammal való békes egység alapja. Mégsem volt problémátlan a szabadegyházi közösségek útja a vizsgált három esztendő alatt. Elsősorban a jogfosztottságból eredő világidégenységet kellett legyőzniük.

Mit jelentett a felszabadulás, a demokratikus Magyarország kialakulása a szabadegyházi közösségeknek? Elsősorban azt, hogy megnőtt a közösségek legjobbjainak, legnyúltabban gondolkodójainak politikai aktivitása. Körlevelek hívták fel a gyülekezetek tagjait a baloldali pártok támogatására. Egyre többen vettek részt a mindennapi kötelességteljesítésen túl is az új ország építésében. Volt olyan nazarénus is, aki aktív politikai munkát vállalt.

Másképp az új helyzetben mód nyílt a szabadegyházi közösségek jogi problémáinak rendezésére. A felszabadulás pillanatában elnyerték ezek a közösségek működésük szabadságát. Az 1947:33. törvénycikk megszüntette a bevett és az elismert vallások közötti különbséget és lényegében ezzel jogi egyenlőséget teremtett a szabadegyházak és a „bevett” egyházak között. 1947-ben az új állam a metodista egyházat elismerte és a többi vallásfelekezetnek is törvényes jogi alapot *eremtett a Szabadegyházak Tanácsa létrehozásával.

A Szabadegyházak Szövetsége pozitívan fogadta az iskolák államosítását, a kötelező vallásoktatás eltörlését. A politikai katonizmus és a régi rend restaurálására törekvő erők ellen foglalt állást. Ezért találtak egymásra a szabadegyházak és a szolgálat útját kereső, haladó protestáns körök. Ennek jó alapot teremtett a református Szabad Tanács 1946. augusztusi bűnbánó nyilatkozata.

Az egyezmény jelentőségéről dr. Kiss Ferenc, a Szabadegyházak Szövetségének akkori vezetője így nyilatkozott: „Szegény, vak és lelki nyomorult az a vezető vagy vezetett keresztyén, akinek a történelem mai nagy fordulójában sem a jelen útról, sem a jövő feladatairól nincsen eszméje és minden igyekezete abban merül ki, hogy siránkozzon a felcícomázott üres múltton és azon erőlködik, hogy visszacsinálják azt. A magyar történelem olyan nagy operáció hajtatót végre, amelyet többé vissza csinálni nem lehet. Visszakacsintgatás helyett tehát előre irányítani a szemeket a jövő feladataira!”⁶⁸

Néhány hónappal az egyezmény után Bereczky Albert egyik rádiónyilatkozatában így méltatta a megszületett megállapodásokat: „Mi az egyezményt nem a szükség kényszere miatt és nem politikai megfontolásból, hanem hitbéli engedelmisség alapján kötöttük meg, népünkért és a keresztyénségért való felelősségben, tudván azt, hogy ez az egyház helyes magatartása.”⁶⁹ Az egyezmény keret volt — ezt az egyház szolgáltatásának kellett megtölteni tartalommal. Nem jogokat és kötelességeket tartalmaz, hanem lehetőségeket. Az egyezmény próbája az eltelt idő volt. Az egyezmény biztosította az egyházak életét a szocializmust építő Magyarországon és ezzel kiállította a próbát.

A közös keresztyén tradíció szektás elszíneződései

1. A tradíció és a szekta két egymással feszültségben álló fogalom. A szekták felé a leggyakrabban elhangzó vád, hogy a tradíciót, az egyház máig élő múltját tagadják meg, árulják el, másrészt a vallásos szekták nagy része arra hivatkozik, hogy visszatér az eredethez, az ősihez, sőt csaknem minden vallásos szekta megpróbálja kiépíteni legfontosabb tanításainak „egyháztörténetét” is.¹

A tradíció fogalmának tisztázása nem az én feladatom. Csak jelezni szeretném, hogy a tradíció kérdése az ökumenikus világmozgalmon belül többször megvitásra került, egyrészt mint a II. Vatikáni Zsinat által felvetett kihívás, másrészt mint a bultmanni újszövetség-tudomány egyik kulcsfogalma.² Úgy gondolom, hogy mindenféle bizonyítás nélkül is megállapíthatjuk, hogy a tradíció fogalma, érteke más a római katolikus,³ az ortodox,⁴ az evangélikus, református vagy szabadegyházi háttérben. Mivel közösen a Szentírást valljuk a reformátorokkal együtt hitünk egyedüli alapjának és együtt valljuk a sola scriptura elvét,⁵ ezért az újszövetségi kánont tartjuk a közös keresztyén tradíció lényegének. K. Barthtal együtt valljuk az újszövetségi kánonról, hogy eddig tart az apostoli tradíció, minden egyéb tradíciót ennek a mértéke alá kell helyezni. „Így hát a kánontörténet felismerhető magja az, hogy a legrégebbi hagyomány bizonyos alkotórészei a különböző egyházak keresztyénei között mindenféle ingadozás közben ténylegesen fölülkerekedtek, olyan folyamat ez, amelyet a tulajdonképpeni és formális, zsinati határozatokkal és más úton történő kanonizálás utólag

csak megerősíteni tudott. Valamikor és valamilyen mértékig... éppen ezek az iratok, éppen az által, hogy kánonikák voltak, maguk gondoskodtak arról, hogy éppen ezek később kánoninak ismertessenek el és proklamálódhattak." (KD. I/2. 525.)

Ezért a hitvallások másodlagos tekintélyűek — még akkor is, ha hitbéli meggyőződésünk tömör összefoglalásának tartjuk azokat — szabályozott szabályozóknak (normae normatae), mivel érvényüket, tekintélyüket nem önmagukban hordozzák, hanem a Szentírásból kapják. A hitvallások tehát annyiban és azért kötnek, mert az Isten Igéjével megegyeznek. Minden ezen túlmenő, a hitvallási iratoknak a Szentírás igéitől függetlenített és önálló jelentőséget tulajdonító álláspontot elutasítunk.

2. A *szekta* szó tartalmának meghatározása már sokkal bonyolultabb feladat. Már a szó eredete is vitatott. Van, aki a *szekta* szót a *seco*, -arc-ui-tum = vágni szóból vezeti le. Ennek alapján „szektárius az, aki magának külön utat vág. Secta via = külön út, életpálya, gondolkodás és cselekvésmód. Secuti sectam eius = valakinek irányát követni. Vallásilag jelenti a vallásosságnak azt az útját, amely bizonyos, történelmileg kialakult vallással szemben secta via-t alkot.”⁶ Ez a meghatározás felveti a *szekta* és a tradíció kérdését, hiszen a *szekta*t negatív módon úgy határozza meg, mint egy történelmileg kialakult vallással szemben álló külön utat, vagyis a *szekta* lényegét egy bizonyos tradíció megtagadásában látja.

De egy másik szómagyarázatot is találhatunk a szakirodalomban. A *sequor* = követni, kísérni szóból is származtatják a *szekta* szót. Eszerint az a *szekta*, aki valamilyen véleményt, tanítást követ és nemcsak vallásos, hanem politikai vagy filozófiai irányzat követésére utalhat.⁷ A Vulgata, a görög „hairesis” szót fordítja sectával. Így a görög nyomán ez a szómagyarázat a valószínűbb. Az Újszövetség ebben az értelemben mondja *szekta*-nak a farizeusokat és sadduceusokat, sőt az első keresztyéneket is (Csel. 24:5.14. 28:22).

A *szekta* fogalmának meghatározása rendkívül vitatott probléma. A tudományos alapok hiánya még a szakmai igényességgel fellelő iratokban is fellelhető. Még ezekben is fellelhető bizonyos tájékozatlanság, felszínes ismeret, esetenként beidegződött, elfogult előítélet.

Nehezíti a tájékozódást az utolsó évszázadban megszorodó vallásos szekták száma. Felsorolásuk, megismerésük is beláthatatlan feladatnak tűnik.⁸ Az is nehezíti a feladatot, hogy azonos típusú szektáknak a pozíciója vagy a tradicionális kereszténységhez való viszonya országonként is változhat, ami a keresztényességi típus módosulásában is megmutatkozik. Ezeknek a feltárása hosszas és egy ember erejét meghaladó tudományos feladat. Ezért csupán a kérdés magyarországi vonatkozásának néhány szempontját próbálok ebben az előadásban feltárni.

A *szekta* elsősorban vallásszociológiai, vallápszociológiai fogalom. A *szekta*kérdés vizsgálatának a vallásszociológia klaszszikusaiig visszamenő hagyományai vannak. Elég itt talán *Ernst Troeltsch* vagy *Max Weber* ezzel kapcsolatos munkásságára utalni.⁹ Elsősorban egy jellegzetes közösségi — vagy a másik oldalról nézve közösségellenes — magatartási módot jelent, amit bizonyos pszichológiai tényezők determinálnak és ugyanakkor jellegzetes teológiai vonatkozásai is vannak. Úgy is lehet tekinteni a *szekta*t, mint az egyházak betegségeit, belső élettevékenységeiknek szociológiailag is megfogható formában jelenlévő zavarait.

Ugyanakkor ilyen *szekta*s betegségekből új, virulens, egészséges hajtás is indulhat. Számos egyháztörténeti példát tudnánk erre említeni. Bármilyen kegyeletlértésnek is tűnik *Luther* felépése, reformációja a kortársak szemében *szekta* volt, külön út az egyház keretén belül, de ugyancsak *szekta* volt — az Apostolok Cselekedetei is feljegyzi ezt (28:22) — az őskeresztyénység a jeruzsálemi templom vagy a zsidóság háttérén. De ugyanezt lehetne elmondani *Wesley* korában a metodizmusról vagy bármely más szabadegyház indulásáról. Ugyancsak az is történelmi tény, hogy nem minden *szekta*s betegségből lesz egyház és az elvetélt vallásos mozgalmak száma szinte felmérhetetlen az egyháztörténelemben. Hogyan lehet ezt az ellentétet feloldani?

A szakirodalom újabban különbséget tesz a *szekta* és a szabadegyház között és ezzel lényegében az egyház és a *szekta* közé egy harmadik kategóriát épít. *Wettler Rezső* — *Kurt Hutten* nyomán — erről a következtöket írja: „Éles határvonalat kell húzni a *szekta* és a szabadegyház között, mivel a szabadegyházak minden kritikai magatartásuk ellenére is igénylik a közös

hitvallást, és hitben, tanban, ökumenikus munkaközösségben egyek az anyaegyházzal.” Ugyanezt az álláspontot — kissé meg-alapozottabban — képviseli Roger Mehl is.¹⁰

A székta fogalmának meghatározásában az is zavar, hogy a külföldi szakirodalomból — a helyi sajátosságok, történelmi ha-tóerők különbözősége miatt — nem lehet a magyarországi hely-zetet megismerni. Ugyanakkor nálunk nagyon kevés, sőt szinte semmi az alapvető tényfeltáró munka. A felszabadulás előtt — de még a mai protestáns nyelvhasználatban is — a szekta egy-kis vallásos közösség közjogi helyzetére utaló fogalom volt. Azok a közösségek voltak szekták, akik az 1895. XLIII. tc. alapján el-nem ismert, megtúrt vallásfelekezetek voltak.¹¹ Sőt az 1905 óta elismert Magyarországi Baptista Egyházat is a szekták közé so-rolta az irodalom.¹² Ez ellen az egyre erősödő szabadegyházi közösségek újra és újra tiltakoztak, mert a szekta szót pejora-tívnak tartották.¹³ Igaztalan is volt ez a titulus, hiszen ezek a vallásos szekták nem úgy jöttek létre, hogy egy csoport kivált a református vagy az evangélikus egyházból, egy „prófétai egyé-niség” vezetésével egy külön utat kezdett, hanem tudatos misz-szió nyomán. Éppen olyan módszerrel — természetesen a törté-nelem adta különbségeket figyelembe véve —, mint ahogyan annak idején a reformáció prédikátorai hirdették — a maguk igei látását, az evangéliumot. Ez a misszió természetesen csak egy jellegzetes kegyességtörténeti háttéren, az egyháztörténe-lem egy meghatározott periódusában, jellegzetes szociológiai kö-rülmények között jöhetett létre.¹⁴

Így egy-egy protestáns kisegyház megjelenése a magyar egy-háztörténelem tablóján rendkívül összetett esemény. Semmikép-pen nem közelíthető meg egyháztörténeti, apologetikus vagy polemi-kus módszerekkel.

Az is növeli a zavart, hogy az eddig megjelent magyar nyelvű irodalom elsősorban az úgynevezett „szektaveszély” elleni véde-kezés célját szolgálta.¹⁵ Így lehet ezt a szándékot dr. Máttyás Ernő szavaival összefoglalni: „a hazánkban elterjedt legfőbb szekták főbb tanításainak fontosabb iratok alapján való ismer-tetése, azok cáfolása, külföldi kapcsolataik felderítése, a szek-ták elleni védekezés fő módozatainak közlése történetik csupán”.¹⁶ Ez a törekvés teológiailag megalapozatlan volt és a gyakorlat-

ban sem tudott hasznos segítségeket adni. Egy-egy szabadegyházi közösség külföldről behurcolt betegségnek tűnt, esetleges, szomorú jelenségek. Ez az irodalom éppen a legfontosabbat, a kisegyházak létrejöttének okát és a tradícióval való kapcsolá-tát nem tárta fel a szektáknak. Nagy Ernő — valljuk meg, tel-jesen megalapozottan — 1958-ban is így panaszkodott: „Egyhá-zunk még mindig adós a szektakérdés alapos, részletes, nekünk lelkipásztoroknak használható segítséget nyújtó feldolgozásával. Ami eddig e téren történt, az korántsem meggyőző — sokszor légtüres térben mozgó és a valóságos csatatér forró levegőjét alig ismerő — szép elmélet csupán.”¹⁷ A szektakérdés kulcsa a tör-ténetiség kérdése. A múlt és a jelen feszültségei, az egyház re-ménysege, jövője azok a kérdések, amelyek a „szekta probléma-ban” ott kavarnak. Ezekre feleletet találni csak az egészséges történelmi kontúrok, egyháztörténeti határok megrajzolásával lehet. Ezért igaz dr. Malkay Sándornak az az 1917-ben a szekta-kérdés kapcsán elmondott óhaja, hogy „szükség volna a szekta-kérdés és a szekta előállításának és életének tudományos, törté-neti feldolgozására mindennek előtt”.¹⁸

Ennek a feladatnak első lépése a magyarországi szabadegyhá-zak történetének feltárása a közös magyar egyháztörténet és a lassan ébredező magyar kegyességtörténeti kutatás háttéren. Ez azonban még nem vezet célhoz.

Szükség van arra, hogy a szabadegyházi gyülekezetek legfőbb vonzerejének, a kis közösségek belső dinamikáját tárjuk fel teo-lógiai és szociológiai eszközökkel. Ezekben a megvalósuló közös-ségekben kell megvizsgálni az újszövetségi tradíció megélésé-nek mai módját. Erre még nagyon kevés kísérlet történt.¹⁹

Még valami szükséges: a szekták keletkezésének történelmi modelljét kell föltárni. Azt, hogy mi történik egy egyházban, amikor elindul belőle egy szekta, hogyan fejlődik ki, hogyan vetődik el vagy hogyan találja meg a továbbélés módját. Az egyházak születésének és fejlődésének elméleti modelljére van szükség. Ebben a dolgozatban több mint 20 esztendő, főként a szekták múltjára vonatkozó egyháztörténeti kutatómunkája köz-ben leszárt tapasztalataim alapján erre teszek egy szerény kí-sérletet. Mint történeti modell, úgy ez is munkahipotézis. Arra való, hogy a gyakorlati munkát, a megismert tények rendszere-

zését, megértését, alkalmazását segítse. Amennyiben nyuggá, akadályá, korláttá válik, elveszíti a jelentőségét. A munkahipotézis olyan, mint az épülő ház mellett az állvány. Ha nincs rá szükség már, le kell bontani.

3. *A keresztyén tradíció színeződései.* A tradíció éltető erő, ha megújul a mindennapok újabb és újabb döntéseiben, de döntéseinkben gátol és megbilincsel, ha megmerevedik és az új döntések meghozatalára nem ad már erőt. Az egészséges tradíció élő folytonosságot jelent, amelyet keresztyén nemzedékek adnak át egymásnak. A múlthoz, az újszövetségi tradícióhoz való hűség mindig új életet terem a gyülekezetben. Ha viszont a tradíció a hagyományos formák pusztá ismétléseiben merül ki, akkor értelmetlenné válik. Az Újszövetség változatlan lényegű örökkévaló evangéliumát újra és újra időszerű, jelenvaló formában kell kifejezni. A keresztyén biztonyságtévesznek mindig, minden korban ez volt a lényege, hogy az örökkévalót kellett mai módon meghirdetni az embernek.

Ha a mai világ mai kérdéseire nem tudjuk meghirdetni Jézus választát, akkor a ránk bízott és atyáink által ránk hagyományozott újszövetségi tradíció lényege vesz el. Ezért van az, hogy az újszövetségi kánon ránk hagyományozott tradíciója mindig feltételezi a Szentlélek állandó, dinamikus, éltető jelenlétét. A régi ígét ma kell megérteni, mint mai életünk megoldását. A keresztyénység akkor él, ha korunk kihívásaira, a korunk által felvetett kérdésekre válaszolni tud. De a válasz csak akkor teljes, ha az egész ránk bízott üzenet megszólal benne. Éppen itt van a világkeresztyénység nagy kísértése. A rész és az egész harmóniája sokszor törik meg. Ezért uralkodnak el a különböző jelzőkkel ellátott teológiai irányzatok és a különböző részgazságokat hangsúlyozó szekták. A tradíció akkor él, ha megmarad élő egységnek, ha belső harmóniája nem torzul el. Ennek az előrebocsátása azért szükséges, mert ennek a gondolatsornak hátterén különíthető majd el a szekta és a születő új egyház.

A KÉRDÉS TÖRTÉNETI VETÜLETE

1. Új egyház mindig új hitbéli felismerésből születik. Hogyan jön ez az új felismerés létre? Elsősorban úgy, hogy a régi egyház fűdatában a tradíció eredeti formájával kapcsolatos rövidzárlat jön létre. Ez érdekes módon együtt jár a régi egyház dinamizmusának elvesztésével, enerválódásával.

Az ilyen előregedett egyház a kor kihívására nem tud teljes értékű feleletet adni. Az új hitbéli felismerésnek viszont egyrészt a keresztyén tradíció körébe kell vágni, méghozzá, ha életképes egyház születéséről van szó, akkor a keresztyén tradíció egy lényeges — természetesen korábban is meglévő, de elhanyagolt, háttérbe szorított — elemének újrafelfedezését jelenti. Ennek a tradicionális elemnek viszont feleletnek kell lenni a kor kihívására. Sőt ezeket a felismeréseket lényegében a kor ihleti. A megértett ige válaszként kell hogy megfogalmazódjon az élet nagy kérdéseire.

A munkahipotézis ellenőrzését két közismert egyháztörténeti példára az őskeresztyénység indulására és a reformáció történetére gondolunk. Az őskeresztyénység új hitbéli felismerése, alapítvallása: Jézus a Krisztus. A zsidóság messiánizmusának rövidzárlatos hátterén jött létre, ami lényegében — a Jeruzsálem pusztulását megelőző évszázadok igazolják ezt — a zsidó hit csődjéhez, enerválódásához vezetett. A zsidóságnak a diaszpórákban addig meglévő impulzív hatása ezzel lényegében megtört. A keresztyénység új hitbéli felismerése, az alapítvallás az akkor mérvadó ószövetségi tradíció lényegét ragadta meg, de olyanformán, hogy közben a kor kihívására is feleletet adott. Érdemes végiggondolni a kor megváltásra váró irányzatait, ami feltétlenül magyarázza az első század keresztyén missziójának dinamizmusát.

A reformáció új hitbéli felismerése, jelenvaló igazsága a hit általi megigazulás volt. Ez sem új dolog. Része volt a keresztyén tradíciónak, de elszikkadt része. Luther amikor ezt meghirdette, maga sem gondolt a régítől való elválásra, ahogyan a jeruzsálemi gyülekezet sem gondolt a zsidósággal való szakításra az apostoli kor kezdetén. Ugyanakkor Luther a hit általi megigazulásban, mint új hitbéli felismerésben a keresztyén tradíció

leglényesebb elemét látta, ami elsikkadt. Ugyanakkor ez a lutheri felismerés egyben a kor kihívására is válasz volt. Ezért olvasták az 1520-as évek elején Sopron borkiméréseiben többek között Luther iratait, ezért terjedt szinte hihetetlen gyorsan a reformátorok tanítása.

A szekta- vagy egyházprobléma első nagy vízváltója az új hitbéli felismerés. Egyház csak akkor születik, ha a keresztyén tradíció egy lényeges pontja bukkan újra napvilágra, mint a kor egyik jelentős kérdésére való felelet az alap az új hitbéli felismerésben. Ha ez nem így van, akkor egy beszűkülő, elhaló holtág jön létre.

2. Az új hitbéli felismerés a régi egyházi háttér reakcióját is kiváltja. Mint új, pontosabban a réginek új hangsúlyú megszólaltatása feszültséget okoz és lényegében választ el állítja a régít. Vagy tovább lép a felismeréssel és maga is elfogadja azt, vagy szembefordul vele és így rákényszerül arra, hogy ő maga is újraértelmezze alaptradícióját.

Az első mindig nehezen megy, mert akkor lényegében az egyház tegnapijával és májjával kell szembefordulni. Az új hitbéli felismerés — éppen ezért, mert idősebb — vihart vált ki és el- lenállásra ingerli a tradicionális elemeket, amelyek az egyház energizálásával párhuzamosan szaporodnak. Így a második út a gyakoribb. A régi egyház is újraértelmezi az alaptradíciót és hozzátessz mindig valamit, amit „és”-sel kapcsol az eredetihez. Ez történt a zsidósággal is a jabne-i iskola és a Jochanan ben Zakkáj működése nyomán és ez római egyházzal a tridentinumban. Az új hitbéli felismerésnek és természetesen képviselőinek is súlyos teherpróbát kell kiállni, a felismert igazságot súlyos vitákban kell megvédeni. Természetesen ez a keresztyén tradíció belső harmóniájában az új hitbéli felismerés első periódusában egy bizonyos torzulást eredményez. Úgy látszik, mintha mindig csak egy dologról lenne szó. Egy kérdésnek a legérzle- tesebb és legalaposabb kidolgozása az első teológiai munkák vég- eredménye. Ez az egyoldalúság természetesen következik a harci helyzetből. Ezt támadják, ezt kell védeni, ez sikkadt el az új hitbéli felismerés képviselőinek legjobb tudása szerint a keresz- tyén tradícióból, erre kell a legfőbb figyelmet fordítani. Itt érez-

zük korunk kihívását a legélesebben, itt kell rá a legtöbb erő- talba vetve választ adni.

Ez a szorongatott vitahelyzet, ami jelentős egzisztenciális fe- szültségekkel is jár, egy jellegzetes közösségeszme kialakulásá- hoz is vezet. Ennek megvannak a megfelelő társadalmi, szocioló- giai összetevői. Nem véletlen, hogy a klasszikus vallásszocioló- giában is megtaláljuk ennek vizsgálatát. A tradicionális keretek előregedése mindig együtt jár a gyülekezetek, az egyház közös- ségi összetartozó erők meggyengülésével is. Az új hitbéli felis- mérés, ami megoldásokat, válaszokat hordoz magában a kor ki- hívásaira, új közösséget, koinoiát teremt. Ez teremti meg az új egyház, új szervezeti egységeit. Természetesen ezek a jelensé- gek álrformatív felismerések esetén is megjelenhetnek és bizo- nyos időleges sikerekhez, eredményhez vezethetnek. A szekta- vagy egyházkérdés döntő pontja az új hitbéli felismerés minő- sége, viszonya a kor nagy kérdéseihez és a tradícióhoz.

3. Az új hitbéli felismerésnek is természetesen tovább kell fejlődni. Ha életképes a mag — fává növekszik. Vagyis az kö- vetkezik be, hogy az új hitbéli felismerés közül, mint kristályo- sodási pont körül kiépül egy, a teljes bibliai tradícióra vonat- kozó látás, ami abban új, hogy rendező ereje az új hitbéli fel- ismerés, az új tanítás ennek logikus következménysora.

Ez lényegében nem más, mint az új egyház rendszeres teoló- giájának kialakulása, a hitvallások megszületésének kora. A hit- vallásban a megszülető új közösség az egész keresztyén tradí- cióval szembesíti az új hitbéli felismerést és elindul az egész keresztyén tradíciót felölelő szintézis keresése útján. Ez az út egyháztörténetileg nagyon jól kimutatható akár az őskeresz- tyénség, akár a reformáció egyházainak történetében. Elég itt az első keresztyén hitvallások kialakulására vagy a reformáció hitvallásainak megszületésére utalni.

Itt van a másik döntő pont, ami elválasztja a szektát az egy- háztól. Ha egy vallásos mozgalom magáévá tesz egy új döntő hitbéli felismerést, de azt nem tudja a teljes keresztyén tradí- cióval összhangba hozni, ha mindvégig megmarad az új hitbéli felismerés apologikus védelmének harcainál, lényegében kon- zerválja fejlődésének szektás gyermekkorát. A szekta tehát nemcsak az egyház fejlődésének gyermekkora lehet, hanem egy

olyan infantilis állapot, amikor egy vallásos mozgalom betege-
sen megreked a gyermekkorban. Ennek a megrekedésnek egy ér-
dekes variánsa az, ha rövidzárlatos kapcsolat alakul ki a múlttal,
a tradícióval. Csaknem minden vallásos mozgalomnak meg kell
küzdnie ezzel a kísértéssel. Ennek az a jellemzője, hogy a jelen
marad ki, az idői dimenzió sikkad el. A tradíciót mindig újra
kell érteni és ezt az újraértést nem lehet új tradicionálizmussal
helyettesíteni.

Az evangéliumot újra és újra meg kell érteni jelenlegi költöt-
séink, korunk kihívásai között.

Ha a korunk elől a múltba menekülünk, nem jutunk egészse-
ges szintézisre a tradícióval.

4. Az új-egyházak születése közben mindig számolni kell cent-
rifugális és centripetális erők jelenlétével is. Ezeknek vizsgálá-
lata vezet a jellegzetes egyházszerkezeti formák kialakulásához.
Egy új hitbéli felismerés megjelenése többszörös töréssel jár.
Egyrészt a tradicionális háttér provokálja az elszakadást. Nem
a kialakult új közösség akar elmenni új közösséget alkotni, ha-
nem a régi nem vállalja az új felismerést. Így volt ez az ősker-
esztyén misszió idején is (a zsinagóga és az ecllesia ellentéte)
és így volt ez a reformáció idején is. Természetesen erre is le-
hetne nagyon sok példát említeni (Wesley, adventisták stb.).
A kialakult új egyházszerkezet természetesen magán viseli a
kor jellegzetességeinek bélyegét is. Ma nem alakulnak nagy pro-
testáns államegyházak vagy monarchiális püspöki egyházak, ha-
nem az állam és az egyház szétválásának elvére épülő sza-
badegyházak.

De a megalakuló új közösségeken belül is jelen vannak a
centrifugális és centripetális erők. A megszülető újnak is rögtön
meg kell küzdeni a különbözőképpen megértett új hitbéli felis-
merés zsákutcáival, a különböző szélsőséges vélemények egy-
mást kizáró ellentétével. Itt is nagy szerepe van a tradíció kér-
désének. Hiszen a belső zavar leküzdésének egyetlen útja a he-
lyesen megértett tradíció. Két végtelennel kell az ilyen belső zava-
rok között számolni. Az egyik az idő komponensével nem szá-
mol olyanformán, hogy a jelen elől a múltba menekül vagy a
Bibliából akar útlevelet gyártani ahhoz, hogy disszidáljon a min-
dennapok realitásai közül. Ennek érdekében sokszor megpróbál

álrealitásokat is szülni. Erre is sok egyháztörténeti példát tu-
dunk hozni a kereszténység első századainak rajongói és a re-
formáció korának szélsőséges gondolkodású csoportjai közül.
A másik kísértés az a végtel, amikor egy csoport a keresztényen
tradíció alapjaival is összeegyeztethetlenné akarja tenni az új
hitbéli felismerést. Ezek azok a radikális túlzók, akik végső so-
ron mindig lelépnek az újszövetségi tradíció alapjairól. Ez az
egyházaik életében a filozófia kísértése mindig. Ez a kísértés öl-
tött testet az őskereszténység esetében a gnózis megjelenésekor
vagy a reformáció idején a szélsőséges antitrinitárius mozgal-
mak megjelenésében. Természetesen a példákat itt is lehetne
szaporítani. Itt nagyon sokszor az kísért, hogy a kor kihívása
erősebb, mint a közös keresztényen tradíció öröksége.

Természetesen mind a két kísértés szektásodási veszélyeket
rejteget magában. A kiút — vagyis a centrifugális és centripeta-
lis erők egyensúlyának megtalálása — az új hitbéli felismerés
és a közös keresztényen tradíció harmóniájának a megtalálása.

5. Az eddig elmondottak tanulságát témánk szempontjából
így lehet megfogalmazni.

a) Egy egyházi mozgalom addig szekta, amíg csak az élesen
megfogalmazott új hitbéli felismeréseket tudja szembefordítani
a tradicionális háttérrel. És szekta marad akkor is, ha ez az új
hitbéli felismerés a keresztényen tradíciótól idegen vagy ennek
lényegtelen eleme. Természetesen az egy más kérdés, hogy mit
tartunk a keresztényen tradíció lényeges elemének. Néha csak egy
új egyházi mozgalom megszületésével párhuzamosan tudatoso-
dik egy-egy elfelejtett lényeges elem.

b) Egy egyházi mozgalom mindaddig szekta, amíg nem alakul
ki az egyetemes keresztényen tradícióval az egészséges, belsőleg
is arányos kapcsolat, amíg nem épül ki — vagy nem tud ki-
épülni — az új hitbéli felismerés köré a rendszeres tanítás. Ha
egy egyházi mozgalom lemond a keresztényen tradíció egészével
való konfrontálódás igényéről, szekta marad.

c) Egy vallási mozgalom mindaddig szekta marad, amíg az új
hitbéli felismerésnek jegyében nem tud választ adni a kor ki-
hívására. A szekta nemcsak abban jelentkezik, hogy a keresz-
tyén tradícióval török meg a konfrontáció lehetősége, hanem ak-
kor is, ha a korral szakad meg a kapcsolata, vagyis a tradíció

képviselése, újra megszólaltatása válik lehetővé. Így a tradícióból nem lesz üzenet.

A keresztyénség valamikor szekta volt, a szekta egyházzá fejlődhet, de a fejlődésnek vannak zsákutcái.

A SZEKTAKÉRDÉS MAGYARORSZÁGON

Csábító kísértés lenne a magyarországi „szektakérdés” történetének felvázolása. Ha csak az elmúlt száz esztendő vizsgálatunk, akkor is meglepően gazdag tényanyagot gyűjthetünk össze. Mégis ellent kell állni a kísértésnek, hogy témánk mellett kitartunk. Dolgozatomnak ebben a szakaszában csak a jelenlegi helyzetet vázát tárom fel. Azt próbálok megvizsgálni a konkrét helyzet ismeretében, hogy ma hogyan jelenkezik a szekta kísértése. A szekta nemcsak fejlődési rendellenesség. A már kialakult egyházak fejlődését is végigkíséri a szekta, mint betegség. Hogyan áll ma ez a kérdés a magyar protestantizmuson belül?

1. Vannak „*egyszemélyes*” szekták. Ezek olyanok, mint a sejt-mag nélküli sejtek. Lényegében a tradícióból sarjadó új hitbéli felismerés hiányzik belőlük. Rendszerint egy különleges vallásos elképzelésekkel rendelkező ember körül kialakuló csoport ez. Főként spirituális tanításai rendszert vagy világtudomány elzárkózást tanítanak. Számuk jelentéktelen, lényegében egypár vallásos csodabogár tartozik közéjük. Van, aki a kommunizmus és a keresztyénség egyesítésén fáradozik filozófiai alapon.²⁰ Van, aki személyes sérelmeit próbálja hitvallássá formálni.

2. *Városi szekták, bázisközösségek.* Lényegében szektának számítanak a nyugati hatásra létrejövő — de belső igényeket kielégítő — entuzianista mozgalmak, a „pop-vallás” jellegzetes magyarországi előőrsei. Számuk növekvőben van, de laza kapcsolataik miatt nehezen felmérhetőek csoportjaik. Jellemzi őket a vallásos beatmuzsika és az interkonfessionális jellegű, általános keresztyén elveket hangsúlyozó tanítás. „*Theológiájuk*” lényege a megtérés a céltalan életből, napjaink nihilizmusából, az alkolohol vagy a kábítószer rabságából. Laza szervezetet alkotnak. Ebben is a beatjelenség vallásos megfelelőjét hozzák létre.²¹ Közösségeik ilyen értelemben baráti közösségek. Lényegében

hitvallás nélküliek. A mozgalomnak nagy vonzóereje van „divatossága” miatt a különböző protestáns gyülekezetek fiataljai között. Közéjük sorolhatók a római katolikus bázisközösségek egy része is.²²

3. A magyarországi egyházak szektásodó frakciói is egy külön csoportot képeznek. Ezek a szekták — a jelek szerint — nem új reformatív felismerésből jönnek létre, hanem az egyház útjával szemben álló rétegek oppozíciójából, abból, hogy a tradíció és a jelen kerül egymással rövidzárlatba. A kor kihívása elől menekülve keresik a tradícióval való kapcsolatot. Jelentős ezeknek a mozgalmaknak a személyi összetevői (sértődés stb.). Szociológiai kötődéseit is fontos volna alaposabb vizsgálat tárgyává tenni. Ezt lehet két tulajdonképpeni szektának tekinteni. Ezeknek megjelenése az egyházak számára figyelmeztető jelek, hiánnyokra, „anyagcserezavarokra” mutatnak. Az egyházak számára vetik fel a tradíció kérdését. Arra indítanak, hogy az egyházak újra gondolják át alapvető hitbéli felismeréseik, hitvallásuk genezisének fényében jelenüket, üzenetüket és azt szembe-sítsák a korrallal. Az a vallásos közösség, amely múltjának alapvető hagyományait a teljes keresztyén tradíció fényében nem tudja végiggondolni és ezt nem tudja konfrontáltatni jelenünkkel az menthetetlenül előregszik. Csaknem minden magyarországi egyház küzd ilyen értelemben a szektával, ami mindnyájunk közös veszedelme.²³

4. Kivülről is fenyeget a szekta. Hazánkban a legjelentősebb és legismertebb ilyen fenyegetés a Jehova Tanúinak jelenléte.²⁴ Akik lényegében a keresztyén tradíció alapjait tagadják, pontosabban ennek teljes „átdolgozására”, megmásítására törekcszenek. Jól dokumentálja ezt „bibliafordításuk” és egész tanítási rendszerük. Ugyanakkor jellegzetes állametikájuk következtében a jelenrel való megbékélést is lehetetlennek teszik híveik számára. Lényegében tanításuk gnoszticizmus, egy jellegzetes újkori mitológia.

5. Az ötödik kategória — a tulajdonképpeni nagy kérdés — a szabadegyházi közösségek. A magyarországi történelmi protestáns egyházak és a szabadegyházak között egy alapvető helyzetből adódó feszültség van. Ennek megléte a végső oka annak, hogy még ma is mint szektákról szokás megemlékezni belső

használatra és nem ökumenikus célra készült tanulmányokban a szabadegyházakról.²⁵ A feszültség magva az, hogy egyetlen szabadegyházi közösségbe se lehet beleszületni. Minden szabadegyházi közösségbe csak felnőtt, önálló hitű és döntési képességű ember lehet tag. Bár a nagyobb történelmi tradícióval rendelkező gyülekezetek utánpótlásának jelentős hányada a gyülekezet tagjainak gyermekeiből adódik,²⁶ mégis az új tagok nagy része más egyházaknak szekularizálódott híve. Erről a kérdésről is nyíltan és becsületesen kell beszélnünk. Mi szabadegyházi lelkesek — épűgy, mint minden református vagy evangélikus lelkész — hitbéli, biblikus meggyőződésünkről való lási különbség nélkül minden ember előtt biznyságot teszünk. Eközben nem hallgatjuk el azokat a hitbéli látásainkat sem, amelyek eltérnek a többi egyház tanításától. A döntés joga minden ember lelkiismereti kérdése. Mi nem beszéljük le, nem tiltjuk el híveinket sem egyházfegyelmi eszközökkel, sem mással attól, hogy amennyiben ezt igénylik, hogy más egyházak istentiszteletit alkalmain, bibliaóráin részt vegyenek vagy azt, hogy más egyház lelkészének felkigondozói szolgálatát igényeljék. Mi is, mint lelképásztorok törekszünk más egyházak lelkészeivel jó kapcsolatokat ápolására. De ha valaki úgy dönt, hogy velünk hitbéli közösséget vállal, éppűgy nem zárkozunk el ennek teljesítéstől, mint ahogyan a református lelkész sem zárkózik el attól, ha esetleg egy adventista, baptista vagy más szabadegyházi közösséghez tartozó kíván a református gyülekezet tagja lenni. Ezt a normát mi mint szabadegyházi közösségek egymás között is fenntartjuk. Ettől viszont meg kell különböztetni a becstelen lélekhálaszást. A Szabadegyházak Tanácsa 1980. szeptember 25-én elfogadott alapszabálya a tagegyházak egymás közötti kapcsolatáról kimondja, hogy „a tagegyházak kölcsönösen elismerik, hogy a hitelveikben és a gyakorlatukban föllelhető eltérések ellenére mindannyian részesei lehetnek Isten ajándékának, amely szerint körükben az üdvkeresők az élő Jézus Krisztussal közösségre juthatnak. Ezért, és a lelkiismereti szabadság elvét követeve, sem közvetlenül, sem közvetve nem szorgalmazzuk — de nem is akadályozzuk — egyes tagok átlépését egyik tagegyházból a másikba.” (4. pont.) Minket nem hajtthat előre a más aklokban levő juhok iránt táplált farkasosztón. Ez a gon-

dolat élesen került előtérbe a H. N. Adventista Egyház General Konferenciájának 49. ülészakán, ahol W. R. Beach „A reménység miénk” című referátumában 1962. aug. 4-én a következő kérdéseket tette fel: „Vajon átfogja-e szemléletünk az egész világot? Avagy nem lettünk-e személyünkben és közösségileg önzők és csak saját egyházunkkal foglalkozunk a többi ember ki-zárásával? ... Vajon a nem ebben az akolban tartozó ... más juhok iránti szükséglet hajt-e előre bennünket, s nem a biznyságtetés szükségése? Lelket nyerők vagyunk-e? Vagy csak lelkeket toborzók?”

Nem tarthatom a más egyház vagy más egyházhoz tartozó szolgatársam vélt vagy akár valós bűneinek leleplezését a gyülekezetraportítás eszközeinek. Annak sem adok „menedéket”, aki a közös kerestyén tradíció normái szerint kifogásolható módon élt a másik gyülekezetben és bűnei, hibái helyett egyházát akarja elhagyni. Egyházamban — a H. N. Adventista Egyházban — szabály, hogy más egyház tagját csak akkor vehetem fel tagként gyülekezetembe, ha régi egyházában minden ügyét a legszigorúbb kerestyén normák szerint elrendezte. Ezt az elvet minden szabadegyházi közösség kapcsolatában érvényesíteni szeretnénk. Ez a mi véleményünk szerint a becsületes kapcsolatok alapja.

A szektáktól az egyházig vezető úton a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsához tartozó tagegyházak különböző fejlődési fázisban vannak. A három megszilárdult egyház — a baptista, a metodisták és az adventisták — szilárd teológiai és szervezeti bázissal rendelkeznek. A kerestyén tradíció megértésének és megélésének jól elkülöníthető színét képviselik. Természetesen ezeknek az egyházaknak élete és fejlődése sem mindenben problémamentes. Hozzánk zárkózik fel az Evangéliumi Pünkösdi Község, mely dinamikus kapcsolatban van a pünkösdi világmozgalommal. Ennek az egyre jelentősebb vállalásos mozgalomnak jellegzetes magyarországi színét képviseli. A többi szabadegyházi közösség már több problémát vet fel. Ezeknek elemzése meghaladja dolgozatom témáját. Mindenesetre a szabadegyházi közösségek között is több olyan van, melynek hosszú távon a történelmi stabilitása talán megkérdőjelezhető.

A szabadegyházi közösségek összességében a reformatív felismerések egymást követő, kiegészítő rendszere bontakozódik ki. A metodizmus a megtérés, az egyéni hitre jutás döntő jelentőségű fordulót tette új hitbéli felismeréssé, jelenvaló igazsággá. Ennek szimbolikus megvallására, a hívő keresztségre kerül hangsúly a baptistáknál, míg a pünkösdi irányzatok ennek az érzelmileg is jelenlevő megismélt átélését, a „második áldást” tartják lényegesnek. Ugyanezt a vonalat színezi a többi szabadegyházi közösség hitvallása is, de ehhez még egy lényeges elem társul. Az ember individuális megtérése felveti a felelősség kérdését is. Az adventista tanításban — és ez a többi szabadegyházaktól sem idegen — a paruzia, és a visszautasított kegyelem nyomában járó ítélet reális beteljesedésének meghirdetése a motorja a keresztyén ember reménységétől motívált életének.

Ezek mögött a kérdések mögött ott áll korunk két nagy és lényeges kérdése. Az egyik az individuum és a kollektívum feszültsége. Ebből — az erre a kihívásra adott válaszok összegéből — érthető a szabadegyházi közösségek jellegzetes szervezete, gyülekezeti élete, a kis közösségek vonzó életközössége. A másik kihívás a jövő kérdése. Korunk térileg egyre zsugorodó világában egyre jelentősebb lesz az idő dimenziója, a futurologikus szempont jelenléte. A szabadegyházi közösségekben nagy hangsúly van a jövőnek a keresztyén reménység szempontjából történő bemutatásán.

Az eddigiek bizonyára vitára, ellentmondásra indítanak. A történelmi modellt, amit megpróbáltam felvázolni — mint minden modellt — sokban vázlatos, elnagyolt. Minden példa nemcsak általánost, hanem specifikust, egyedít is rejt magában. Igyekeztem nyíltan feltárni a nehéz kérdéseket is. Befejezésül csak a témával kapcsolatos feladatokat szeretném összegezni.

1. Égető szükség van a magyarországi protestáns kegyességtörténet feltárására. Egyháztörténet-írásunk többször hangoztattott nagy adóssága ez.²⁷ Csak ezen a háttérben érthető meg a szektásodás éppúgy, mint a szabadegyházi közösségek keletkezése. Ennek a diszciplínának kiépítése meggyőződésem szerint a felekezettudománynak is alapvető érdeke.

2. A magyarországi szabadegyházi közösségek történetének monografikus feldolgozása is szükség van. Ebben nemcsak a

tényanyag pontos regisztrálása a fontos, hanem az is lényeges, hogy a tényanyag mögött meghúzódó törvényszerűségek is napvilágra kerüljenek. Vizsgálni kell, hogy a kialakulás stádiumában hogyan hatnak a centrifugális és centripetális erők, miért és hogyan lépnek fel a belső szakadások és ezeket hogyan vésszelik át ezek a közösségek. Tudatosítani kell a tények összefüggéseit a jellegzetes történeti, egyháztörténeti háttérrel. Ennek a feladatnak elvégzéséhez, sok részletkutatásra, kisebb tanulmány elkészítésére és kutatásra van szükség még.

3. Szükség van több helyi — egy-egy tipikus földrajzi, etnográfiai, történeti körülmények között élő — település komplex vizsgálatára. Itt az egy helyen egyforma határok között élő történeti egyházak, a megjelenő és megerősödő szabadegyházi közösségek, valamint a jelenlevő szekták történeti, kegyességtörténeti kontinuitását kell megvizsgálni a történelem háttérén a legváltozatosabb módszerekkel (etnográfiailag, szociológiailag, pszichológiailag stb.).

4. Szükség van egy-egy kisebb, induló vallásos közösség komplex, mindenre kiterjedő alapos történeti kutatással dokumentált és sokoldalú szociológiai módszerekkel elvégzett vizsgálatára.

5. Szükség van különböző szektás csoportok, megnyilvánulási módok és formák vizsgálatára szociológiai és valláspszichológiai módszerekkel. Egy-egy ilyen szektás jelenség embrionális korban történő módszeres megfigyelése sok tanulságot rejteget. Jó volna ezeknek a jelenségeknek minél sokoldalúbb feltérképezése is. Természetesen ennek végrehajtását módszertani előtanulmányal kell előkészíteni.

Csak ezeknek a feladatoknak megoldása után tudjuk tudományos igényességgel az új felekezetek kérdését megoldani vagy legalábbis a benne történeteket regisztrálni. Egyéni tapasztalataink empíriájával nem jutunk messzire. Úgy gondolom, hogy ezeket a feladatokat közös összefogással el tudnánk végezni.

Jegyzetek

A MAGYARORSZÁGI SZABADEGYHÁZAK KELETKEZÉSE ÉS A PROTESTÁNS EGYHÁZAK

A tanulmány első formája „A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a református egyház” címen, Debrecenben 1975. augusztus 27-én a Magyarországi Református Egyház teológiai szakkonferenciáján megtartott előadás volt. Az előadást követő vita eredményeinek felhasználásával készült el ez a tanulmány, mely a Theológiai Szemle 1976. 3–4. számában (71–77. old.) jelent meg. Ezúton mondom köszönetet azoknak, akik a vitában kifejtett észrevételeikkel segítségemre voltak.

- 1 Révész Imre: Régi magyar imádkozók és imádságaik. Prot. Szle. 1924. 2. 73-kk.
- 2 Ref. Egyh. 1957. 8. 178-kk.
- 3 Kovács J. István: A szekták külföldi összeköttetései. ad. A szekták és az ellenük való védekezés módja. Sárospatak, 1933. 50.
- 4 Pl. Czelder Márton felelete Szemerey Sándornak. Evangéliumi Protestáns Lap. 1975. febr. 80. old.
- 5 Pl. Dunamelléki Ref. Egyházkerület 1858–59. évi tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve. Dunamelléki Ref. Egyházkerület Liára. Vö.: Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957. — PEIL. 1858. 481. old.
- 6 Dr. Maktkai Sándor: A szekták keletkezésének okai. Kolozsvár 1917. 3. old.
- 7 Kirner A. Bertalan: Kornya Mihály Krónikája. 2. kiad. New York, 1965.
- 8 Kardos László: Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bp. 1969.
- 9 Szigeti Jenő: A békési paraszt-ecclesiálák (kézirat, 1971.). Ezt Kecskeméti Ferenc (1855–1917) egyik, 1891. jan. 21-én kelt, Szalay Józsefhez írt levele jól illusztrálja. „A napokban valóságos baptista járás volt erre. Itt a városban s a város külsőségein több baptista fordult meg, istentiszteleteket tartva egyes hazaknái. Mint hallom, többen hallgatták s igen megszerették őket némelyek s nekem fülem hallatára mondták némelyek, hogy csupán az én személyem kóti őket ehhez az egyházhoz, mert különben itthagynának. Intettem őket, hogy dolgozzunk együtt az egyház építésén, s azt mondta egyik-másik, jó megkísérlik, de ha nem lesz eredmény, ők nem maradnak ilyen holt egyház kötelékében.” — Két éven belül közel kétszáz baptista volt Békésen. (A level Szalay Gizella birtokában, fotokópiája a szerzőnél.)
- 10 Pl. a hajdúhadházi „szent asszonyok” társaságáról: Hajdúhadházi Ref. Egyház Presbiteri Jkve. I. 1827. vö.: Molnár Ambrus: Százötven éves a Hajdúvidéki Egyházmegye. RE. 1973. 9. 201.

31 PEIL, 1867. 710. — *Szeberényi Lajos Zsigmond*: Nazarénizmus. Nagy-becskerek. 1888. 46.

32 *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 85. — *Concha Győző*: Eötvös és Montalambert barátsága. Bp. 1918. *Sóter István*: Eötvös József. Bp. 1953.

33 *Szeberényi L. Zs.*: i. m. 89. *Szöllősi A.*: A nazarénusokról. Debrecen, 1871. 16. old. *Szigeti J.*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok...” Bp. 1978. 80. p.

34 PEIL, 1868. 1381—1382.

35 Pesti Hétlap 1869. ápr. 18. 127. old.

36 *Szeremley Samu*: A hívő secta terjedése. PEIL, 1874. 906-kk.

37 PEIL, 1870. 852.

38 PEIL, 1870. 852.

39 *Könyves Tóth Kálmán*: Még nem késő? PEIL, 1880. 333—337.

40 *Kun Pál*: A protestáns egyház és a nazarénusok. PEIL, 1880. 463—466.

41 PEIL, 1884. 1332.

42 Országos Levéltár (OL) Bm. Res. — K—149—1885. 569. Evangélikusok kérelme. OL. Res.—K—149—1886—904. — 660. res. 1885.

43 OL. Bm. Res.—K—149. 1885. 904. — 660. res. 1885.

44 OL. Bm. Alt. K—180. 1889. VII. k. 14. t. 8097. sz.

45 OL. Bm. Alt. K—150. 1888. VII. k. 14. t. 21. 853.

46 OL. Bm. Alt. K—150. 1889. VII. k. 14. t. 8097.

47 *Csizmadia Andor*: i. m. 86—98. *Sajlacz Gábor*: A magyar kultúrharc története. 1890—1895. Pécs, 1938.

48 *Dr. Somogyi Imre*: A vallásszabadság és a Baptisták. Bp. 1937. *Szigeti Jenő*: A vallásszabadság és a szocializmus a szabadegyházak szemzőgéből. Lelkész-tájékoztató. 1975.

49 *Makkai László*: A magyar puritanizmus harca a feudalizmus ellen. Bp. 1952. — *Szigeti Jenő*: ItK. 1970. 205—213.

50 *Forgács Gyula*: A száz-éves skót misszió ad. „És lón világozás...” Bp. 1942. 412—428. — *Csohány János*: Magyar protestáns egyháztörténet 1849—1918. Debrecen 1973.

51 *Bányai Jenő*: Rottmayer János. Békehírmők (Bh) 1963. márc. 15. ápr. 1. — *uő.*: Az első hitvalló baptisták: Rottmayer János. Bh. 1971. ápr. 1.

52 Beszámoló német baptista lapokban: Missionsblatt. 1856. 5. sz. Wahrheitszeuge. 1884. 171. old. stb.

53 *PEIL*, 1881. 471. old. (Láng Adolf) — *Bányai Jenő*: A vasárnapi iskolák története. Bh. 1971. aug. 1—15. 2. old.

54 *Bányai Jenő*: Egy régi énekeskönyv jubileumára. Bh. 1966. ápr.

55 *Bauhoffer Gy.*: i. m. — lásd 21. jegyz.

56 *Kerekes J.*: A pesti árvaegylet közgyűlése. PEIL, 1861. 150—152. vő.; *Fabiny Tibor*: Az evangélikus diakónia atyja. Ev. Elet. 1969. júl. 13. 3. old.

57 *Farkas József*: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét. 1898. *Bucsay Mihály*: A budapesti németajkú református gyülekezet százhusz éve Th. Sz. 1979. 6. 345—348.

58 *Bányai Jenő*: Száz év előtti bemenítés. BH. 1965. szept. 15. *Bányai Jenő*: Az első hitvalló baptisták: Rottmayer János. Bh. 1971. ápr. 1. *Review and Herald* 1894. nov. 6. (71. évf. 44. sz.) 696. old. *Uriah Smith*-ről D. F. Neufeld: (szerk.) Seventh-Day Adventist Encyclopedia. Washington D. C. 1976.

60 *Mészáros Kálmán*: Meyer Henrik. Tsz. 1974. 3—4. 119.

61 Ev. Egyh. Szle. 1898. jan. 11.

62 PEIL, 1896. 245.

63 Prot. Közl. 1896. 268.

64 Prot. Közl. 1896. 415.

11 Pl. a „Keresztvény” (1892—1899) Nagybecskereken megjelenő református folyóirat tudósítása Hevesi Ferenc, Bíró János és Pavkov Mita nevű ref. iratíjlesztőkről, tapasztalataikról, az általuk talált paraszti eclesiólakról.

12 *Id. Horváth Károly* (1866—1917): „Életem története” (Mészötúr, 1951). A kézirat a mezőtúri ref. gyülekezet irattárában. Kivonatossan — a személyes részek elhagyásával — a „Studia et Acta” 5. kötete számára Achs Károly 1969-ben legépelte.

13 *Révész Imre*: Egy fejezete a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1943.

14 *Szigeti Jenő*: Milton Elveszett paradicsoma Magyarországon. ItK. 1970. 2. 205—213. — *uő.*: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. Ethnographia, 1973. 3. 332-kk.

15 *Palotay S.—Szigeti J.*: A nazarénusok. Bp. 1969. 85. old. A 17 ötvennél nagyobb taglétszámú gyülekezetek közül hétben meghaladja a római katolikusból lett nazarénusok száma a református előző vallásúak számát (Ásotthalom, Baja, Dúsnok, Kiskundorozsma, Nagydorog, Pécs, Szeged).

16 Vő. 15. és az ott megadott irodalmat. *Szigeti Jenő*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok”. Bp. 1978.

17 *Összefoglaló: Bányai Jenő*: A 125 éves magyarországi baptista misszió korszakainak áttekintése. Emléklapok a Magyarországi Baptista Egyház 125 éves jubileumára. Bp. 1972. 20-kk. — Az egyes részeket bibliográfiaja: *Szigeti Jenő*: Kiállítás a 125 éves magyarországi baptista egyházzól. Tsz. 1971. 7—8. 241—245. old.

18 *Funk Márton*: A metodizmus Magyarországon. ad: *dr. Kriege Otto*. A metodizmus története. Bp. én. függelék.

19 *Szigeti Jenő*: A H. N. Adventista Egyház története Magyarországon. Lelkész-tájékoztató. 1971-től folytatásokba.

20 *Szigeti Jenő*: Ketten Spurgeon Magyarországon 1971. (kézirat). 1967. febr. 15. — *uő.*: Spurgeon Magyarországon 1971. (kézirat).

21 *Bauhoffer G.*: Geschichte des evangelischen Kirche in Ungarn. Während der Zeit der Absolutismus 1849—1861. Gépirt másolata: Karner Károly. Sopron 1929. Orsz. Evangélikus Könyvtár. A. 3043. számom.

— *Bányai Jenő*: Magyarországi bemenítő közösségek a szabadságharc és a Bach-korszak idején. (Kézirat. 1965.) — *Szebeni Olivér*: Krisztus követői a hadbírótság előtt. (Kézirat, 1968.)

22 *K. Kuzmány*: Urkundebuch zum Oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht. Wien. 1856. 420—27.

23 *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957. 138—139.

24 *Dobos János* emlékbeszéde Szilády László felett (1862) — *Szász Károly* emlékbeszéde (1862), vő. *Zoványi Jenő*: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Bp. 1977. 603.

25 Heivét hitvallású Duna melléki egyházkerület gyűlése. PEIL, 1858. 481. — *vő.*: *Herczegh Ferenc*: Nyilatkozat a nazarénusokra vonatkozólag. PEIL, 1858. 693—694.

26 Duna melléki Ref. Egyházker. 1858—59. évi tavaszi közgyűlésének jegyzőkönyve. Duna melléki Egyházker. Ltár. — *Révész I.*: i. m. 138.

27 Alsó-Baranya—Bácsi Egyházkerület közgyűlése. PEIL, 1868. 693—694.

28 A Tiszántúli Ref. Egyházkerület közgyűlése. PEIL, 1868. 1381—1382.

29 *Szekeles Mihály*: Legújabb vallási mozgalmak Magyarországon, PEIL, 1858. 1221.

30 PEIL, 1867. 705—716. (Ballagi Mór) — Ev. Prot. Lap. 1875. 415. (Csecsi M.) — Debr. Prot. L. 1898. 427. (Szigethy Gyula) 1897. 130. (Szilágyi Márton).

- 65 Prot. Közl. 1897. 166.
 66 Debr. Prot. Lap. 1898. 22.
 67 DPrL. 1898. 57—58. — *Szigeti*; Ethn. 1973. 3. 338.
 68 PEIL. 1898. 750—751.
 69 Evangyélis. 1895. 30—34.
 *70 *Csohány János*: A XIX. századi magyar református ébredés debreceni ága. RE. 1974. 9. 183-kk.
 71 Ev. Prot. Lap. 1877. 46. old.
 72 *Szigeti Jenő*: Metodista híradás a pest-budai Kossuth-tiszteletről. (1975.)
 73 *Szabó Aladár*: Az Evang. Alliance és a magyarországi baptisták. PEIL. 1898. 628—627.
 74 Vö. 20. jegyzet.
 75 Sárospataki Füzetek. 1857. 465.
 76 Erdélyi Prot. Közl. 1871. 5., 6., 7. számok.
 77 *Csohány János*: i. m. RE. 1974. 195-kk.
 78 Magy. Prot. Egyh. és Isk. Figyelmező (F) 1870. 157—165.
 79 Figy. 1871. 307.
 80 *Szigeti Jenő*: Kornya Mihály Pest-megyében. Bp. 1974. Előadás a Baptista Történelmi Bizottságban. 1974. nov. 12.
 81 *Szigeti Jenő*: A Jézushoz vezető út tüzenegyedik magyar Kiadása. TSz. 1970. 7—8. 252—254. — uő.: Lelkésztájékoztató, 1973.
 82 Szabad Egyház (SzE) 1889. 155—157. 1890. 3. 9—10. 26. old.
 83 *Révész Mihály*: Keresztiség az írás szerint. SzE. 1890. 125—132. 127., 128., 131.
 *84 *Csohány János*: A puritán parasztközösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában. TSz. 1974. 1—2. 36—39. old.
 85 Prot. Közl. 1896. 245.
 86 *Révész Imre*: Egy fejezet... 29—30. (talán baptisták?)
 87 Keresztény. 1895. 64. — *Ferencki Gyula*: DPr. L. 1895. 12. sz. Ev. Egyh. Szle. 1895. 69—70. sz. 88. old.
 88 Vö. 12. jegyz.
 89 Előlevezet: *Szigeti Jenő*: Ethn. 1973. 3. 340. old. 67. jegyz.
 90 SzE. 1890. 86—87.
 91 Kérem lapunk munkatársaihoz. SzE. 1890. 145—146.
 92 Egy nap a baptistáknál. SzE. 1890. 143—144.
 93 A megtérésről. SzE. 1891. 12—13.
 94 Az Úr napja megtartásáról. SzE. 1891. 29—30.
 95 Levél a szerkesztőhöz. SzE. 1891. 31.
 96 A rossz és a jó pásztor. SzE. 1891. ápr. 1.
 97 A helvét hitvallású ref. egyház tagjaihoz. SzE. 1890. 52—53.
 98 A megtérésről. SzE. 1891. 86—87.
 99 SzE. 1891. 98—100.
 100 SzE. 1891. 23. Levél a szerkesztőhöz.
 101 *Szalay József*: Egyes lapok róluink való megjegyzései. SzE. 1891. 67—68.
 102 SzE. 1891. 6. old.

METODISTA HÍRADÁS A PEST-BUDAI KOSSUTH-TISZTELETRŐL

Itt köszönöm meg a dolgozattal kapcsolatban dr. Szabad György számomra nagyon értékes, és sok segítséget nyújtó lektori véleményét.
 I. M. Farkas: Budapest. Der Sitzungsvort unserer diesjährigen Konferenz.

- Evangelist 1913. 9—10. 73—84. old. Funk Márton előadásának szövege uő. 1913. 9. 66—67. old.
 2 *H. Mann*: Ludwig S. Jakoby, Bremen 1897. — *L. Jakoby* Geschichte des Methodismus, Bremen 1870.
 3 Van Andelről: *Kiss Áron*: Török Pál élete. Bp., 1904. 85—199. Pesti német leánygyülekezetéről: *Kiss Á.* i. m. 218. old. Szabadgyűlési kapcsolatokról: Rotimayer János levele: Der Wahrheitszeuge 1884. VIII. 15. 171. old. *Bányai Jenő*: Rotimayer János, Békehiernök. (Továbbiakban Bh.) 1963. márc. 15. — Uő. 100 év előtti bemeirítés Pest-Budán Bh. 1965. szept. 15. — Uő. Az első hitvalló baptisták Bh. 1971. ápr. 1. — Uő. Az evangéliumi mozgalmak megjelenése hazánkban Bh. 1971. júl. 15.
 4 A lap megtalálható: Országos Széchényi Könyvtár 3263. sz. alatt. Warren levele a lap 1913. XII. számában 96., 97. old. W. F. Warren 1861-től 1866-ig a német Prédikátor Képző Iskola tanára volt, jelentős munkája ebből az időből: Sysematischen Theologie, Bremen 1865.
 5 *John L. Nuelson*: Kurzgefasste Geschichte der Methodismus. Bremen, 1929. *L. S. Jacoby*: Geschichte des Methodismus. Bremen, 1870.
 6 C. R. Crooks: The Life of Bishop Simson 1890. — C. T. Wilson: The Life of Matthew Simson: Patriot, Preacher, Prophet. é. n.
 7 Békeharang, 1914. I. 3., 4.
 8 G. Kennedy: Weltweite Methodistenkirche. Zürich, 1957. — P. F. Douglas: The Story of German Methodism. New York. é. n.
 9 R. Rouse—S. C. Neill A.: History of the Ecumenical Movement. 1517—1948. 2. ed. S. P. C. K. London, 1967. 318—324 (bibliogr.).
 10 J. L. Watson: Life of Th. Calmers. 1881. — M. O. *Óliphant*: Th. Calmers Preacher, Philosopher and Statesman. 1897.
 11 *Dr. Tüdös István* cikke Theológiai Ismeretek Tára. II. 371. Mezőtúr, 1894.
 12 *Forgács Gyula*: A 100-éves skót misszió. ad. „Első lón világhosság...” Bp. 1942. 412., 428. old. — *Komáromy Lajos*: A skót misszió Pestén. Vasárnapi Újság 1870. 73., 74. old.
 13 *Kiss Áron*: Török Pál élete, Bp. 1904. — *Bauhofer György*: Geschichte der evangelischen Kirche im Ungarn 1850—1860., kézirat, dr. Karner Károly gépírt másolata, Országos Evangélikus Könyvtár. — *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957.
 14 *Rieneck K. E.* Verhandlungen der Versammlung evangelischer Christen Deuthschlands und anderer Länder vom 9. bis. 17. september 1857. in Berlin. Authorized ed. Berlin 1857.
 15 E. Friedberg: Die geltenden Verfassungsgesetz der ev. deutschen Landeskirchen. 1895—1904. — A. Schneijer Hauschke 1927.
 16 *Hegedűs László*: A szeptemberi evangéliumi szövetséggyűlés. Sárospataki Füzetek, 1858. január. 715. kk. — *Szeremley Gábor*: Az evangéliumi szövetséggyűlés. Uo. 1858. febr. 25. 793. 809. — Magyar Sajtó 1857. szept. 15. — Pesti Napló 1857. okt. 6—7. stb.
 17 *Sz. G.* Evangelical Alliance, Protestáns Egyház s Iskolai Lap. PEIL 1858. 53—54. old.
 18 *Székács József—Ballagi Mór*: Az Evangelicus szövetség (Evangelical Alliance) vagy minden országbeli evang. keresztyének gyűlése Berlinben. Szept. 9—17. Pesti Napló 1857. okt. 1—8. *Angyal Dávid* (szerk.) Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobozott levelezése. Bp. 1926. 357., 361. p.
 19 *Benkő József*: Székács József élete és irodalmi munkássága. Marosvásárhely, 1901. *Győri Vilmos*: Székács József emlékezete. Bp. 1877. — *Ballagi Mór*: Emlékbeszéd Székács József felett, Bp. 1897. — *Zselinszky Mihály*: Székács József. Bp. 1909. — Székács József emlékkönyv, Pozsony—Budapest, 1912.

- 20 *Komáromy Lajos*: Ballagi Mór emlékezete. Bp. 1892. — *Imre Sándor*: Emlékezés Ballagi Mór rendes tagról. Bp. 1894. *Ladányi Sándor*: 150 éve született Ballagi Mór. Theológiai Szemle, 1965. 5—6. sz. 185., 187. old.
- 21 *Oláh György*: Békés vármegye 1848—49-ben, Gyula 1889. — *Nádor Jenő*: Szarvas 1848-ban. Szarvas, 1962.
- 22 *Marczely Gusztáv*: Török Pál egyházi hírlapíróunk atyja. Református Egyház 1959. augusztus 1—15. 333., 336. old.
- 23 *Gáncs Aladár*: Evangélikus lelkész a szabadságharcban: ad. Székács emlékkönyv, Pozsony, 1912. 499., 548. old. — *Ottlyk Ernő*: Hűség Is-tenhez és népünkhöz egyházunk történetében. Bp. 1965. 205—284.
- 24 *Szents Farkas*: A Budapesti Ef. Ref. Theológiai Akadémia múltja és jelene. Bp. 1896. — *Papp László*—*Bucsei Mihály*: A Budapesti Refor-mátus Theológiai Akadémia története 1855—1959. Bp. 1959.
- 25 *Bodnár István*—*Gárdonyi Albert*: Bezerédy István I. II. köt. Bp. 1918—1920.
- 26 *Szabad György* lektorné észrevételeiből.
- 27 *Szász Károly*: Török Pál és Lónyay Menyhért emlékezete. Bp. 1855. — *Kiss Áron*: Török Pál élete. Bp. 1904. — *Kájel István*: Török Pál. Budapest (1910.).
- 28 *Bányai Jenő*: Hentotól Pest-Budáig. Bh. 1965. május 15.—július 15.
- 29 *Dr. Vigh Károly* szíves közlése.
- 30 *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Bp. 1957.
- 31 *Filó Lajos*: 1861. március 7-i levele Genfből. PEIL. 1861. A kongressz-szusról: *Tissot D.*: Les conférences de Genève 1861. Rapport et dis-cours publicés au nom du Comité de Alliance évangélique, Geneva and Paris éve.
- 32 *Haubner Máté* emléke: *Sopron, 1881.* — *Gáncs Aladár*: Az evangéli-kus lelkész a szabadságharcban. Ad. Székács emlékkönyv, Bp. 1912. — *Bódcz Barnabás*: Haubner Máté. Lelkipásztor. 1973. 10. 627—629.
- 33 *Balogh Ferenc*: Balogh Péter tisztántúli református püspök életrajza. PEIL. 1871. 57—60. — Magyar Protestáns Egyház és Iskolai Figyel-mező, 1870. 12. sz. 583—590.
- 34 *Tóth Endre*: A kistemplomi pátens gyűlés 100 éves évfordulója. Theo-lógiai Szemle, 1960. 3—4. 87—103. *Révész Imre*: Fejezetek a Bach-kor-szak egyházpolitikájából. Bp. 1957.
- 35 *Szász Gergő*: Vay Miklós. Prot. Közöny, 1894. — *Ballagi Géza*: Em-lékezés Vay Miklós felett. 1895. Bp. — *Szinyei Gerzson*: Emléklá-pok id. br. Vay Miklós félszázados egyházi hivataloskodásának öröm-ünnepe alkalmából. Sárospatak, 1873.
- 36 *Kemény Gábor*: Emlékezés br. Mikó Imre felett. Századok, 1870. — *Jancsó Elemér*: Mikó Imre a művelődéspolitikus. Kolozsvár, 1940. — *Jancsó Elemér*: Erdély Széchenyije. Bp. 1942.
- 37 *Kletinszky László*: Zsedényi Ede. Kassa, 1880.
- 38 Török Pál tudósítása: PEIL. 1863. 3444. old.

A NAZARÉNUM ÉNEKESKÖNYV TÖRTÉNETE

A tanulmány az Új Sion Hárfa nyolcadik kiadásával kapcsolatos vizs-gálatok összegzése. Elsősorban *Murányi R. Árpád* segítségéért mondom köszönetet. A dolgozatban ismertetett énekeskönyvi példányok a buda-pesti nazarénus gyülekezet tulajdonában, valamint Soós Sámuel hagyá-tékában vannak.

1 *Révész Imre*: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből.

- Debrecen, 1943. — *Murányi Róbert*: Az evangélikációs énekek első magyar kiadványáról. ThSz. 1972. 173—175.
- 2 *Bányai Jenő*: Egy régi énekeskönyv jubileumára. Békehírnök, 1966. ápr. 1. (Több tárgyi hibával!)
- 3 *Bányai Jenő*: Az Új nazarénus énekeskönyv. — Békehírnök, 1968. ápr. 54. old. ThSz. 1968. 5—6. sz. 182—184. old.
- 4 *Rüegger Hermann*: Die evangelisch Taufgesimnten (Nazarener) Biel. Svájc. 1962. 2. Aufl. 180. old. Már a múlt században is ez volt a naza-rénus éneklési gyakorlat: *Szeberényi Lajos Zs.*: A nazarénizmus. Nagy-becskek. 1888. 65. oldal.
- 5 Ettől Magyarországon csak Orosházán térnek el a nazarénusok.
- 6 Készség a négyzólamú éneklésre: *Bányai Jenő*: Nevezetes évfordulók. BH. 1967. dec. 15. *Bányai Jenő*: „Énekeljétek az Urnak új éneket. Békehírnök, 1963. Az éneklés előtt a régi adventista istentiszteleten is felolvasták a szöveget: Ellenzék (Kolozsvár) 1899. dec. 4-i szám. (Tudósítást egy adventista istentiszteletről.)
- 7 Új Sion Hárfa (ÜSH) 8. kiad. Budapest, 1967. Utószó. A Langes Heft éneket 155-től *Nyári József* fordította magyarra.
- 8 *H. Rüegger*: i. m. 180.
- 9 *H. Rüegger*: i. m. 26. old. *Szeberényi Lajos Zsigmond*: A nazarénizmus Nagybecskerek 1888. 24—25.
- 10 *Szeberényi L. Zs.*: i. m. 50. oldal.
- 11 Zions Harfe oder Lieder für die Versammlungen der Gläubigen. 4. Aufl. Bern. Zu finden bei Carl Wüerich-Gaudard. 1844. Ez a könyv 203 ol-dalon 117 éneket tartalmazott.
- 12 *H. Rüegger*: i. m. 181. oldal.
- 13 *H. Rüegger*: i. m. 55. oldal.
- 14 Ebben a 216. ének kétszólamú. 214—251-ig az énekek ANHANG felira-tot kapnak és a könyv végén külön betűrendes mutatót kapnak.
- 15 A budapesti nazarénus gyülekezet birtokában a 3., 4., 5., 7., 10. és 12. kiadások találhatóak meg. Ezenkívül van egy Szegeden (1904-ben) kiadott német nyelvű énekeskönyv (Traub B. és Tsa 904—188), mely-ben a magyar kiadásból ismert énekszövege is megtalálható. Valószínű a békai német gyülekezetek adták ki maguk számára. Az eredeti zürichi német kiadású énekeskönyvekben nem volt énekszövege.
- 16 *H. Rüegger*: i. m. 180. (Az 1956-os kiadást — mivel első kiadása 1946-ban jelent meg — nem számolja.)
- (Az e jegyzethez tartozó táblázat a szomszédos oldalon!)
- 17 Egy 1872-ben kiadott példány *Nyári József* (Hódmezővásárhely) tu-lajdonában van (Bern. Lithographie Ed. Tehlbaum 54. ének 88. olda-lon). A budapesti nazarénus gyülekezet tulajdonában a következő ki-adású példányok vannak: Bern (1875. Lithographie Ed. Tehlbaum. 54. ének 88. oldal), Zürich 1898. Stereotep druck von G. Mors. 54. ének 88. oldal. Zürich én. Markli Prokop. 78. ének 122. oldal. Zürich 1910. Zür-cher és Furrer, 78. é. 122. old. (kiegészítő füzet van hozzákötve). — Zürich 1921. Gebr. Fress. A. G. 78. ének 122. old. (kiegészítő füzet van hozzákötve). — Zürich 1948. Druck und Musiknoten s. s. Prokop. 156. old. — Zürich én. Druck und Musiknoten s. s. Prokop. Co. 104. é. ter.) A keletkezéséről: *H. Rüegger*: i. m. 180.
- 18 Alte Lieder. Eine Sammlung von Liedern zur Ehre Gottes. Druck der Buchdruckerei Gustav Lois Zürich 1922. 30. old. Második kiadás címe ugyanaz. (Clichédruk von Karl Schippert Co., Zürich 1957.) ugyanaz a 43. ének 80. oldalon 10 Bachofen énekkel.
- 19 *H. Rüegger*: i. m. 180—181. A francia kiadás: „Cantiques pour l'église de Jésus Christ” Strassburg, 1862. Imprimerie de Vve. Berger-Levrault. Újabb kiadása: Chants de victoire Recueil de Cantiques Pour réunions

d'évangélisation, d'édification, vusions de réveil et classes d'enfants. Heitme édition Commission des chants de Victorie Imprimeire De-lachaux et mestlé S. A. Unfuchatel 1948. 311. ének, 336. oldal ter.

20 The Apostolic Christian Hymnal. A Compilation of Hymns for the Believers in Christ. Containing the Entire "Zion Harfe" and "et" in English. Chicago (Illinois) 1940. Apostolic Christian Publishing Company. A fordítás körülményeiről: *H. Rüegger*: i. m. 181. A budapesti gyülekezet tulajdonában van egy 1954-es kiadás, amely ugyanazon a címen és helyen jelent meg. Az énekeskönyv anyaga 253 ének + 78 énektoldalék + 332-346-ig számozott ének.

21 *Eötvös Károly*: A nazarénusok. Bp. (1904) 54. oldal. *Vö. Carolus* (Eötvös Károly): A nazarénusok, Pesti Napló, 1873. 52. szám. 1. old. Más források is így tudják: i. m. A nazarénusokról. Négy cikk. Pesti Napló, 1870. 114. szám 1. oldal. "A Krisztusban hívó gyülekezetek rendtartásának ismertetése." Szeged (1869) 36. oldal. *Armin Schwart*: Evangelismänner in Ungarn. Pester Llyod. 1897. máj. 16. szám. Zion's Church of America. Translated from German. 1958. 253. ének.

22 "Közönséges istentiszteletre rendeltetett Enekes Könyv, mely szerint Dávid zoltárain kívül magában foglal némely kiválogatott és a Helvétiai vallástételt követő négy szuperintendencia által jóváhagyott énekeket egynehány imádságokkal együtt." Debrecen, 1820. Tóth Ferenc 543. + 48. old. A példány az első lap bejegyzése szerint Soos János tulajdona volt, most a budapesti gyülekezet könyvtárában van.

23 *Szél Farkas*: Az úgynevezett nazarénusokról. Vasárnapi Újság. 1866. 3. sz. 27. oldal. *Szél Farkas*ról. *Szinyei J.*: Magyar Írók XIII. 648-650.

24 Nagyecsedben a legutóbbi időkig fennmaradt a diktálós éneksfűs, melynek emlékét a budapesti gyülekezet tulajdonában levő magne-tofonszalag őrzi.

25 *Biró Pál*: A nazarénusok Bácskában. Vasárnapi Újság. 1870. 30. szám, 376. oldal.

26 *Schwalim György*: A tizenhetedik századnak újrakeresztelői jelenben új életre ébredve Magyarországon. Dr. de Hoop-Schneffer és dr. Crammer amsterdami egyetemi tanároktól. Ev. Egyházi Szle. 1904. okt. 148. oldal.

27 Az Evangélikus Országos Könyvtárban (1675. sz.) megtalálható, ahová D. Kovács Sándor (1869-1942) evangélikus püspök könyvtárából került, aki jeles egyháztörténész és himnológus volt. A könyv kötésében cirill betűs szerb nyomtatványdarabokat találtam, ami arra enged következtetni, hogy az akkori D. Magyarországon (Ujvidék?) vagy esetleg Belgrádban készült.

28 P. Alsó-Baranya — Bácsi egyházmegye közgyűlése. PEIL. 1867. jún. 2. 694. oldal.

29 A Krisztusban hívó gyülekezet rendtartásainak ismertetése. Szeged (1869). Nyomtatott: Burger Zsigmondnál. 36. oldal. Elemzése: *Szigeti Jenő*: "Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok". Bp. 1973. 69-71.

30 -k-y: A nazarénusokról. Vasárnapi Újság. 1869. 2. sz. 22. old.

31 Evangélikumi Zsoltárok. Békéscsaba, 1907. *Bányai Jenő*: Énekeljétek az Úrnak új éneket. Béke hírnök. 1963. uó.: Kőrösy István Bk. 1972. okt. 29. 149.

32 Országos Széchényi Könyvtár. XII. Lit. 1432. sp.

33 *Rácz János*: Új Sionhárfá. Szabad Egyház. 1886. szept. 1.

34 Glaubensstimme der Gemeinde des Herr. Liedersammlung, ausemner-gestellt von Julius Köbner. 7. Aufl. Hamburg. Verl. von J. G. Oncken.

35 Orsz. Széchényi Könyvtár XII. Lit. 786-s.

Ki-adás	Hely	Év	Nyomda	Ének- oldal- szám	Megjegyzés
1.					
2.	1861	Zürich	Druck von Zürcher u. Furrer	213 337	Ezt fordították le magyarra, ez lett 1886-ban SH-ja címmel az 1. kiadás.
3.	1869	Zürich	Druck von Zürcher u. Furrer	251 375	A 214-től 251-ig levő énekek "ANHANG" nevet kapták. Külön tart. jegyzék. A 216. ének 2. szólamú.
4.	1879	Zürich	Druck von Zürcher u. Furrer	251 375	
5.	1889	Zürich	Druck von Zürcher u. Furrer	? ?	
6.					
7.	1903	Zürich	Druck von Zürcher u. Furrer	253 378	
8.					
9.					
10.	1920	Zürich	GEHR, FREB, AG	253 378	
11.					
12.	1956	Zürich	Glichédruk von Karl Schippert Co.	253 377	E kiadáshoz az 1957-ben nyomott "Alte Lieder"-t hozzákötik 43 énekekkel.
13.	1974	Zürich	Verlag der Gemeinschaft evangelisch Taufgesinnter, Druck: Schüller A. G. Biel.	293	Revidiált és át-dolgozott kiadás.

- 36 ÚSH 8. kiad. (1967) Utószó. A szóbeli hagyomány úgy tudja, hogy Ausztráliába vándorolt és ott halt meg később. (Soós Sámuel közlése 1968. ápr. 8.)
- 37 *Bányai Jenő*: Egy régi ékv. jubileumára. Békehármók. 1966. ápr. 1.
- 38 Orosházi Újság 1889. 1. sz. 2. p. „Szent Sion Hárfája”.
- 39 ÚSH 8. kiad. (1967) Utószó. Mind a 8 kiadása Bp-i gyülekezet tulajdonában megtalálható. Az Orosházi Gyülekezet Pénztárkönyve Soós Sámuel hagyatékában.
- 40 A pénztárkönyv a Csongrád megyei 2. sz. Levéltárban Szentesen ltsz. nélkül található. Eszerint 1905: 3. Kor. 1919-ben 6. Kor. 1921. 40. Kor. (kötetlen). 1923. dec. 400. Kor. 1926. 40 000. Kor. 1927. 120 000 Kor. (kötött). 1928. 320 P.
- 41 The Apostolic Christian Churches of America, Akron, Ohio, 1954. A budapesti gyülekezet tulajdona.
- 42 OSZK. (Országos Széchényi Könyvtár). Az ÚSH 8. kiadás előkészítésében 13 vidéki gyülekezet kollektívája munkálódott. A 16 tagú budapesti munkacsoport 1964. szeptember 23-tól 1966. november 6-ig 573 munkaköri egységet, szerkesztette és végezte el a korrektúra munkáit.
- 43 Az énekeskönyv szerkesztője *Murányi A.* Róbert zenetanár volt, aki a zenei javításokat is elvégezte. A szövegek magyarosításában *Gombos Andor* segítkezett.
- 44 Atyafiságos tanácskozások helye, és ideje az ÚSH ügyében: Budapest, 1964. szeptember 19. Hódmezővásárhelyen 1965. június 19.
- 45 Lásd 3. sz. jegyzet!
- 46 *Kárl Bohus*: „Halte was du hast” zur Aufklärung der evangelisch Christen gegenüber der Irrhütern der Nazarener. Pancsova. 1897. Druck. v. Brüder Jovanovic in Pancova. 39. oldal.
- 47 *Újlati Antal*: Bibliás emberek. (Nazarénusok.) Szeged, 1897. Engel Lajos Kiad. 49—50. oldal.
- 48 *Csikés Sándor*: A szektákról. Theológiai Szemle, 1925. 77. oldal. Kiny. Debrecen, 1925.
- 49 T. P.-L. (Theresia Paksy-Lestár.) Levél Magyarországról. „Freuet Euch.” 1965. szept. okt. (Csontos Jenő megtérésének története.)
- 50 *Csuka Zoltán*: A jugoszláv népek irodalmának története. Bp. 1963. — *Popovics Lászlár*: Zmaj — Jovanovics János és a magyar költészet. Bp. 1913.
- 51 *V. I. Dimitrijevitj*: „Nazarenstvo, njegova istorija i austina” Novi-Sad, 1894. 150—152. oldal.
- 52 *Jovan Maksimovic*: Zmajevu Nazarenstvo (Zmaj és a nazarénus valóság). Belgrad, 1901. Sava Radenkovic és tsa.
- 53 Zastava, Novisad, 1899. jún. 23.
- 54 The Apostolic Christian Churches. Akron (Ohio). 1953. és 1965.
- 55 Cithare Davida illi gisme, Novog Siona sabrane zradost utišenye korist i segrogyenye Duhovno pravovirni naslidnike Isukrstovi, Pismo u Dušnokli 1884.
- 56 Svele Pisme Movog Siona sabrane zo Korist pravovirni naslidnike Isukrstovi. Novom Sada 1891. Srgska štamprija dra Svetozara Miletica 462. (Az ének-iskola is megtalálható benne.)
- 57 Teljes címe: Nová Hárfá Siona Zbjírka pismi a zpovu k chvále Bozsi za spolecnost. Wezseich v Kristu. A toldalék: Pridavek. Nova zírka pismi a zpovu k chvále Bozsi.
- 58 Evangélikus Egyházi Szle. 1895. jan. 12. old. „A nazarénusok tót énekeskönyve.”
- 59 Apostolic Christian Chruuchs. Akron (Ohio). 1953.

- Ez a dolgozatom a Theológiai Szemle 1978. 1—2. számában (54—56. old.) megjelent írásom kibővített változata. Itt mondok köszönetet *dr. Bucsay Mihálynak*, *dr. Bodóky Richárdnak* értékes testvéri segítségéért.
- 1 *Balogh Ferenc*: A bibliaírástul és a Biblia. Bp. 1904., vö. *Biberauer Richárd*: A magyar biblia terjesztése. Ébresztő. 1903. okt. 1.
- 2 *Czékus László*: Bibliaárusok, mint a baptizmus terjesztői. Protestáns Pap. 1904. 5. 146.
- 3 Evangélikus Egyházi Szemle. 1897. jan. 19. old.
- 4 Uo. 1899. febr. 35. old.
- 5 Uo. 1901. febr. 19. old.
- 6 Uo. 1904. ápr. 55. old.
- 7 *Szebeni Olivér*: Millard Ede. Békehármók, 1966. jún. 15. 5. p.
- 8 *Meyer Henrik* önéletrajza. Ford.: Fejér Gyula. Kézirat. Baptista Levéltár. 35—39. old.
- 9 *Gubás Ferenc*: Bibliaterjesztés Mezőkeresztesen. PEIL. 1860. 440.
- 10 *Zih Károly*: Bibliaterjesztés Tiszasáson. PEIL. 1860. 644.
- 11 Horváth Sámuel: Bibliaterjesztés Nemes-Bikken. PEIL. 1860. 1026.
- 12 *Könyves Tóth Kálmán* híradása alapján: Vasárnapi Újság. 1872. 26. szám: *Ráth-Végh István*: Magyar kúriázumok. Bp. 1934.
- 13 *Bányai Jenő*: Az erdélyi és az alföldi baptista misszió kezdeti korszakai. Theológiai Szemle (TSz.) 1966. 1—2. 26—kkk.
- 14 *Szigeti Jenő*: Milton elvesztett parádicsom-a Magyarországon. Irodalomtörténeti Közlemények, 1970. 2. 205—213. — Uő. Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. Ethnographia. 1973. 3. 332—341. — *Csohány János*: A puritán parasztközösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában. TSz. 1974. 1—2. 36—39.
- 15 *Bányai Jenő*: Novák Antal. Békehármók (Bh.), 1968. jan. 1. és 15.
- 16 Mitglieder-Register der Baptisten Gemeinde in Budapest. 1874—1890. Baptista Levéltár. (BLT.)
- 17 *Csopják Attila*: Képek a magyarországi baptista misszió történetéből. Bp. 1920. 10—11. old.
- 18 A bejegyzés így hangzik: „Anton Novach nur Cilli in Steiermarc Schniede und Susanne Catharine Ax nur Pressburg. Wohnung Josephgasse 38. Zeugen Her. Eduard Neuman, Her. Herbst.”
- 19 A pesti német leánygyülekezet szerepéről: *Bányai Jenő*: Az erdélyi és alföldi baptista misszió kezdeti korszaka. TSz. 1966. 1—2. 26—kk. — *Farkas József*: A pesti református egyház 101 éves története. Kecskemét. 1898. — *Bucsay Mihály*: A budapesti németajkú református gyülekezet százhusz éve. TSz. 1979. 6. 345—348.
- 20 *Bányai Jenő*: Száz év előtti bemenítés. Bh. 1965. szept. 15.
- 21 *Szigeti Jenő*: M. B. Czechowsky munkája Magyarországon. Lelekészítéjékoztató. 1976. 3—4. 129—137.
- 22 *Csopják Attila*: i. m. 10. old.
- 23 *Szabadi F. Gusztáv*: Emlékirataim (kézirat). Baptista Levéltár.
- 24 *Kiss Áron*: Török Pál élete. Bp. 1904. 206. old.
- 25 *Kirner A. Bertalan*: A békési vásár. Gyula. 1964. 119. old.
- 26 *Dankó Imre*: A gyulai vásárok. Gyula. 1963. 47. old.
- 27 *Szigeti Jenő*: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. TSz. 1976. 3—4. 75—kk.
- 28 *Szigeti Jenő*: Kornya Mihály Pest megyében. Előadás a Baptista Történeti Bizottság. 1974. nov. 12-én (kézirat). A további irodalom itt.
- 29 A Békés-Bánati Református Egyházmegye jegyzőkönyve. 1867. nov. 6—9. Makó.

- 30 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár, Debrecen. I. 29. o. 5. és I. 29. c. 15.
- 31 *Csopják Attila*: Az első zsengek. Bh. 1913. jún. 30. VII. 178. Uő.: Képek. Bp. 1928. 10—11.
- 32 *Körösy István*: Alföldi krónika. Bh. 1941. jún. 29—aug. 3.
- 33 *Dr. Kiss Ferenc*: Magyar parasztiproféták. Bp. 1942.
- 34 *Kirner A. Bertalan*: Kornya Mihály krónikája. 2. kiad. New York. 1965. 44., 45., 48. stb.
- 35 Meyer Henrik önéletrajza (kézirat). Ford.: Fehér Gyula (BLT).
- 36 *Révész Imre*: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen. 1943. 27—29. — *Kálmán Farkas* tudósítása. PEIL. 1888. 245—kk.
- 37 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár Debreceni Békésbányái em. ltr. 309—313. — A Tiszántúli Egyházkerület. 1871. ápr. 3—24. jkve. 173. pont.
- 38 PEIL. 1881. 155., 317.
- 39 *Kirner A. B.*: i. m. 90. old.
- 40 A Gyomai Református Gyülekezet Presbitériumának Jegyzőkönyve. 1868. aug. 3. 2.
- 41 Magyar Protestáns Egyház s Iskolai Figyelmező (Figy.) 1873. 7. 350.
- 42 Az angol biblialterjesztő társulat közelebbi működése, különösen hazánkban. Figy. 1870. 6. 319—321. További adatok: Evangéliumi Protestáns Lapok. 1875. dec. 17. 448—449, dec. 24. 455—456.
- 43 *W. L. Wagner*: New move forward in Europe. 1978. 92. old. Irodalomtan fejezéssel együtt, mint gyomai illetőségű tagok szerepelnek.
- 44 PEIL. 1868. 1055. — 1870. 534.
- 45 Ki az antikrisztus? PEIL. 1870. 1334.
- 46 PEIL. 1870. 534.
- 47 *Szebeni Olivér* szíves közlése. Az idézet forrásul szolgáló kézirat a Baptista Levéltárban.
- 48 *Kiss Ferenc*: i. m. 15.
- 49 *Bányai Jenő*: Tsz. 1966. 1—2. 30. — *Bondár Ferenc*: Az alföldi misztó első úttörői. Bh. 1975. 152. — *Sziucs József*: Száz évvel az első beírás után. Bh. 1975. jún. 19. — Megismerkedésükről: Meyer Henrik önéletrajzi kézírata 34. old. — *Bányai J.*: Bh. 1968. jan. 15.
- 50 *Kirner A. B.*: i. m. 48.
- 51 *Bányai J.*: Tsz. 1966. 1—2. 30. — Uő.: Bh. 1968. jan. 1. és jan. 15. — Z. L.: Megemlékezés a 100. mérföldkőről. Bh. 1977. okt. 16. (Lisztes András képeivel).
- 52 Bh. 1920. máj. 15—30. 77. old. — *Bányai Jenő*: Lisztes Mihály. Bh. 1962. máj. 15. 4—5. old.
- 53 *Meyer Henrik*: i. m. 58. old.
- 54 PEIL. 1880. 660.
- 55 *Csopják A.*: Képek ... 11.
- 56 *Meyer Henrik*: i. m. 53.
- 57 *Kiss Áron*: Török Pál élete. Bp. 1904. 206.
- 58 Ev. Prot. Lap. 1876. jún. 2. Különfélék.
- 59 *Szabadi F. Gusztáv*: Vasárnapi iskoláink 60 éves története. Bh. 1933. nov. 18. — Emlékezési (kézirat). BLT. *Wagner*: i. m. 109.
- 60 *Szabadi F. Gusztáv*: Missziómunkások nyilvántartója. Kézirat. BLT.
- 61 *Meyer Henrik*: i. m. 52. old.
- 62 *Kirner A. B.*: i. m. 55.
- 63 *Szabadi F. Gusztáv*: Missziómunkások nyilvántartója. Kézirat. Id. Bányai J. Bh. 1968. jan. 15.

A tanulmány első vázlata a Békehiernök 1967. február 15-i számának 6. oldalán jelent meg „Ketten Spurgeon magyar hallgatói közül” címen. Időközben ezt a dolgozatot új adatokkal is kibővítettem. Ezúton köszönöm meg *dr. Bokody Richárd*, *Molnár Ambrus* és *Órvös László* testvéreimnek értékes adataikat és barátságukat.

- 1 *Vö. dr. Hufenscher Károly*: Igehirdetésünk tartalma és szándéka ma. Bp. 1969. (Doktori disszertáció, kézirat.) A kritika szerint is egyik legjobban sikerült része Spurgeon „homiletikai portréja” (ThSz. 1969. 9—10. 296—296. *Boross Géza*).
- 2 *Pl. Boross Mihály*: Baptista térítő társulat. PEIL. 1958. 666. old. *Van. Ansel Adorján*: Angol Baptisták (uo. 832—836., 858—862.) stb.
- 3 Sárospataki Füzetek. 1857. 2. negyedév. (Jún.—szept. 465. PKZ nyomán.)
- 4 I. S.: Képek az angol és az amerikai protestáns egyház életéből. PEIL. 1868. 1063. old.
- 5 *Eliehez: A. Hoefs*: C. H. Spurgeon, der Wercker einer neuen Zeit. 1934. — *E. W. Bacon*: Spurgeon. Heiz of the Puritans. 1974.
- 6 A sátorban elmondott első egyházi beszéd. 1861. márc. 25. Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1871. 165—181.
- 7 *Horráth József*: Filo Lajos élete és kora. 1928. — *Pap László—Bucsay Mihály*: A Budapesti Református Theológiai Akadémia története, 1855—1955. Bp. 1955. 26—27.
- 8 *Filo Lajos*: Spurgeon (A baptista hitszónok). Erdélyi Protestáns Közlöny. 1971. febr. 2. és köv. számok 40—42. 48—50. 56—57. old.
- 9 Tudományos igényű életrajzot még nem írtak Könyves Tóth Kálmánról, így életének eseményeihez lásd: *Szinyei J.*: Magyar Írók. Bp. 1900. VII. köt. — *Zoványi J.*: Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. Bp. 1977.
- 10 *Könyves Tóth Kálmán*: C. H. Spurgeon jellemrajza. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1871. 157—165. o.
- 11 *Könyves Tóth Kálmán*: Futkárzó hamis atyafi, vagy a lealcázott baptista. Népszerű elmélkedés. 1. kiad. 1880. 2. kiad. 1880. 3. és 4. kiad. 1882. Debrecen. — Könyves Tóth Kálmánnak az 1880-as évben képviselt véleménye a szabadegyházi közösségekről: „Még nem késő?” PEIL. 1880. 334. old. *Vö.: Szigei Jenő*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok”. Bp. 1978. 104. — K. Tóth Kálmán vitáitának ismertetéséhez: PEIL. 1880. 282.
- 12 A Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező 1871. 307. oldalán Könyves Tóth egyik prédikációs gyűjteményének ismertetése során ezt írta: „örömmel tudatjuk előlegesen is, hogy korunk világhírű nagy evangéliumi prédikátorának Spurgeonnak egyházi beszédei közül többet, magyar nyelvre fordítva fog közrebocsátani, amire magától a szerzőtől engedélyt nyert már. Nagy örömmel üdvözljük e vállalatot s erősen hisszük, hogy Spurgeon beszédei eredeti minőségükben jó magyarra fordítva, s kellően tanulmányozva és használva jótékony hatással lesznek nálunk is.”
- 13 A hit temploma. (Egyházi beszédek C. H. Spurgeon nyomán.) Bp. Könyves Tóth Lajos bizománya. — Légrádi testvérek. I. 1881. 312. p. — II. k. 1882. 314. p. — II. kötet 1884. 245. p. Az érdeklődést jól jellemzi, hogy az első kötetet 2. kiadásban is ki kellett adni 1882-ben.
- 14 Szabad Egyház. 1889. márc. 16. 53. Szalay József ismertetése. Kecskeméti Ferenc: Örök életnek beszéde c. könyvéről. A Spurgeonról mondottakat túl erősnek tartották, ezért a Szabad Egyház 1889. júl. 1. számában (70. old.) egy Nyilatkozatot tett közzé: „K. Tóth Kálmán em-

lített egyházi beszédeit az általam tett megjegyzés teljes fenntartása mellett is, most közösen forgó egyházi beszédek legjobbjának tartom. 1889. jún. 24." — A Spurgeon-fordításokról: Szebeni Olivér: Spurgeon magyarul. Bh. 1969. febr. 1.

- 15 E-y: Mozgalom az angol egyházban. PEIL, 1861. 498. (nov. 17.)
- 16 Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1870. VI. (július) 369.
- 17 Evangéliumi Protestáns Lap. 1875. július 9. 259—260.
- 18 Magyar Prot. Egyházi és Isk. Figyelmező. 1872. márc. 135.
- 19 Evangéliumi Prot. Lap. 1875. júl. 23. 276. old.
- 20 *Bokody Richard*: Bokody Krónika. I. 1. (kézirat. Bp. 1980.) — Uő.: A diakónia új formáinak kialakulása a 19. században. ad. dr. Bartha Tibor (szerk.) Tanulmányok az Evangélium szerint reformált keresztyén gyülekezet diakóniájáról. 1977. (A VII. Budapesti Zsinat által tanulmányozásra szánt anyag.) Kézirat. 163. old. — Biberauer Tivadar Reisejournal. 1864. Kézirat a Bokody Gyűjteményben.
- 20/a *Órvös László*: Balogh Ferenc életműve. Egyháztörténeti doktori értekezés. Debrecen. 1973. 187—200. old. (kéziratban).
- 21 PEIL, 1864. 1258—1260.
- 22 PEIL, 1864. 1619—1621.
- 23 PEIL, 1870. 130., 161—164., 1110., 1208. stb.
- 24 A sátorban elmondott első egyházi beszéd 1861. márc. 25. Fordította *Könyves Tóth Kálmán*. Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1871. 165—181.
- 25 „A megdicsőített főkéletes egyház leirata Spurgeonnál.” Hittani Önképző Társulat. Közöny. 1885. 86. — „Spurgeon lelkes ítélete a hosszú prédikációkról.” Szabad Egyház, 1888. júl. 16. szám a clevelandi Reformista Kirkenzeitung 1888. 15. sz. (ápr. 11.) után. *Közl Rácz Károly*. — „Gnómák Spurgeon teológusoknak tartott előadásaiából.” Szabad Egyház. 1888. aug. 16. és nov. 16. Közl. *Kecskeméti Ferenc*. — „Az iszákos” Spurgeon után *Révész Mihály*. Téli Ujság, 1888. 1889. 9. sz.
- 26 *Elétérőli: Zoványi Jenő*: Egyháztörténeti Lexikon. Bp. 1977. 78—79. — „Szántó János beszédei az eke mellől, vagyis jó tanácsok mindenféle ember számára. Népkönyv Spurgeon után átdolgozta Bierbrunner Gusztáv. Kula, 1886. Berkovits Márk. ny. 163. p. — A könyv megtalálható: Országos Széchényi Könyvtár (OSZK): 313. 749.
- 27 „Szíves kérelem”. Debreceni Protestáns Lap. 1889. 85—86.
- 28 A csonka levél eredetije a békési Jantyk Múzeum gyűjteményében a rendezetlen iratok között. Másolata Molnár Ambrus gyűjteményében. Az adat rendelkezésemre bocsátását itt is megköszönöm.
- 29 Szabad Egyház 1891. febr. 16. 21—27.
- 30 Evangyelista 1897. okt. 15. 31. old.
- 31 Szabad Egyház 1891. jún. 16.—júl. 1. 72. old. Az ismertető szerint „Tactus jeles munkatársunk magyar fordításában” lát napvilágot a könyv.
- 32 *Kirner A. Bertalan*: Békési baptista kronológia. Békés, 1956. (kézirat, a Baptista Levéltár tulajdonában). 1. p. — Kirner 1911—1914-ig *Kecskeméti Ferenc* mellett volt segédlelkész. Vö.: *Szigeti J.*: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. Ethnographia. 1973. 3. 335.
- 33 *Zoványi Jenő*: Egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 78—79. 567.
- 34 Keresztyén, 1892. 45—47. — Uo. 1897. 20-kk. Evangéliista. 1895. 32. — 1896. 106. — 1897. sept. 1. 8. — 1898. febr. 1. — 1899. máj. 15. 112. stb.
- 35 Szalay József kéziratos hagyatéka Szalay Gizella tulajdonában volt, most ismeretlen helyen. — Spurgeon nevével találkoziam 1878-as „Bel és külmisztioi jegyzetek angliában” című füzet 119. oldalán, ahol Spur-

geon 1876-os két akadémiai felolvasásáról („Commenting and commentaries with a Catalogue”) beszél. Naplójának 199. oldalán is szemelvényeket ad Spurgeon beszédeiből és egyik kéziratos dolgozatában is idézi Spurgeon „On conversation as auir aim” című írását.

- 36 Templomi beszéd. Az Isten üdvigazsága. Bp. 1895. 12. old. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. Kiadja: Oncken J. G. utódja Bickel Ph. Hamburg. — A könyv megtalálható: OSZK. XII. Past. 29564 szám alatt.
- 37 Vö. Szalay kapcsolatait a hamburgi adventista misszióval: *Szigeti Jenő*: A „Jézushoz vezető út” tizenegyedik kiadása. ThSz. 1971. 7—8. 252—254.
- 38 Keresztyén 1896. márc. 1. 23. old. — 32. old. „Ezen iratok ... missio társulatunk első kiadványaként szerepelnek, május végén szét fogjuk küldeni.”
- 39 A „Jézushoz vezető út”-hoz hasonlóan valószínűleg az ecclesiolákban felolvasási anyagként használhatták. Erre mutat: Keresztyén 1895. ápr. 32. old. Hegedüs Gáborné 60 példányt, Bíró János 10-et, Szivák József pedig 5 példányt rendelt belőle.
- 40 Spurgeon: Gondolatok. Ford.: Lant Emil. Bp. 1943. Bevezetője. 4. p.
- 41 Keresztyén. 1892. márc. 24. old.
- 42 Evangélikus Egyházi Szemle, 1896. máj. 78. old.
- 43 Spurgeon: Das Evangelium des Reiches. Hamburg, J. G. Oncken Nachfolger. 301. old. Ism. Sz. (Szeberényi Lajos Zsigmond) Evangélikus Egyházi Szemle, 1895. jan. 5—6. old.
- 44 Evangélikus Egyházi Szemle, 1904. 6. old. (Spurgeon: Rathschläge für Prediger. Stuttgart. Verlag von D. Gunde.) Szeberényi Lajos Zsigmond könyvismertetése.
- 45 *Szabó Aladár*: Budapesttől Londonig. PEIL, 1894. u.ez Hajnal. 1894. 6. 237. old.
- 46 *Dr. Sarkadi Nagy Pálnak* 1967-ben a békési baptista gyülekezetben elmondott előadásából. — Vö. *Szebeni Olivér*: Spurgeon magyarul. Bh. 1969. febr. 1. (Itt található anyag Spurgeon baptista fordításáról is.)

EGY RÉGI FOLYAMODVÁNY A SZABAD BAPTISTA ISTENTISZTELETÉRT

- 1 *Somogyi Imre*: A vallászsabadság és a baptisták. Bp. (1937.) — *Bányai Jenő*: A 125 éves magyarországi baptista misszió korszakainak áttekintése. Emléklapok. 3. Bp. 1972. 20-kk. — *Szebeni Olivér*: A társadalmi fejlődés jegyében (kézirat, Bp. 1967). — Uő.: Az elismerés 60. évfordulójára. Békéshírmők (Bh.) 1965. nov. 15.
- 2 Közjogi helyzetünk áttekintése. *Palotay Sándor—Szigeti Jenő*: A nemzetünk helyzete. Bp. 1969. 5—29. *Szigeti Jenő*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok...” Bp. 1978. 77—108.
- 3 *Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika 1847—1894. II. köt. Bp. 1894. 477—480, 522—523, 525—527, 628—630, 900, 1600. old.
- 4 *Bányai Jenő*: Meyer Henrik halálának 50. évfordulójára. Bh. 1969. ápr. 56—57. old. — *Mészáros Kálmán*: Meyer Henrik munkássága, kora egyházi és társadalmi viszonyainak tükrében. ThSz. 1974. 3—4. 116—120. — Az erre vonatkozó forrás: Meyer Henrik önéletrajzi kézirata a Baptista Levéltár tulajdonában.
- 5 A rendeletről: *Palotay S.*—*Szigeti J.*: i. m. Bp. 1969. év 9. old. *Szigeti J.*: (1978) 80—81. A baptista iratok címei. Karcag: „Névjegyzék a hiteleket nélkül szülőtteknek az 1899 évektől 1895.” Békés: „Nyilvántartás

- a békési járás területén lévő baptisták között előforduló születési esetelekről." 563/1875. Vall. és Köz. min. rend. 267/1875. sz. bírói sz. Mindkettő Országos Levéltár Filmtára. A. 5490.
- 6 *Szigeti Jenő*: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. TSz. 1976. 3—4. 71—77.
- 7 *A Meyer Henrik*-féle tagnyilvántartó anyakönyv Mithlleder-Register szerint, melyet a Baptista Levéltár (Bp. VI. Aradi u. 48.) őriz. *Boros Mihály* 1857. július 14-én született és 1895. május 22-én Gyantán merítette alá *Kornya Mihály*. *Illés Ferenc* 1857. október 10-én született és 1885. október 23-án Tenkén merítette alá Kornya. *Orbán Mihály* (szül.: 1834. szeptember) és *Oláh János* (szül.: 1860. május) egyszerre, 1886. július 4-én merítkezett alá Tenkén szintén Kornya Mihály által.
- 8 *Dr. Somogyi Barnabás*: „Isten ígéjének olvasása ... ne adóztassék meg.” Bp. 1977. márc. 13. 47. oldal.
- 9 *Kirner A. Bertalan*: Kornya Mihály krónikája. 2. kiadás. New York. (1965.) 94. 100. oldal.
- 10 *Szigeti Jenő*: ThSz. 1976. 3—4. 73.
- 11 Országos Levéltár (OL.) Belügyminisztériumi Iratok (BM.) Reservált. (Res.) k—149. 1885. 904—660. res. 1885.
- 12 OL. BM. Ált. K—180. 1889. VII. k. 14. t. 8097.
- 13 A református templomot Jer. 7:1—11. alapján mondhatják a kiélekedett vitahelyzetben „bünbarlangnak”. A disznóvacsorára való utalás nem világos. A „bászányi bikák” kifejezés Zsolt. 22:13—14. versere épült, amit *Szenczi Molnár Albert* zsoltára erősített. Erről a kérdésről: *Görzsönyi Sándor*: Bászányi bikák. Magyar Nemzet, 1980. augusztus 15.
- 14 OL. BM. Ált. K—150. 889. VII. 14. 9087.
- 15 *Zeller Árpád*: A magyar egyházpolitika 1847—1894. Bp. 1894. II. kötet. 485—487, 506—507, 547, 597—600, 628—630.
- 16 *Kirner A. Bertalan*: i. m. 90—114. oldal.
- 17 OL. BM. Ált. 9323/1887. VII. 14. 1590.
- 18 OL. BM. Ált. 52809—987. VII. 14. 1590.
- 19 A gyantái és a tenkei misszióra vonatkozó további adatok: *Kirner A. Bertalan*: i. m. 96—97, 111—114. oldal.
- 20 *Kovács Géza*: Tóth Mihály. Bp. 1963. június 1. — *Bodnár Ferenc*: Egy magyarországi baptista úttörő munkás. Evangéliumi Hírnök. 1976. aug. 15.
- 21 *Kirner A. Bertalan*: i. m. — *Kocsis Imre* közlése Sarlód 567. sz. 1944. jan. 10.

A BAPTISTA „KESKENY ÚT”

Ez a dolgozat először az Ethnographia 1973. évi 3. számában (332—341.) jelent meg „Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön” címen.

- 1 *Ipoly Arnold*: Magyar mitológia, Pest, 1854; — *Csengeri Antal*: Tanulmányok a magyar ósvallásról. (Összegyűjtött munkái, I.) Bp. 1884; — *László Gyula*: Népvándorlás népeink ósvallása. Kolozsvár, 1946; — *Berze Nagy János*: Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok. Pécs, 1958; — *Diószegi Vilmos*: A pogány magyarok hitvilága. Bp. 1961.
- 2 *Diószegi Vilmos*: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp. 1958 (irodalommal).
- 3 *Komáromi Andor*: Magyarországi boszorkányperek oklevelei. Bp. 191. p. — *Schram Ferenc*: Magyarországi boszorkányperek. 1529—1786.

- Bp. 197. p. — *Körner Tamás*: Boszorkányszervezet Magyarországon. Bp. 1969. (KlNy.)
- 4 *Bálint Sándor*: Népünk ünnepei (Az egyházi év néprajza). Bp. (1938); — uő.: Sacra Hungaria (Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből). Bp. 1944. sfb.
- 5 *Szendrey Ákos*: Adatok a magyar búcsújárás néprajzához. (Bp.) 1940 (KlNy); — *Bonomi Jenő*: Búcsújárás Solymárra (Bp.) 1940 (KlNy); — *Bálint Sándor*: Adalékok a magyar búcsújárás néprajzához. (Bp.) 1939; — *Orosz István*: Egy magyar szentember ... önéletrajza. Kiadja: Bálint Sándor. Bp. 1942.
- 6 Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bp. 1969.
- 7 *Esze Tamás*: A magyar református kegyesség múltja. Református Egyház, 1957. 8. szám. 178. skk.
- 8 *Pl. Barla Sz. Jenő*: Az 1562. évi deprececi hitvallástétel népies vonatkozásai. Ethnographia, 1907. 193—202; — uő.: Népiességek régi dunántúli református zsinatok kánonos könyveiből és presbiteri meghagyásából. EA. 3561.
- 9 Debrecen, 1936. (Theológiai Tanulmányok, 46. sz.)
- 10 *Bálint Sándor*: Sacra Hungaria (Tanulmányok a vallásos népelet köréből). Bp. 1944. 208., 2. sz. jegyzet. — Újabb dolgozat, mely érdekes kérdéseket vet fel: — *Schram Ferenc*: Agendáink néprajzi vonatkozásai. Bp. 1957. (KlNy.)
- 11 *Szigeti Jenő*: Milton Elvezett parádicsoma Magyarországon. ItK. 1970. 2. 205—213. Vö.: *Szigeti Jenő*: A „Jézushoz vezető út” tizenegyedik magyar kiadása. Theológiai Szemle, 1971. 7—8. 252—254.
- 12 „Keskeny Út, Mellyet Az embernek elméjébe ütköző háború gondolatoknak köveiből és sokféle kételkedésnek sűrűjéből, amennyire lehetett, ki iratolt Pápai Imre...” (Utrecht 1647.)
- 13 Veszprém, 1866. 25. szám, 203. old. *Eötvös Lajos*: Pápai Páriz Imre.
- 14 *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár. Bp. 1879. I. 798, 920., 997., 1116, 1377. szám.
- 15 Pallas Nagy Lexikon, Bp. 1896. XIII. 324.
- 16 Magyar Irodalmi Lexikon. Bp. 1965. II. 436.
- 17 Theológiai Ismeretek Tára. Mezőtúr, 1901. III., 43—44.
- 18 *Szinyei J.*: M. I. X. 405—406. (Bp. 1905.)
- 19 *Petrík Géza*: Magyarország Bibliographiája 1712—1860. Bp. 1891. III. 45—46. (Debrecen, 1719, 1724, 1743, 1751, 1772, 1785.) *Petrík Géza*: Magyar könyvészeti 1886—1900. Bp. 1905. II. 656. (Békes, 1898.)
- 20 *Szinyei J.*: M. I. X. 405—406. *Zoványi J.*: Theol. Ism. Társ. III. 43—44; — Pallas Nagy Lexikon XIII, 827.
- 21 *Eötvös Lajos*: Pápai Páriz Imre, Veszprém 1886. 11., 25. sz.; — *Koncz József*: ItK. 1892. 388.; — *Szilágyi Sándor*: Erdély Irodalomtörténete. Budapesti Szemle, 1858. IV. 720.
- 22 *Bod P.*: Magyar Ath. 253—254.
- 23 *Szilágyi Sándor*: i. m. Budapesti Szemle. 1859. IV. 220.
- 24 *Szinyei J.*: M. I. (Bp. 1893) II. 111. A vers: *Volta Solemnia Quae Nobis Clarissimi Vir D. FRANCISCI PARIZ de Papa Transylvanico—Hungari Honoribus Doctoribus ab Amplissimo Medicinom in perantiqua Universitate Basiliensi Ordinis...* (Bázel, 1674) című, 17 üdvözlő verset tartalmazó kiadvány 11—12. p. (Szabó Károly: RMK. 2639.)
- 25 Békes, 1898. kiad. „A szerző előszava.”
- 26 *Dr. Szabó Géza*: A magyar református orthodoxia. A XVII. század teológiai irodalma. Bp. 1943. 51.
- 27 Az Evangélista. 1897. jan. 15. 58. old. Később: 84., 108. p., valamint 42. p. (1897. nov. 1.)

- 28 *Kirner A. Bertalan*: Békési baptista kronológia. 1956. (Kézirat: A Baptista Levéltár tul.); — *Szigeti Jenő*: Békési paraszt ecclesiákiak. (Kézirat.) 1971.
- 29 *Dr. Kiss Ferenc*: Magyar parasztproféták. (Bp. 1942); — *dr. Kiss Ferenc*: Korna Mihály. (Kézirat.) 1958; — *dr. Kiss Ferenc*: A zarándokok egyház története. (Kézirat.)
- 30 A békési baptista gyülekezet keletkezése. (Kézirat, Baptista Levéltár.)
- 31 *Szinnyei J.*: M. I. (Bp. 1897. V.); — *Zoványi J.*: TIT. III. 427. — *Kirner A. Bertalan* szerint, ki 1911—1914 között segédlelkésze volt: „Londonban gyakran prédikált Spurgeon híres baptista prédikátor imaházában, Tabernakulumban.” (Békési baptista kronológia, I. p.)
- 32 *Pl. Sz. Egyh.* 1890. 27—28. (febr. 16.) „Egy elfőltető levele”, aki „tudatlan egyszerű parasztember”. Vö. 34. jegyz. Sz. E. 1890. 86—87. „Épít-sük a mi Jeruzsálemünk erkölcsait.” (Békés, 1890. ápr. 24-i levél.)
- 33 A. N. Somerville magyarországi úttjáról: *Révész Imre*: Egy fejezet a magyar református elboredés történetéből. Debrecen, 1943. Levele Keskeméti Ferenchez. 1889. jan. 16-án. Sz. Egyh. 1899. febr. 16. 18—19.
- 34 *Soós István* levelei: Egy nap a baptistáknál. (1890. aug. 19.) Sz. Egyh. 1890. 143—144.; — Kérélem lapunk munkatársához és tagjaihoz (1890. aug. 18.) Sz. Egyh. 145—146.; — A megféréstől (1890. nov. 7.) Sz. Egyh. 1891. 12—13.; — Levél a szerkesztőhöz (1891. febr.) Sz. Egyh. 1891. márc. 1—16.; — A rossz és a jó páztor (1890. okt. 30.) Sz. E. 1891. 35—36.; — Az Úr napja megfontásáról (1891. jan.) Sz. E. 1891. 29—30.; — Levél a szerkesztőhöz (1891. febr.) Sz. E. 1891. 30—31.; — A megféréstől (1891. apr. 2.) Sz. E. 1891. 86—87.; — A helvéthitvallású ref. egyelet tagjaihoz (1891. apr. 29.) Sz. E. 1891. 52—53.; — Az ékes menyasszony (1891. jún. 6.) Sz. E. 1891. 98—100.
- 35 Sz. Egyh. 1890. 158. 1891. 6. Az Evangélista 1897. 111. stb.
- 36 *Keskeméti Ferenc* 1891. jan. 21-én Békésen kelt levele *Szalay Józsefhez*. *Szalay Gizella* tulajdona.
- 37 Sz. Egyh. 1891. jan. 1. 8.
- 38 *Papp János*: A Keresztvény Tanítások eddigi kiadásai. Ref. Egyh. 1957. 187—189.; — *Papp János*: Adalékok a „Keresztvény Tanítások és imád-ságok” történetéhez. Egyháztörténet, 1959. 1—2. 101—113.
- 39 *Dr. Szabó Géza*: i. m. 51.
- 40 Az Evang. 1897. máj. 1. 136.
- 41 Ezt valószínűsíti az a tény, hogy a készülő új kiadást a gyűjtőív 3. kiadásnak jelöli. Így az átdolgozás alapját képező 1843-as kiadást gondolják a 2. kiadásnak és a többi kiadásokról nem tudtak. De lehet, hogy régebbi kiadás forgott köztezen.
- 42 *Szigeti Jenő*: Milton Elvesztett Paradicsoma Magyarországon. ItK. 1970. 2. 205—213.
- 43 Lelt. sz. E. pract. 3030. *Dr. Szöcs Ferenc* ajándéka. Gyarapítási napló 157/1922. szám alatt.
- 44 *Kirner A. Bertalan*: Békési baptista kronológia (1956) szerint *Gyarmati József* (szül. 1859) 1891. szept. 20-án, *Csibor Sándor* (szül. 1852) és *Mészáros István* (szül. 1875) 1893. máj. 20-án merítkeztek be.
- 45 *Szinnyei J.*: M. I. XIV. (Bp. 1914.) 447.
- 46 *Szinnyei J.*: M. I. V. (Bp. 1897.) 324—326.
- 47 Prot. Közöny, 1897. 156.
- 48 Debr. Prot. Lap. 1898. 20.
- 49 Az Evang. 1897. jún. 15.
- 50 Hajnal 1897. jún. 1. 193.; — Prot. Közl. 1897. máj. 13. 156.; — Prot. Egyh. s Isk. Lap. 1897. máj. 16. 316—317. stb.
- 51 Az Evang. 1897. júl. 1.; 1897. máj. 15. 147. stb.
- 52 I. h. 42. p. Az előfizetési díjat 1 koronára emeli. A kiadás anyagi nehézségeire mutat ez is. Lásd Az Ev. 1898. 179.

- 53 Mutatvány a „Keskény út”-ból. Az Evang. 1897. nov. 1. 40.
- 54 I. h. 84.
- 55 *Kirner A. B.*: Békési baptista kronológia (Békés, 1956) jegyzéke alapján.
- 56 Békéhműk 1806. dec. 15. „Magyarajkú Baptisták Gyűlése.
- 57 Az Evang. 1897. jún. 1. 155.; okt. 1. 22. Veritás: A békési ref. egyház pusztulása. Debr. Prot. Lap. 1898. jan. 29. 57—58. — *Keskeméti válasza*: Békés veszedelme D. Pr. L. 1898. febr. 12. Vö. Egyetértés, 1898. jan. 21. Békésmegyei Közöny, 1898. 6. sz. *Kirner A. Bertalan* — ki egykor segédlelkésze volt — így ír róla: „nekem olyan sejtésem volt róla, bizonyos elbeszélések, önfegyelmézések és epizódok nyomán, hogy ez a református lelkész baptizálva is volt Spurgeon által”. (Békési baptista kronológia I. p.)
- 58 Az Evang. 1898. júl. 1. 172. „A kikeresztelkedett Párizspápai.”
- 59 Keresztvény 1898. aug. 1. 64. p. Itt jegyezzük meg, hogy a hír után Szalay gondosan összehasonlította a maga példányát az eredetivel. Erre utal, hogy az Arokháthy hagyatékából (Szalay vője, aki könnyveit örökölte) a Rádáy könyvtárba került példányon az átdolgozók legkisebb változtatásait is feltünteti ebben a fejezetben (Ltsz.: Pract. a. 6712.).
- 60 Keresztvény 1898. szept. 1. 72. p.
- 61 Az Evang. 1898. júl. 15. 179. p. Nyilatkozat.
- 62 Uo. 179. p.
- 63 Alföldi Híradó, 1898. júl. 24. „Presbiteri gyűlés.”
- 64 Alföldi Híradó, 1898. júl. 24.4. Nyílt tér.
- 65 Keresztvény, 1898. szept. 1. 72. p.
- 66 Közjegyzői hitelesítés 144/898. szám jkv. Tanúk: Fábrián Gábor, Juhász István. Közjegyző: Kratochvíll Gyula. Alföldi Híradó, 1898. júl. 24. 4.
- 67 Életrész: *Csopják Attila*: Képek a magyarországi baptista misszió történetéből. Bp. 1928. 56—57. — *Kovács Géza*: Uttörő missziós központ Békésen, Bp. 1963. nov. 1.; — *Sós István*: A békésszerzedei és békési gyülekezet rövid története. (Kézirat, Bapt. Levéltár); — K. G. Régműlt idők nyomán Bp. 1965. jan. 1. 6.; — *Kirner A. Bertalan*: Békési baptista kronológia (Békés, 1956, kézirat); — *Kirner A. Bertalan*: 1902—1952. Ötven esztendő a békési „el nem ismert” gyülekezet életéből. (Kézirat, Baptista Levéltár.)
- 68 Szabad Egyház, 1890. 143—144.
- 69 Vö. 34. jegyz. *Kovács Géza*: i. m.
- 70 *Kirner A. Bertalan*: Békési baptista kronológia. 2. p.
- 71 Az Evangélista 1898. júl. 1. 172. p.

MILTON ELVESZETT PARADICSOMA MAGYARORSZÁGON

A tanulmány először az Irodalomtörténeti Közlemények 1970. évfolyama 2. számában jelent meg (205—213.), amit néhány kisebb adattal kiegészítettem.

- 1 Bessenyei Sándor I. kiad. Kassa, 1796. „Az olvasóhoz”.
- 2 *Tarnai Andor*: A deákos klasszicizmus és a Milton-vita. ItK. 1959. 73.
- 3 *Enrico Pizzo*: Miltons Verlornees Paradies im deutschen Urteile des 18. Jahrhunderts. Berlin, 1914.
- 4 *Nagl-Zeidler*: Deutsch-Osterreichische Literaturgeschichte. II. 324—326. *Fest Sándor*: Angol irod. hatások... (Bp. 1917.) 32.
- 5 *Nagl-Zeidler*: i. m. II. 45., 324—326. *Fest S.*: i. m. 37.

- 6 Szinyei J.: M. I. VIII. 984.
7 Fest S.: i. m. 33.
8 Bessenyei Gy.: Die Geschichte der Einsamkeit. Wien, 1777. 77. A magyar nyelvű fordítás. A természet virága józan asszony. Kiadja: Bokor János. RMKT 35. 36.
9 Voltaire irányító szerepéről: Fest S.: i. m. 33., 63—64. Munkája: Essai sur le poésie épique Chap. IX. Milton Question sur l'Encyclopédie. Szerb A.: i. m. 432—451. Horváth Károly: A romantika. Bp. 1965. Hegedűs Géza: A magyar romantika, Bp. é. n. (Új könyvtár 23.) Bartha János: A romantika mint esztétikai probléma. Debreceni Kossuth L. Tud. Egy. 1956. évi Act. A fenségséghöz: Tarnai A.: i. m. 67—83. Az individualizmushoz Szerb A.: i. m. 503. s. köv. I. Vértessy Jenő: Hugo Viktor két posthumus költeménye. EPhK. 1907. 53.
11 Orczy Lőrinc: „Két barátának hosszú útra való vándorlása” és „Élete módjának változásáról” c. versei.
12 Magyar Múzeum I. Köt. 55—61.
13 Baróti Szabó Dávid költeményes munkái. Kassa. 1789. I.
14 Rájmás J.: Magyar Virgilius. Pozsony, 1789. A korábbi vitához: Batsányi János Összes Művei. II. köt. Bp. 1960. 491—492.
15 Magyar Múzeum III. köt. 271—345. „Toldalék a Magyar Múzeum III-dik negyedéhez.” Lásd: Batsányi János Ö. M. II. köt. 153—199.
16 Rájmás J.: A Magyar Virgiliushoz tartozó sisakos paizos, kardos mentő írás. Magyar Virgilius. Pozsony, 1789.
17 Neumann L. B.: Lapsus protoparentum ex poemate Miltoni cantus VI. Vindobonae. 1768. Typis Chelienianis (OSZK 235. 386. szám).
18 Tarnai Andor: i. m. 78.
19 Ephemerides Budenses. 1790. jún. 7. 19. szám. 208—212. Waldapfel József: A hazai hírlap és folyóirat irodalom történetéhez. MKSS, 1930. 76.
20 Orpheus I. köt. 374.
21 Abrányi Emő: Baróti Szabó Dávid Elvesztett paradicsoma. Fővárosi Lapok. 1871. 131. sz. — Tálcalevel a szerkesztőhöz. Uo. 13. sz. Vö. 143. szám (Pollák Lipót).
22 Márki Sándor: Cromwell és Erdély. Erd. Múz. 18. 15—37. Angyal Dávid: Erdély politikai érintkezése, Angliával. Száz. 1900. 309, 398, 495, 702., 873. s. köv. I. Pongrácz József: Magyar diákok, Angliában. Pápa, 1914. Kopf Lajos: Egy ismeretlen magyar költő Skóciában 1628-ban. ItK. 1914. 19. Kemény Lajos: Thályai János cambridgei tanuló levele 1626-ból. ItK. 1909. 484—485. Szilágyi Sándor: Egy magyar követ Londonban 1655-ben. Főv. Lapok, 1874. 273. sz. 1188. Balogh Ferenc: Van-e magyar ösztöndíj a cambridgei egyetemen. PEIL. 1866. 1021—1022. Eötvös Lajos: Adalékok az angol egyetemen tanult magyarokhoz. PEIL. 1866. 1247—1250.
23 Travels in Hungary in the year 1793. London, 1797. Fest S.: i. m. 26—27.
24 Fest S.: i. m. 11.
25 Zsilinszky Mihály: A magyarkori protestáns egyház története. Bp. 1907. Athenaeum, 501—502. Vö.: Schermerhorn Egged: Adalékok az általam könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. — Donáth Regina: Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez. MKSZ. 1970. 173—181.
26 Joannis Milton: Angli pro populo Anglicano defensio contra Claudii Anonymi, alias Salmassi Defensionem Regiam London 1651.
27 A levelet közli Abafy Lajos. Figy. IV. (1878) 64.
28 Holmi II. Győr 1793. 193—195. Fest S.: i. m. 40. Angol tudásáról levele Kazinczy F.-hez 1814-ben. (I. köt. 324.)
29 Fest S.: i. m. 10.

- 30 Mindenes Gyűjtemény 1790. IV. 47.
31 Ráday Pál levele. MTA kéziratár. Levelezés 40., 143., 65. sz.
32 Gulyás Pál: id. Péczeli József élete és jellemzése. Bp. 1902. 45. és 32—34.
33 Gulyás Pál: i. m. 45. Toldy Ferenc: A magyar költészet kézikönyve. Pest, 1855. I. köt. 450. Batsányi J. Ö. M. II. köt. 182—183.
34 „Az első embernek el-esése és az azt követő mind szomorú, mind örvendetes dolgok hat énekbe foglalva.” Pest, 1789. Trattner.
35 Mindenes gyűjtemény 1790. III. 105. „Hír-adás”.
36 Magyar Musa. 1788. szept. 13. 268—270. GKKP = Göböl Gáspár kecskeméti prédikátor.
37 Vö. 22. jegyz.
38 Révész Imre: Sinai Miklós és kora. Bp. 1959.
39 Trocsányi Zoltán: Kirándulás a magyar múltba. Bp. 1937. 405—406. Révész Imre: Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. Debrecen, 1943.
40 József eladása. Egy próbatétel Milton szerint. Pozsony, 1795. 2. kiad. Diószeg. 1795. Takács Béla: Hunyadi Ferenc Milton Elvesztett paradicsomának „fordítója”. Egyht. 1958. 283—290.
41 Károly Gy. Hugó: Egy régi magyar nyomda és Bessenyei Sándor Milton-fordítása. Figy. 1871. 26—27. sz. 304—306., 315—316.
42 Magyar Merkurius. 1798. nov. 15.
43 Váczy János: Kazinczy F. levelezése. Bp. 1902. 12. köt. 332. 2831. sz. Szemere Pál munkái. III. köt. 118—121.
44 Toldy Ferenc: A magyar költészet története. Pest 1867. 354. Ballagi Aladár: A m. kir. testőrség története. Bp. 1872. 230—231. Beöthy Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalmunkban. Bp. II. köt. 145—150. Pintér Jenő: A magyar irodalom története, Bessenyei György felléptétől Kazinczy Ferenc haláláig (1772—1831). Bp. 1913. I. köt. 133. 134. Irodalmi Lexikon. Bp. 1963.
45 Radó Antal: A magyar műfordítás története 1872—1831. Bp. 1883. 24. Ferenczy Zoltán: Bessenyei Sándor Milton-fordítása. ItK. 1915. 129—138.
46 Irodalmi Lexikon, I. köt. (Bp. 1963). 520.
47 Biró—Bucsay—Tóth—Varga: A magyar református egyház története. Bp. 1949. 224.
48 Gulyás P.: i. m. 46., s. köv. I. Zsilinszky Mihály: A magyarkori prot. egyház története. Bp. 1907. 518—519.
49 A keresztény etikának summás veleje. Kolozsvár 1752. Theologia Christiana. Debrecen 1759, 1779. Medulla theologiae Christianae, didacticae et eleuticae. Debrecen 1765. Claudiopolis 1788. A hétnek minden napjára való könyörgések Debrecen 1771, 1775. A szent vatsorával és napjaira. Debrecen 1775. Jó életnek és jó halálnak mestersege. Ford.: Szigeti György. Győr 1786. Azokkal való vetélkedés, akik mindent vallást jónak tartanak. Ford.: Takács Béla. Pest 1784. A keresztény erkölcsi-tudomány, avagy szent és kegyes életnek mestersege. Ford.: Felső-Óri Fülöp Gábor 3 szakasz. Pozsony 1788—1789 — ennek folytatása: P. B.-nek három apróbb munkátskaja Pozsony—Komárom 1791 — részletei: 1790—1791. Pozsonyban—Komáromban jelennek meg.
50 Az igaz kegyességnek kezdete és előmenetele. Ford.: Tattai Ferenc. Debrecen 1761. A Krisztusban való hitnek erőssége. Ford.: Némethi Sámuel. Debrecen 1783.
51 Dr. Szabó Aladár: Szilkszay György élete és munkássága. Th. Sz. 1927. 5—6. sz. 232., köv. I. P. Wernite: Der Schweizertische Protestans im XVIII. Jahrhundert. Debreceni összefüggései: Holl Béla: Egy évtized a debreceni nyomda történetéből 1774—1783. Egyht. 1959. 371—379.

- 52 Szabó A.: i. m. 64. Papp János: A Keresztény Tanítások eddigi kiadásai R. E. 1957. 187J789. Miklós Dezső: Sziklay-dokumentumok Debrecenben. R. E. 1958. 344—345. Papp János: Adalékok a „Keresztény Tanítások és Imádságok” történetéhez. Egyh. 1959. 101—113.
- 53 Révész Imre: Egy fejezet... 7.
- 54 PEIL. 1884. máj. 4. 411. Ottlyk Ernő: Húség Istenhez és népünkhez egyházunk történetében. Bp. 1965. 165.
- 55 Szigeti I. Sámuel ford. 1771. (kézirat). Szigeti Gyula Sámuel és Tordai Sámuel 1777—1778 Kolozsvár 2. kiad. Kolozsvár 1782. Kiss Emil: John Bunyan és a Zarándok útja Magyarországon. Th. Sz. 1979. 4. 226—230.
- 56 Wood Edward: Gazda ember könyvtéskeje... Szeben 1768.
- 57 Pozsony 1776. Ny.: Landerer M.
- 58 Kiss Ferenc: Magyar parasztproféták. (Bp.) 1942.
- 59 E. Troeltsch: Aufklärung s. II. Sükkösd Mihály: Tudós Veszprémi István. Arckép a magyar felvilágosodás előtörténetéből. Bp. 1958. 44.
- 60 Fest Sándor: Angolok Magyarországon a reformkorban. Bp. é. n.
- 61 Hungaryan Tales 3. vols. London 1829. Magyar Figyelő 1913. 449—452.
- 62 Fest S.: i. m. 11.
- 63 125 esztendő mérföldkő. BKBT. Bp. 1926. Balogh Ferenc: Debreceni Prot. Figyelmező. 1870. 430—437.
- 64 Bod Péter: Magyar Athenas. 1766. Ajánlása. Koncez J.: A marosvásárhelyi ev. ref. kollegium története. Marosvásárhely 1896. 512.
- 65 Forgács Gyula: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve. Pápa 1925.
- 66 Forgács Gyula: A száz-éves skót misszió. „És lón világgosság...” Bp. 1942. 412—428. Fest S.: Angolok Magyarországon... Bp. é. n.
- 67 Némedj Lajos: Bessenyei elődei és kortársai. Eger 1958. Martos György: Bessenyei Sándor szerelme. ItK. 1906. Batsányi János. M. Bp. 1960. 502—504., 523., 530.
- 68 Ferenczi Z.: i. m. ItK. 1915. 128—138.
- 69 Szinnyei J.: M. I. I. köt. 1049—1051. „A, Nagy Lelkű Milton Szép Tántumokkal Bíró Fordítóhoz — Bessenyei Sándorhoz, Vitéz Kapitány Úrhoz. Debretzen 21-dik Január 1796”
- 70 „A’ Milton Elvesztett Paradicsomáról» Debretzenben augusztus 24-én 1796-ban” vsz. Nagy Sámuel.
- 71 Sükkösd M.: i. m. Magyar—Kossa Gyula: W. I. életéből. Orv. Hetilap 1940. 305., köv. I. Elekes György: W. I. a híres debreceni orvos. D. Sz. 1944. Trencsényi Waldapfel Imre: Könyvészeti adatok a XVIII. század Rákóczi kultuszához. MKSz. 1946. 104.
- 72 Szinnyei J.: M. I. XII. köt. 867—868. „Phisico-Theologia azaz Isten létének és tulajdonságainak a teremtés munkájából való megmutatása, Irta Angolul Derhám Villám.” Bécs 1793.
- 73 Fest S.: i. m. 64. Váczy J.: Kazinczy F. levelezése. III. köt. Bp. MTA. 12. sz.
- 74 Az epopeáról írt értekezéséből. 3. p. IV. Fest S.: i. m. 64.
- 75 Berzsenyi Dániel levelei Kazinczy Ferenchez. Kiadja: Merényi O. Nyiregyháza 1942. Merényi Oszkár: Berzsenyi Dániel. Bp. 1966. 219.
- 76 Váczy János: K. F. levelezése. II. köt. 679. sz. 198.
- 77 Pope próba-tétele Anglusból fordítá Más poétákkal való toldalékokkal... M. Váshárhelyen 1819. 78—72.
- 78 Tud. Gyűjt. 1820. I. köt. 63—91., 69. I.: I. köt. 64—65. sor. 74. I.: III. köt. 40—50. sor. vsz. Almási Balogh Pál.
- 79 Homművés 1837. 23.: 185—187., 24.: 194—196.
- 80 Somogyi Imre: A vallásszabadság és a baptisták (Bp. 1937.); Haraszt Sándor: Az elvesztett paradicsom éneke. Bp. 1948.

- 81 Fest S.: i. m. 64. Minden Munkái. Bp. 1886—1887.³ Franklin, X. köt. 234.
- 82 Honderű 1846. 5.: 81—83., 6.: 101—104., 7.: 121—124., 8.: 141—145.
- 83 Essai sur la littérature anglaise. Paris. 1860. Furne.
- 84 Szinnyei J.: M. I. IV. köt. 1267.
- 85 Kmetty Margit: Adalékok Ch. hatásához. Bp. 1906. Zolnai Béla: Adalékok Ch. hatásához. EPhK. 1915.
- 86 Etudes de littérature ancienne et étrangère par M. Villemain. Paris. 1858. Gotthard Endre: Hölgyfutár 1861. 36.: 261., 34.: 269—270., 35.: 277—278. Szana Tamás: Ország Tükre 1863. 7.: 62—67., 7.: 76—77., 8.: 87—88.
- 87 1860. 495—542.
- 88 Pk. 1862. 170—176. szám. Szinnyei J.: M. I. V. köt. 1301—1302.
- 89 Macaulay: Irodalmi és történelmi tanulmányok. Ford.: Salgó Ernő. Bp. 1923. Révai Világ Könyvtár, 39. sz. A 20-as években újra megjelent a Révai Nagy Írók sorozatában is.
- 90 Szépirodalmi Közlöny 1858. 74.: 2379—2380., 75.: 2403—2405., 76.: 2427—2430.
- 91 Jókai Mór: Milton. Bp. 1877. Pfeifer. A Nemzeti Színház Könyvtára. 110. sz.
- 92 Szépirodalmi Közlöny 1858. 2397—2398. Tehel Péter: Onlei Petrich Soma. A Magy. Műv. tört. Munkaközösség Évkönyve. Bp. 1952. N. N. C. P. S. Újabb történeti képe. VU. 1858. 117.
- 93 Neue, Gotthard: Urteile der französischen Presse über Michael Munkácsy und eine neuestes Germäide: Milton seinen Töchtern das Verlorene Paradies dicitierend. Paris. 1879. Milton: VU. 1878. 618. Radocsay Dénes: A Milton történetéhez. SzM. III. (1942) 240—242.
- 94 Magyar Könyvészet 1861. Bp. 1886. Létezéséről: Szinnyei M. I. I. köt. 1007. Révai Nagy Lexikon. Bp. 1911. III. köt. 211.
- 95 Kiss Ferenc: Parasztproféták. Bp. 1942.
- 96 A „baptista” kiadáshoz: M. I. X. köt. 406—407. Magy. Könyvészet 1897. tyén 1898. 64. és 74. Szigeti Jenő: Protestáns népi olvasmányok a XIX. században az Alföldön. Ethnographia. 1973. 3. 332—341.
- 97 E. G. White: Jézusoz vezető út, Bp. 1894. Vö.: Szigeti Jenő: A „Jézusoz vezető út” tizenegyedik magyar kiadása. TSz. 1971. 7—8. 252—254.
- 98 Perényi József: Jánosi Gusztáv. Bp. 1912. — Voimovich Géza: Jánosi Gusztáv emléke. Budapesti Szemle, 1913.
- 99 Bp. Szle. 1878. nov.—dec. 6. sz. (III. kötet). 190—198. A VIII. ének 250—520. sorai.
- 100 Tróth Árpád: Milton, John kisebb költemények. Gyoma 1921. — Ua.: Örök virágok. Bp. 1923. — Ua.: Összes versfordításai. Bp. 1949. T. Szabó Attila: Versek. Turda 1929. Képes Géza: A sziget énekei. Bp. 1947. — Milton, John: Sámson. Ford.: Dybas Tihamér. Bp. 1955. — Milton: Poeme — Versek. Ford.: Képes Géza, Nemes Nagy Ágnes stb. Szerk.: Bartos Tibor. Bev.: Lutter Tibor. Bp. 1958. Az elvesztett paradicsomból: Szabó Lőrinc: Világirodalmi Antológia. III. köt. Bp. 1962. 205—213. (Részletek a II. énekből).
- 101 Milton, John: Az elvesztett paradicsom. Ford.: János István. Bp. 1970.
- 102 A legjobb Milton életrajz magyarul: Lutter Tibor: John Milton, az angol polgári forradalom költője. Bp. 1956. — Vö.: Lutter Tibor: J. Milton: A paradicsom elvesztése c. költeménye és a 17. századi forradalom. Világirodalmi Évkönyv. Bp. 1953.

ADVENTISTÁK ÉS SZOMBATOSOK

A tanulmányban közölt adatok egy része megjelent a *Lelkész-tájékoztató* 1973:10–11. számában (127–140.).

- 1 Seventh-day Adventist Encyclopedia. Rev. Ed. Washington D. C. 1976. 348. — G. *Padderatz*: Conradi und Hamburg. Hamburg, 1978.
- 2 L. R. *Conradi*: Az isteni gondviselés megnyilatkozása európai oldalon. Evangéliumi Munkák. 1922. 4. 13–14. — angolul: Review and Herald, 1922. máj 25. 21. old.
- 3 *Pechtol János*—*Szigeti Jenő*: Megjegyzések Bányai Jenő... TSz. 1966. 99–101. — *Szigeti Jenő*: A H. N. Adventista Egyház története Magyarországon. Lelkész-tájékoztató, 1973. 10–11. sz.
- 4 *Kohn Sámuel*: A szombatosok. Bp. 1889. — Újabbban *Pirnáth Antal*: Gerendi János és Eössi András. Irodalomtörténeti Közlemények. (ItK.) 1970. 6. sz. — *Dán Róbert*: A szombatos kódexirodalomhoz. ItK. 1972. 2. sz. — Uo. *Péchy Simon*: psalteriumának variánsai. Magyar Könyvszemle. 1972. 3. — Uo. A hazai antitritárius irányzatok hátteréhez. ItK. 1970/2. — Irodalmi emlékeik: Régi Magyar Költők Tára. XVII. sz. Szombatos Énekek.
- 5 K. A.: Szombatosok, vagy zsidózók felekezete. Sárospataki Füzetek. 1867. 461.
- 6 1867: XVII. tc. — *Újvári Péter*: (szerk.) Magyar zsidó lexikon. Bp. 1929. 223–224. Emancipáció. (*Grossmann Zsigmond* cikke.) — *Venetiamer Lajos*: A magyar zsidóság története. (1922.) *Szabad György*: „Forradalom és kiegészítés válaszüjtán”. Bp. 1967. („A zsidókérdés” c. fejezet. 359–368. old.)
- 7 *Kohn Sámuel*: i. m. — *Dr. Sebestyén Károly*: A szombatosok története Erdélyben. ad. Izrael népének története. VI. Bp. 1908.
- 8 *Paneth Menachem Mendel*: Saáré cecdek ál Sulchán Aruch Orách Cháj-jim. Munkács, 1884. no. 134. Vö.: *Cohen J. J.*: T-suvotéhem sel rábbané Transzilvánija b'méa hátesászre. = Areset 5. Jerusalem, 1972. 292. 295. — *Dr. Dán Róbert*: Az erdélyi szombatoság vége. MIOK Évkönyv. 1973/74. 217–228.
- 9 A Hon. 1868. nov. 9. esti 258. sz. 2. old. Zsidókeresztelés. A Hon. 1868. nov. 10. 262. 3. — Igazmondó, 1868. 617. — 1869. 360. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. 1869. 154–155. Pesti Hetilap. 1869. 4. szám. 31. old. — Vasárnapi Újság. 1868. 53.
- 10 J. N. *Andrews*: Histori of the Sabbath and first day of the week showing the Bible Record of the Sabbat. Steam Press of S. D. Adventist Publishing Ass. Battle Creek, Mich. 1862. 319–321. old. — 2. átdolgozott kiadás. 1873. 460–463. 500. (Az utóbbi helyen idézi a New York-i Independent című lap 1869. márc. 18-i számából az áttérésre vonatkozó hírt.) A könyv legteljesebb kiadása: L. R. *Conradi* átdolgozásában: 4. ed. Review and Herald. Washington. 1912. 658–663. 739–743.
- 11 R. H. 1869. ápr. 20. 136., máj. 11. 158.
- 12 W. *Becher*: The Sabbatharians of Hungary. Jewish Quarterly Review. 2. (1890.) 465–493. old.
- 13 *Kohn S.*: i. m. 377. old. 1. jegyz. — *James M. Carman* után hosszasan kutattam az Andrews University Heritage Room-jában, a H. N. Adventista Egyház egyik legjelentősebb történeti emlékgyűjteményében, sajnos nem akadtam nyomára. Esetleg az is lehet, hogy hetedik napot ünneplő baptista volt az illető.
- 14 *Dán Róbert*: i. m. 219.
- 15 Főként *Adolf Dur*: Aus Ungarn. Allg. Ev. Lutheranische Kircherzeitung. 1878. évfolyamában közölt cikkére gondolhatunk.

16 Dr. *Fürst Aladár*: Szombat és szombatoság. IMIT Évkönyv. 1915. 148–179.

17 *Turnowski Sándor* emlékbeszéde Koncz József felett (1906). — *Zonányi Jenő*: Egyháztörténeti lexikon. 1977. 334.

18 *Koncz József*: A bözödi református egyházköztség történetéhez. Marosvásárhely, 1905.

19 Erdélyi Prot. Közlöny. 1880. 135–136. — L. R. *Conradi*: i. m. 568. *Koncz József*: Péchy Simon biblia-fordítása. PEIL. 1880. 368–373.

20 L. R. *Conradi*: i. m. 632.

21 Pl. az ún. „Szent-Erzsébeti Bogáthi kodex” (Ker. Magvető. XV. évf. 5.) — Péchy Simon énekeskönyve. (Ker. Magvető. XV. 175.) Irod.: *Gál Kelemen*: Jakab Elek élet- és jellemrajza. Kolozsvár. 1938. L. R. Conradi 565.

22 L. R. *Conradi*: 631-kk.

23 *Huenergardt J. F.*: Munkánk előrehaladása magyar hazánkban. EM. 1908. 2. 11. — Vö.: *Huenergardt J. F.*: Az adventi mozgalom kezdete hazánkban. AH. 1936. 1. 2–3.

24 *Huenergardt J. F.*: Az adventi mozgalom kezdete hazánkban. Adventi-hírnök. 1936. 1. 3. old. 2. 20. old.

25 *Dán Róbert*: i. m. 219.

26 *Huenergardt* kézírásos megjegyzése a 24. szám alatti cikkének kéziratán, amit 1948-ban Magyarországra küldött.

27 *Bözödi György*: Székely emberek — zsidó istenek. Kolozsvár, 1935. 21. old.

28 Uo. 20–22. old.

29 *Dán Róbert*: i. m. 219–220.

30 Uo. 229.

31 Az adásvételi szerződés másolata a szerzőnél. A szombatos imádságos-könyvet betűhíven lemásoltam. Feldolgozása folyamatban van.

32 *Huenergardt J. F.*: Az adventi mozgalom kezdetét hazánkban. Adventi-hírnök. 1936. 2. 20. old.

A „JÉZUSHOZ VEZETŐ ÚT” MAGYARORSZÁGON

Ennek a tanulmánynak első variációja a Theológiai Szemle 1970 7–8. számában jelent meg „A Jézushoz vezető út tizenegyedik magyar kiadása” címen (252–254). Ezt az anyagot amerikai tanulmánytam alkalmával új kutatásokkal kiegészítettem és angol nyelven („Steps To Christ” in Hungary) is megírtam az Adventist Heritage című folyóirat részére.

1 *Szigeti Jenő*: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. ThSz. 1976. 3–4. 71–77. — *Csohány János*: A puritán parasztközösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában. ThSz. 1974. 1–2. 36–39.

2 *Szigeti Jenő*: Milton Elveszett paradicsom-a Magyarországon. ItK. 1970. 2. 205–213. John Bunyan: magyarországi hatásáról: *Kiss Emil*: John Bunyan és a Zarándok útja Magyarországon. ThSz. 1979. 4. 226–230.

3 W. C. *White*: The story or „Steps to Christ”. White Estate Bulletin. Vol. 1. Number 2. 9–12. Issued by The Trustees of the Ellen G. White Estate „Elmshaven”, St., Helena, California.

4 *Stievert Gustavsson*: A survey of the Publication of E. G. White's books in foreign languages. Adrews University Theological Seminary 1968. (Kézirat. Adrews University E. G. White Valute. D. F. 308.)

5 *Előszőr Fleming H. Revell* adta ki 1892-ben. A kiadói jog csak 1896-ban szállt az egyháza. [Vö.: S. D. Adventist Encyclopedia. (Továbbiak-

- ban Encyclopaedia.) R&H. Washington, DC 1976. 1596. p.] — Vö. 3. jegyzet és W. C. White and B. E. Robinson: The story of a popular cook "Steps To Christ" and the authorship of "Steps To Christ", "Elmshaven" Office St. Helena California, 1933. (Kézirat: a szerző birtokában.)
- 6 *Konstanty J. Bulli*: „A Look at Europe in the 19th Century in the Light of Socio-Religious Aspects as Background of the Missionary Activities of Michael Belina Czechowski” ad. Wydawnictwo „Znak i Czesu” Warszawa 1979. 48—76. (Vö. a kötet többi tanulmányával.)
- 7 *J. N. Loughborough*: The Great Second Advent Movement: Its Rise and Progress. Washington D. C. R8c H. PA 1905. 296. old. Encyclopaedia. 8—10.
- 8 *Vö.: G. Padderatz*: Conradi und Hamburg. Die Anfänge der deutschen Adventgemeinde. Hamburg, 1978. — A cseh fordítás elkészítésére és a kiadásra is protestáns kapcsolatokat épített ki L. R. Conradi. Review and Herald 1894. jan. 30. L. R. Conradi: The German Mission Field. 9 RH. 1903. márc. 17. 2. old. Publishes Page.
- 10 *Huenergardt J. F.*: Az üzenet haladása Budapesten. Evangéliumi Munkás, 1912. 1. 5—6. old.
- 11 Országos Széchényi Könyvtár, Bp. XII. Mor. 5888.
- 12 *Szigeti Jenő*: Szombatosok és adventisták. — L. R. Conradi: Az isteni gondviselés megnyilatkozása európai oldalon. Evangéliumi Munkás. 1922. 4. 13—14. old. — Angolul: L. R. Conradi: Divine Providences in the European Division. R. H. 1922. máj. 22. 21. old. — L. R. C. (Conradi) A visit to Austria. RH. 1890. jún. 24. 395. old.
- 13 *Bányai Jenő*: Az erdélyi és alföldi baptista misszió kezdeti korszaka. TSz. 1966. 26—37. — Erre válasz: *Pechtol János—Szigeti Jenő*: TSz. 1966. 99—101. — *Bányai Jenő*: TSz. 1966. 230—232. — *Bányai Jenő*: Rottmayer János. Béke hírnök. 1963. márc. 15. ápr. 1.
- 14 R. H. 1890. júl. 8. Ue. okt. 21. stb. Később, 1898 augusztusában J. F. Huenergardt — útban Magyarországra — szintén felkereste.
- 15 *H. P. Holser*: Europe. RH. 1891. febr. 17. 108. (A január 9-én megnyílt misszióiskolának egy magyar hallgatója van, ez Rottmayer Mária Erő. O. A. Olsen: Germany RH. 1891. aug. 18. 521. „Rottmayer Mária Erdélyből a bibliamunkában dolgozik és levelezik.” — RH. 1892. dec. 13. 773. szerint L. R. Conradi 1890. novemberi kolozsvári látogatása után ment Hamburgba.
- 16 L. R. C. (Conradi): The work of the Hamburg secretaries. RH. 1891. okt. 13. 630.
- 17 L. R. Conradi: Report of the Hamburg Mission Secretaries. R. H. 1892. máj. 17. 310.
- 18 RH. 1891. dec. 27. 790.
- 19 L. R. Conradi: Forschrift des Werk. Zion-Wächter. 1895. 39.
- 20 A levél: A Baptista Egyház Levéltárában. Szó (Szebeni Olivér) Rottmayer János levele. BH. 1966. ápr. 15. 3. — Pényképe: Emléklapok a Magyarországi Baptista Egyház 125 éves jubileumáról. Bp. 1972. 23. old.
- 21 *Csopják Attila*: Képek a magyarországi baptista misszió történetéből. Bp. 1928. — *Kovács Géza*: A szakadástól a megbékélésig. BH. 1963. 12. 15. — *Bányai Jenő*: Emlékezés egy háromnegyedszázados évfordulóról. BH. 1958. aug. 132—133.
- 22 *Udvarnoki Andrásról: Kovács Géza*: Udvarnoki András. BH. 1963. júl. 15.—aug. 1. — *Szebeni Olivér*: Udvarnoki A. születésének 100. évfordulójára. BH. 1965. nov. 15. — *Kiss Emil*: A Békehírnök szerkesztői. Ua. BH. 1970. aug. 1.
- 23 BH. 1897. 1. 4—5. A mi örömünk.
- 24 *Torrey R.*: Mit készlekedel? Fordította: Csoják Attiláné. Bp. 1938. 8. old. OSZ. K. 80. 765.

- 25 *Loughborough, J. N.*: Entstehung und Fortschritt der Siebenten-Tag-Adventisten. Hamburg. 1897. 175.
- 26 „Bibliai Felelvások.” Hamburg, 1894. 27 darabonként 4 oldalas irat. Későbbi kiadásai: 1901, 1908, 1914, 1918.
- 27 A traktátusok a következők: L. R. Conradi: A keresztyén boldog reményessége. Hamburg. VINK. 1894. — Közledünk-e a világ végéhez? Uo. — A világon fiai. Uo. — Miért nem került elébb napvilágra? Uo. — A teljes hit. Uo. Mindegyik traktátus 8 oldalas és számos képsőbb kiadást is ismerünk belőlük.
- 28 *Szinyei József*: Magyar írók. XIII. köt. Bp. — *Zoványi Jenő*: Magyar protestáns egyháztörténelmi lexikon. Bp. 1977. 567.
- 29 Szabad Egyház. XII. évf. (1895) 1—2. szám (jan. 16.) 8. old. *Szigeti Jenő*: A Jézushoz vezető út 11. magyar kiadása. ThSz. 1970. 7—8. 252—254. old. — Uő.: 75 éves a Jézushoz vezető út. Boldog Élet, 1969. 1—3. old.
- 30 „A Keresztyén” — Országos Széchényi Könyvtár H. 846. szám.
- 31 Rottmayer János 1892 júliusában 5 Ft ad az Ezredéves emlék szeretetházra. (K. I. évf. 64.) 1894-ben 3 alkalommal összesen 9 Ft-ot az első Magyar Misszió-Társaságra. (K. III. évf. 24., 56., 88. old.) 1895-ben egy alkalommal 3 Ft ugyanerre. (IV. 32.) 1896-ban két alkalommal összesen 6 Ft-ot fizet a „Keresztyén pénztárába”. (V. évf. 8. 32. old.) Az utolsó bejegyzés 1897. januári számban van (8. oldal), ahol 1 Ft-ot ad Rottmayer. 1898. márc. 1-i számában fia — ifj. Rottmayer János (Bécs) — adakozik 2 pfrt-ot.
- 32 K. 1893. jún. 45—46. — A traktátus anyaga egy előadás, ami német nyelven 1889. VI. 20-án Berlinben egy felkész konferencián hangzott el.
- 33 Q.: Levél a szerkesztőhöz. Ker. 1893. jún. 44—45. old.
- 34 Vö. Ker. II. évf. júl. 48—50., szept. 65. old. stb.
- 35 Ker. 1893. 67. old. Előttehöz: *Zoványi Jenő*: i. m. 654.
- 36 Ker. 1894. 31. old. Vö. 1894. 3. old.
- 37 K. 1893. júl. 56. old.
- 38 K. 1893. júl. 56. old.
- 39 K. 1893. 64. Vallásos irat osztogatók. Az 1894. traktátusok hátsó borítóján található felhívás árengedményt ígér azoknak, akik nagyobb mennyiséget rendelnek.
- 40 L. R. Conradi: A visit to Hungary. RH. 1893. júl. 25. 473.
- 41 K. 1893. szept. 72. Rottmayer Mária Magdaléna 1. Ft. Neff Ádám 50 kr. céljára. Neff Ádámról Arató 1905. ápr. 1. 67. old.
- 42 Pl. „Hogyan hagyhatjuk el könnyen a dohányzást.” K. 1893. 64. „Az egészség tíz parancsolata.” K. 1896. febr. 13. *Heald H. G. dr.*: Néhány tény a dohányzás ártalmas hatása a szervezetre.” KE. 1910. 108—109. *Dr. K.*: „Vigázzunk egészségünkre.” KE. 1911. máj. 10. 67. stb.
- 43 *Szalay József*: Misszió vallásos beszélgetés. K. 1893. aug. 60—63. old.
- 44 K. 1884. 1.
- 45 Syst 2370. Árokhaty Béla (1890—1942) hagyatékából került a példány a könyvtárba, ki Szalay vője volt és ő örökölte aposa teológiai könyveit. (Szalay Gizella közlése.)
- 46 L. R. C. (Conradi): The Truth in foreign tongues. RH. 1894. jan. 9. 4—5.
- 47 L. R. C. (Conradi): The Hungarian Kingdom. RH. 1894. ápr. 24. 266.
- 48 K. 1894. jún. 48., 53. — Egy részletét közölte Arató. 1906. 2. 68. old. 1907. 1. 32. old.
- 49 K. 1894. júl. 56., aug. 64. stb.
- 50 K. 1894. júl. 56.

- 51 K. 1894. aug. 64.
 52 K. 1894. aug. 64.
 53 K. 1894. dec. 92. Az Első Magyar Misszió-Társulat első évi jelentésében: „kiadtunk egy jó könyvet: A Jézushoz vezető utat”.
 54 Editorial Correspondence. RH. 1894. nov. 6. 696.
 55 K. 184. dec. 96.
 56 Hájnal 1895. apr. 1. 130—131.
 57 Kis Tükör. 1895. 12. sz. márc. 23. 93. old.
 58 Bűnbánat — Mutatvány White E. G.-nek Szalay József nagybecskereki lelkész által fordított Jézushoz vezető út című művéből. 1895. 106—107. 11—117. 127. 134—135.
 59 Evangélista. 1895. szept. 15. 14.
 60 Szabad Egyház 1895. jan. 16. 8.
 61 K. 1894. júl. 56. (28. péld.) 1894. aug. 4. (3. péld.)
 62 *Hegedűs Gáborné*: A Jézushoz vezető út könyv bírálata. K. 1894. dec. 94.
 63 Evangélista 1897. máj. 15. 143. Levél az Evangélista olvasóihoz.
 64 Kecskeméti Ferenc Levele Szalay Józsefhez 1894. okt. 4. Szalay Gizella tulajdona.
 65 K. 1895. márc. 24. old.
 66 K. 1896. márc. — elfogyott.
 67 *Szigeti Jenő*: Szerb, horvát és szlovén nyelvű adventisták a magyar nyelvű források tükrében. Lelkésztájékoztató, 1977. mell. 21—36. old.
 — Vö. Encyclopedia (1976) 1633. old.
 68 Calea Catre Christos de. Budapest, 1896. Victor Hornyánszky 166. old. OSZK. XII. Mor. 5888. számon.

SZABADEGYHÁZI LELKIPÁSZTOROK — DIPLOMÁCIAI KÜLDETÉSBEN

A dolgozat egyik része a Békehírnök 1979. április 1-i számában megjelent tanulmányom szövege (Békekövetségben. *Csopják Attila* külföldi újsá az első magyar köztársaság szolgálatában). A másik pedig a Lelkésztájékoztató 1978. márciusi számában (5—6. old.) megjelent „Egyházunk és a Tanácsköztársaság” című tanulmány szövegére épül, melynek néhány adatát az Andrews University-n végzett kutatásokkal egészítettem ki.

- 1 Üdvözlünk titeket! Bh. 1918. nov. 30. 200.
 2 A békemező. Bh. 1918. nov. 15. 180—181.
 3 *Ui. Udvarmoki András*: Új idők — új állapotok. Bh. 1918. nov. 30. 193—195.
 4 Ezt foglalja össze jó irodalomjegyzékkel *Siklós András*. Magyarország története 1918—19. 1919—1945. Bp. 1976. 88. k.
 5 *Raffay Sándor*: Kiáltás a viharban. (Bp.) 1919. 56. — Ehhez még lásd: *Raffay Sándor*: Ötven év távolából. Bp. 1944. 32—33. Uo.; Eltörlődások az állam és az egyházak viszonyában. Protü Szle. 1924. 1. 17.
 6 *Zonányi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 342—343. — A Budapesti Református Theológiai Akadémia története. 1855—1955. Bp. 1955. 116—118.
 7 Testvéreinkhez. Bh. 1918. dec. 15. 216.
 8 Új Reformáció. 1919. jan. 5—7. — PEIL. 1919. 2—3., 4., 5—6. számokban híradások, útibeszámolók. *Muraközy Gyula*: Svájci emlékek c. beszámolója. PEIL. 1919. 7—8., 9—10. számokban.

- 9 *Csopják Attila*: Külföldi utam. Bh. 1919. 31—34.
 10 Meglepetések. Bh. 1919. 53.
 11 *Don, F. Neufeld*: (Ed) Seventh-Day Adventist Encyclopedia. Rev. Ed. Review and Herald Publ. Ass. Washington D. C. 1976. 606. (Továbbiakban: ENC.) — Review and Herald. (Továbbiakban: R. H.) 1955. dec. 29.
 — *Eppler, Daniel B.*: John. F. Huenergardt: a historical sketch of the man and his work. 1974. (Kézirat.)
 12 Utolsó Üzenet 1914. 12. sz. 184. old.
 13 U. Ü. (1916) XIII. 1. 7. „Vigasztalódjunk” c. cikkből.
 14 E. G. White: A fegyver, U. Ü. 1914. 12. 173.
 15 *Huenergardt J. F.*: „Ami elment, s ami jön” Üdv Üzenete 1919. 1. Evangéliumi Munkás, 1919. 2. 32. old. — RH. 1919. márc. 13. 32. 352. old.
 16 Levelek a S. D. Adventist General Convergence Archive. RC. 844 doboz. Guy Dail levelei. Másolatai a szerzőnél.
 17 A levlél magyar fordítása Huenergardt J. F. hagyatékából a szerző birtokában. C. S. Longacre-ről ENC. 810—811.
 18 *Huenergardt J. F.*: A magyarhoni protestantizmus mulasztásai. Idők Jelei. 1921. 1. 12—15.
 19 *Huenergardt J. F.*: „Jelentés a World Presbyterian Alliance nyugati szakosztálya végrehajtó bizottságának a protestantizmus helyzetéről Magyarországon” Chambersburg, Pennsylvania. 1919. febr. 26. (Kézirat) Michnay László hagyatékából a szerző birtokában.)
 20 A World Presbyterian Alliance Nyugati Osztályának Végrehajtó Bizottsága által Chambersburgban, Pennsylvania, 1919. febr. 26-án Magyarországra, Románia és Szerbiát illetően a vallásszabadság érdekében hozott határozatok.” (Kézirat: A szerző birtokában.)
 21 *Huenergardt J. F.*: „Jelentés Dr. Mott John R.-nek, a Keresztény Ifjúsági Szövetség vezértitkárának.” 1919. márc. 1. (Kézirat a szerző birtokában.)
 22 *Longacre C. S.* Emlékirat és kérvény a világ Békekonzferenciájához. (Kézirat a szerző tulajdonában.)
 23 Vandiver levelének másolata Frank L. Polk-hoz magyar fordításban Huenergardt J. F. hagyatékából a szerző birtokában.

A REFORMÁTUS EGYHÁZ KAPCSOLATAI A PROTESTÁNS KISEGYHÁZAKKAL A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Ez a dolgozat a református Egyháztörténeti Szakkonferencián Debrecenben, 1979. augusztus 28-án elhangzott előadás szövege.

- 1 A szekták és az ellenük való védekezés módja. Spatak. 1933. 4. old.
 2 *Féja Géza*: „Viharsarok.” Bp. é. n. 119—120. (3. kiad.) — *Kovács Imre*: A néma forradalom. Bp. é. n. 188. — *Incze-Petróczi*: A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. 1954. 84. — *Csonka Róza*: A klerikális reakció az ellenforradalom győzelmeért. Bp. 1952. 47—49.
 3 *Szigeti Jenő*: Egyházaink az 1919—20-as ellenforradalmi fordulatban. TSz. 1970. 7—8. 220—226.
 4 4816/1919. VKM. eln. Idézi: *Nemes Dezső*: Az ellenforradalom hataimrajutása és rémuralma Magyarországon 1919—1921. Bp. 1956. 123. (2. kiad.)

- 5 Esztergom, Prímási Levéltár (tovább: EPrL.). 2336/1919. pr. sz. *Huszár Károly* vallás- és közoktatásügyi miniszter levele. 4556/1919. sz. — *Orbán Sándor*: Egyház és állam 1945—1950. Bp. 1962. 21.
- 6 1918. XI. 17. „Baptisták dícséretei.” — *Kádár Imre*: Egyház az idő viharában. Bp. 1957. 95.
- 7 *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 119.
- 8 A vallás- és közoktatásügyi igazgatás hatályos jogszabályainak gyűjteménye. Összeállította: *Harai László*. Bp. 1944. I. köt. 27.
- 9 *Hollós Korvin Lajos*: VKJ—2. Bp. 1971.
- 10 Református Zsinati Levéltár (RZsL) Közig. a/2. 117. 293/823.
- 11 RZsL. Közig. a/2. 2530/1923.
- 12 Uo. — BM. 1670/1923. VII. Res.
- 13 RZsL. Közig. a/a. 117.
- 14 *Páter Zadravac* tükös naplója. Bp. 1967. 80—81. — Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—26. Bp. 1959. 296. (A BM. katonapolitikai osztályának helyzetjelentése 1924. nov. 26. 101. 630. tükös. Kp. 1924.)
- 15 Ismerteti: *Csizmadia A.*: i. m. 120. — OL. Küm. pol. 34—2907. — 1929 számmal. 14 700/1924. VII. res.
- 16 RZsL. Közig. a/2. 117. — BM. 3100/1926. VI. Res. — VKM. 19 624/96. II. Ua. *Csizmadia A.*: i. m. 120.
- 17 EPrL. 1925. okt. 14-i püspöki értekezlet jkve. 30. sz. — 1926. márc. 17. ért. 30. sz. A rópirat: *Nyisztor Zoltán*: A szekták Magyarországon. Bp. 1926.
- 18 Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Egyetemes Felügyelői Iratok. 972/38/1926.
- 19 RZsL. Közig. a/2. 117. 692/1927. — VKM. 16 342. II. 1927.
- 20 Budapesti Közig. 1905. nov. 2. — 77 092/1905. *Dr. Somogyi Imre*: A vallás szabadság és a baptisták. Bp. é. n. 75. — *Boros Kálmán*: A baptisták felszabadítása. Dunántúli Protestáns Lap. 1905. 50. 853—856. — (*Szebeni Olivér*): Az elismertetés 60. évfordulója. Bekehrnök, 1965. nov. 15.
- 21 OL. Küm. Pol. 34—2907—1929. — 6200/1928. VII. res. BM. körrendelet. *Csizmadia A.*: i. m. 121.
- 22 *Kiss Ferenc*: A magyar vallás szabadsági törvények jelentősége az egyházi és gyülekezeti keressztyénység valamint az állam életében. Bp. 1927. 13.
- 23 A miskolci eseményekhez: *Magyar Jövő*, 1924. máj. 1. — *Az Est* 1925. nov. 4. — *Pesti Napló* 1925. dec. 13. — *Népszava* 1925. nov. 5. — *Egri Újság* 1926. márc. 14. — *Pesti Napló* 1926. nov. 16. — A budapesti beiktatásról: *Evangélikumi Munkás*, 1922. 4. sz. 14. old. (idézi: „Az Újság”, 1922).
- 24 A debreceni államrendőrség 8314/1926. kik. 3594/1927. kik. A fellebbezések és az iratok *dr. Kiss Ferenc* hagyatékában. A másolat a szerzőnél. (*Dancsházi Sándor*) Fiatal rajongók. Vasárnap, 1927. ápr. 25. — *Cserny Béla*: Aki máskepp imádja az Istent. Tiszántúli Hírlap, 1929. nov. 6. 4—5.
- 25 OL. BM. 6200/1929. VII. res. (Másolata a szerző birtokában.)
- 26 OL. Küm. pol. 34—2877—1936. *Csizmadia A.*: 121—122.
- 27 *Kádár Imre*: i. m. 95—96.
- 28 RZsL. Közig. a/2. 117. 6902/1934. — Alsózempléni ref. em. 1934. máj. 4. Sárospataki gyűlésének 241. sz. hat. — 1934. nov. 29-i Miskolci egyházker. gyűlés 126. sz. hat. — Ref. Egyet. Konvent 1935. máj. 1—2. 61. sz. jegyzőkönyvi pont.
- 29 RZsL. Közig. a/2. 117. 2650/1929. Amnyi történt csupán, hogy a misszió-bizottságtól és a paróchiális könyvtártól költségvétést kértek.

- 30 Az ügy dokumentációja *dr. Kiss Ferenc* hagyatékában. (Másolata a szerzőnél.)
- 31 Az emlékirat másolata a szerzőnél.
- 32 A kérvény iktatószáma 180 678/1937. *Dr. Somogyi Imre*: A vallás szabadság és a baptisták közjogi helyzete. Bekehrnök, 1936. szept. Budapesti Közlöny. 1939. dec. 13. — BM. 363 500/1939. VII. a.
- 34 F. G.: A szekták halála. Magyar Kurir, 1939. dec. 13.
- 35 *Szigeti Jenő*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok”. Bp. 1978. 122—123.
- 36 *Szigeti Jenő*: A magyarországi pünkösd mozgalom iradalmának bibliográfiája. Bevezető. Bp. 1979. — Az Egyházmegyei Presbiterium javaslata a pünkösd szekta ügyében. Békéscsabai Evangélikusok Lapja. 1940. 6. (aug.) 95—103.
- 37 OL. BM. Alt. (K—150) 1940. VII. 6. A mernyei, geszti, balatonfüredi, tóki, törtélt adventista csoportok ügyei.
- 38 RZsL. Közig. a/2. 117. 6375/1940. A *Keresztes-Fischernek* és *Ambrozi Árpádnak* irt levél (737—1940) és a rájuk kapott válasz.
- 39 BM. 247 704. 1941. VII. a. (jan. 17.) — Válasz az egyház 1940. okt. 8-i kérésére.
- 40 *Dr. Földes Dezső* 1942. márc. 17-i beadványa a Belügyminisztériumba és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba.
- 41 BM. 539 900/1942. VII. b. — Másolata a szerzőnél.
- 42 BM. 19 639/1943. VII. b. (1943. júl. 3.) — 180. 615. VII. b. (1944. márc. 19.). Az iratok másolatai a szerzőnél.
- 43 *Dr. Kiss Ferenc* irathagyatékában (Pócsi Ferenc őrzésében). Aláírói *Sohlmann Károly* ügyvezető igazgató és *dr. Somogyi Imre* alelnök.
- 44 *Csizmadia A.*: 122.
- 45 A tanulmány először a Budapesti Református Theológiai Akadémia által 1923. jan. 18-án rendezett Kalvin-konferencián hangzott el. *Csiksz Sándor*: A szektákról. Th. Sz. 1925. 1. 61—67.
- 46 *Vass Vince*: Baptisták, nazarénusok, metodisták, adventisták, üdvhad-sereg, nemzetközi bibliakutatók (Bp. 1926.).
- 47 *Az Út*. 1926. 5. 137.
- 48 A szekták és az ellenük való védekezés módja. Sárospatak, 1933.
- 49 A szekták kérdés más dimenziójú megvilágításához: *Szigeti Jenő*: A közős keresztyén tradíció szektás elszineződései. Th. Sz. 1978. 5—6. 147—151.
- 50 *Somogyi Imre*: A szekták kérdés. Bp. 1933. (Id. 42. old.)
- 51 *Karner Károly*: A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. Debrecen. 1931. 41. old.
- 52 *Karner K.*: i. m. 45., 47., 53. old. *Dr. Kovács Alajos*: Áttérésű mozgalmak és a felekezeti múlttal az 1919—1924. években. Magyar Statisztikai Szemle, 1926. IV. évf. 183—192.
- 53 RZsL. Közig. a/2. 117. — 1937/327. sz. konventi határozat. Meghívólevele 759/1937. — Válasz 2627/1937. stb.
- 54 *Kádár I.*: i. m. 151.
- 55 Református Egyház, 1953. december 1. 18. p.
- 56 *Dr. Bartha Tibor* köszöntője a Baptista Egyház jubileumi ünnepein. ad: Emléklapok a Magyarországi Baptista Egyház 125 éves jubileumáról. Bp. 1972. 16. old.

A PÜNKÖSDI MOZGALOM TÖRTÉNETI GYÖKEREI

Ezt a tanulmányt 1970-ben készítettem. Ez lett volna a magyarországi püNKÖSDI mozgalom történetét bemutató tanulmány első fejezete. Ezért néhány adata nem a legfrissebb, de mivel tanulságait máig időszerűnek tartom, változtatás nélkül közlöm. Itt köszönöm meg *Fabián József* segítségét, aki átolvasta a kéziratot és sok hasznos szemponttal és adattal segítette munkámat.

- 1 A belmisszió történetén belüli folyamatra jól utal: *Forgács Gyula*: A belmisszió és a cura pastoralis kézikönyve. Pápa, 1925. Különösen a 139-kk. oldalak.
- 2 *M. B. Handspicker*—*L. Vischer*: The Pentacostal Movement in Europa. The Ecumenical Review XIX. 1. (1967. jan.) 37—47. old. Az idézet 37. oldalán. Wesleyről: *Martin Schmidt*: John Wesley. Zürich—Frankfurt, 1953. — *Dr. Kriege Otto*: A metodizmus (Bp. é. n.). 24. p.
- 3 *Dr. Pröhle Károly*: Mi a fundamentálisizmus? Lp. 1969. 10. 599—600.
- 4 *L. Steiner*: Mit folgenden Zeichen. Eine Darstellung der Pfingstbewegung. Basel 1954. (irod.) 169—178.
- 5 *Schütz Antal*: Tükkök tudománya. Bp. 1940. 180. old.
- 6 *Forgács Gyula*: i. m. 139.
- 7 *N. Bontwetsch*: Die Geschichte des Montanismus. 1881. *Labriolle P.* de: Les sources de l'histoire du Montanisme, Paris, 1913. *K. Aland*: Der Montanismus und die kleinasiatische Theologie (Kirchengeschichtliche Entwürfe), Gütersloh, 1960.
- 8 Összefoglaló munka: *Chambon*: Der Französische Protestantismus. 4. kiad. 1939. — Régi, de alapvető munka: *Bray*: The revolv of protestants of the Cevennes. 1870.
- 9 Vö. 2. sz. jegyzet.
- 10 *L. Steiner*: i. m. 135—168. old.
- 11 *L. Newbigin*: The Household of God. New York 1953. 94. old. Fiendship Press.
- 12 *Ludwig Eisenhöffl*: Égi tűz a földön. Bevezetés. Ford.: Haury Gézáné én. — (Az utóbbi 15 esztendőben a karizmatikus mozgalmak hatalmas mértékben elszaporodtak és irodalmuk is áttekinthetetlen szintre.)
- 13 *W. J. Hollenweger*: A püNKÖSDI mozgalom és a harmadik világ. Ecumenical Press Service. 1969. — Leikesztájékoztató. (Baptista, 1970. ápr. 36—37.)
- 14 *M. B. Handspicker*—*L. Vischer*: i. m. 38. old. — A néger gyülekezetek hatásáról a legjobb összefoglalója: *Nils Bloch-Hoell*: The Pentacostal Movement. Oslo—London, 1964.
- 15 *Konrad Altermissen*: Das Sektenwesen der Gegenwart. Paul Pattloch Verlag. Aschaffenburg. 1961.
- 16 *John J. Sherril*: The speak with other Tongues. McGraw-Hill. Inc. 1964. New York — németül: Sie sprechen in anderen Zungen Karl Fix Verl. Schorndorf (Württ) 1967. — A továbbiakban a külön meg nem jelölt adatok forrása ez a könyv.
- 17 Cincinnati Inquirer 27. jan. 1904.
- 18 *J. L. Sherril*: 53. A többi nyilatkozat. 52—53.
- 19 *J. L. Sherril*: i. m. — *Steiner*: 23—93.
- 20 *Szigeti Jenő*: A walesi ébredés sajtóvisszhangja Magyarországon (1972. kézirat). — Vö. A magyarországi öskeresztyén felekezet története. (Bp. 1969. kézirat.)
- 21 *Forgács Gy.*: i. m. 139.
- 22 *Szalay József*: A berlini értekezlet után. Keresztyén Evangélista. 1905. aug. 97—98. — Uő. Nagybecskerekeltől Berlinig és vissza. Uo. 101—104.

— *Vértes L.*: Jegyzetek az Élő Keresztyének szövetségének berlini nagygyűléséhez. Mustármag. 1905. okt. 134-kk. old. — nov. 136—138.

- 23 *L. Steiner*: i. m. 31—38. — *T. B. Barrat* iratát németül: „Die Wahrheit über die Pfingstbewegung” — „Verein für einheitsdenes Christentum” Basel. — Angolul: „In the Days of the Latter Rain.” Elim Publishing Co. Ltd. London. — „The Baptism with the Holy Ghost and Fire” Gospel Publishing House, Springfield, Mo. A skandináv országok püNKÖSDI történetéhez: *Nils Bloch Hoell* The Pentacostal Movement: Its Origin Development and Distinctive Character. Oslo and London 1964. — *Wolfgang Schmid*: Die Pfingstbewegung in Finnland. Helsinki 1935. — *Levi Petrus*: Memorial. 3. k. Filladelfia Főrliget. Stockholm. é.n.
- 24 *L. Steiner*: i. m. 51—60. — *J. Paul* és a belmisszió kapcsolata: *Forgács Gy.*: i. m. 137. és *Paul Fleisch*: Die moderne Gemeinschaftsbewegung in Deutschland. II. 2. 1937. — *J. Paul* művei: „Ein volles Pfingsten” — „Verein für entschieden Christentum” (Basel) — „Das seine Herz” — „Schon hier selig”. (I. II.) Christlicher Verlag Fritz Franz, Altdorf bei Nürnberg — Wie kommst du zur Ruhe? (uo.) — In Jesus Händel (uo.) — A német püNKÖSDIEK történetéhez: *Christian Kurst*: Fünfzig Jahre deutsche Pfingstbewegung. Mülheimer Richter. Altdorf bei Nürnberg. 1958. (irod.) — *Paul Fleisch*: Die Pfingstbewegung in Deutschland Hannover. 1957. — *Eugen Edel*: Der Kampf um die Pfingstbewegung. Vesley Emil, Hamburg Mülheim Ruhr.
- 25 *L. Steiner*: i. m. 60—61. — Der Krek en de PINKSTERGROEPEN Hederlijk Sohrijven van de Generale Synode der Nederlandse Hervormde Kerk, 's Gravenhage 1960. — De PINKSTERGEMEENTE en de KREK. De Broeder'schap van PINKSTERGEMEENTE geeft antwoord ap het Hederlijk Schrijven van de Generale Synode Nederlandse Hervormde Kerk, Rotterdam (Groningen) 1962.
- 26 *L. Steiner*: i. m. 38—51. — (Irod.: 207—209.) — *Donald Gee*: The Pentecostal Movement. Elim Publishing Co. Ltd. London. 1969.
- 27 *L. Steiner*: i. m. 61—66. — *Johannes Widmer*: Im Kampf gegen Satans Recht. 3. Vols. Berlin. 1938—1952. *Oswald Eggenberger*: Evangelischer Glaube und Pfingstbewegung, mit besonderer Berücksichtigung der Verhältnisse in der Schweiz. Zollikon. 1956.
- 28 *L. Steiner*: i. m. 67—69.
- 29 Uo. 70.
- 30 Uo. 66—67.
- 31 Uo. 70—72.
- 32 Uo. 72—74.
- 33 Apostoli Hit. 34. sz. 7. old. *D. Nikoloff* beszámolója.
- 34 *P. Mihók Imre*: 1933—34-ben a vendek között dolgozott, *Lerck János* Romániában is úttörő munkát végzett, majd 1935-től a Rároha házaspár, majd pedig a *Sárkány* testvérek Csehszlovákiában dolgoztak.
- 35 *Sztróki István*: visszaemlékezései szerint.
- 36 *K. Altermissen*: i. m.
- 37 *I. m.* 39—40. *L. Steiner*: i. m. 125—132.
- 38 Anyaga: Europesko Pingsstkonferenc. Stockholm, 1939. jún. 5—12. Főrliget Filadelfia Stockholm. 1939. 432. old. Magyar küldöttek: *Foerster J.*, *Sztróki I.*, *Tomi J.*: Beszámolójuk. Apostoli Hit. 1939. 8.4. *Sztróki István*: Látogatásom a Stokholmban tartott Europal Konferencián. 2—5. old.
- 39 Verheissung des Vaters. 1967. 10. sz. *P. S. Brewster*: Die Welt-Pfingstkonferenz im Brasilia.
- 40 *I. m.* 205—206.
- 41 Verheissung des Vaters. 1958. jún.
- 42 Apostoli Hit. 1947. 5. sz.

- 1 *Szigeti Jenő*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok.” Bp. 1978. 3. 112–116, 118, 121, 124. old. stb.
- 2 *Váradi-Steinberg János*: Tolsztoj és a magyar nazarénusok. Tiszatáj. 1971. 452–455. — *Szigeti J.*: i. m. 115–117.
- 3 *Győri Kornél* szóbeli közlése.
- 4 Az adatok forrása: *Herczeg Mária* 1979. július 2-án kelt levele a szerzőhöz, valamint a szerző birtokában levő dokumentumgyűjtemény.

KISS LAJOS HÁROM LEVELE

Ennek a dolgozatnak rövidebb változata először a *Confessio* 1980. 1. számában jelent meg (87–90. old.). Szeretnék köszönetet mondani *Kiss János* kollégámnak, aki a leveleket rendelkezésemre bocsátotta.

- 1 Vásárhelyi kistűkőr. Bp. 1964.
- 2 *Uo. Ortutay Gyula* köszöntője 1954. jún. 30-án.
- 3 *Vö. Zsigmond Mária*: „... melyik nagyobb rejtély...” *Nők Lapja*. 1965. febr. 27.
- 4 *Balogh István*: *Kiss Lajos* halálára. (1881–1965.) *Alföld*. 1965. 5. 99–100.
- 5 *Csallány Dezső*: *Jósa* András irodalmi munkássága. Bp. 1958. *Rákos Sándor*: *Jósa* András a „nyiri kuruc”. *Élet és Tudomány*. 1955. 2. sz.
- 6 *Szigeti Jenő*: *Kiss János* kiállítása. *Lelkésztájékoztató*, 1979. febr. 27–28.
- 7 *Elhangzott*: *Kossuth Rádió*, 1959. jan. 18.
- 8 Az öreg kántor. *Vásárhelyi Hétköznapiak*. 1912.
- 9 „A pedellus” (1909). A református egyházhöz való vonzódásáról tanúsító írásai: „Egy elfelejtett lelkipásztor” *A Falu*, 1927. 127–129. *Vö. Bessenyei Almannach*. *Nyiregyháza*, 1931. — „A beszercei öreg pap”, *Reformátusok Lapja* 1939. 51–52. sz.
- 10 *Budapesti Közlöny*. 1939. dec. 13. 2. p. *Csizmadia Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 122. — *Szigeti Jenő*: A református egyház kapcsolatai a protestáns kis egyházakkal a két világháború között. *ThSz*. 1980. 2. 87–92.
- 11 *Országos Levéltár*. *Belügyminisztériumi Iratok*. *Ált. K.* 150. VII–6. 3873. (Az idézet a Litkei Istvánné lakásán Rákocsabán 1940. nov. 9-én tettenért csoportra vonatkozó iratból.) — U.-itt meg balatonfüredi, geszti, mernyei, történelmi iratok. — *Vö. MOT*. 1941. nov. 21. — *Uo.* 1942. apr. 18. (Fehér Dénes ügye.) *Bibliakövetők*. *Függetlenség*. 1944. febr. 11. 5. p.
- 12 P. G. A szekták halála. *Magyar Kurir*, 1939. dec. 13.
- 13 *BM*. 247 704/1941. jan. 17. VII. a.
- 14 *Nyirvidék*, 1941. dec. 3. — *Vándortűz*, 1948. febr. — „Fehér Gábor halála évfordulóján.” *Nyirvidék*, 1942. nov. 3. — „Emlékezzünk Fehér Gáborra.” *Nyirvidék*, 1943. dec. 1. — Egy kéziratos tanulmánya is maradt ránk „A művészelkű Fehér Gábor” (1948). 10 gépelt oldal. *Vö. Tóbiás Áron*: *Kiss Lajos* munkássága. *Bibliográfia*. *Vásárhelyi Kistűkőr*. 1964. 422. p.
- 15 A levelet közöltem: „Emlékezés *Kiss Lajosra*” című cikkemben. (Kéltmagyarország, 1966. febr. 13.)

- 43 *K. Algermissien*: i. m.
- 44 *L. Steiner*: i. m. 47–48. — *Temts of the Apostolic Church*. *The Apostolic Church its Principles and Preaches*. Bradford, 1961. — *T. M. Turnbull*: *What God Hath Wrought*. Bradford, 1959. — *Az Apostoli Egyház Öskeresztény Misszió ébredése* Walesben. Ford.: *Sárkány Mihály*. 1963. febr. (kézirát). — *Szigeti Jenő*: A magyarországi Öskeresztény Felekezet története. Bp. 1969.

45 *M. M. Fraser*: Személyes tapasztalatok a hitélettel és a Szentlélek külföldi hatásával kapcsolatban. *Benon*. D-Afrika. 1952. (Kézirat magyar fordítás.) — A délafrikai Késői Eső közösség elhivatása. (Kézirat fordítás.) — *Hű az Isten*. (A fokföldi Jetniel Hitház életéhez.) *Kézirat fordítás.* — *L. Eisenlöffel*: „A késői eső mozgalom D-Afrikában és a Bibliában. 1960. (Kézirat ford.)

46 *Idézi: L. Eisenlöffel*: Égi tűz a földön. 1963. az uppsalai lelkésztervezéssel jegyzőkönyvnek 239. oldala nyomán.

47 *Life*. 1958. jún. 9. *Idézi: L. Eisenlöffel*.

48 *Stimme zum Kirchlicher Leben* — nyomán *L. Eisenlöffel* idézi.

49 *Tagfelvételi alapok az Egyházak Világtanácsába*. *Bh*. 1961. jún. 1. 4. old. — *Rex Davis*: *Locusts and wild Honey*. *They* charismatic renewal and the ecumenical movement. (The Risk Book Series.)

50 *M. B. Handspicker—Lucas Vischer*: i. m. — *W. J. Hollenweger*: *The Pentacostal Movement and the WCE*. *Ecumenical Review*. XVIII. 3. 310–320. — *Kilian McDonnell*: *The Ideology of pentecostal conversion*. *Journal of Ecumenical Studies*. 1968. 1. 105–126.

51 *Ludwig Eisenlöffel*: *Pfingstbewegung im Gespräch*. *Die Verheissung des Vaters*. 1966. nov. 11. sz. 4–5. „Ökumenikus tanácskozás Gunthenben.” (Kézirat jegyzőkönyv.)

52 Az ökumenikus sajtószolgálat közleménye a találkozóról, amelyet a fenti kéziratos jegyzőkönyv idéz. Ezenkívül a magyar résztvevők (*Palotay Sándor*, *Fábián József*) szóbeli beszámolóira is támaszkodtam.

53 A pünkösdiékek Úppsalában: — *Laczkovszki János*: *Uppsala*, 1968. *Bh*. 1968. aug. 122. old. — „Who's Who Uppsala '68” *WCC*. *Genf*. 1968. (Eszert 7 pünkösdi résztvevője volt a világggyűlésnek.)

54 *Vö. 2. sz. jegyzet.*

55 *Vö. 53.*

56 *Husztai Kálmán*: *Tapasztalatok az EVT uppsalai nagygyűlésén*. *Ref. Egyház* 1968. okt. 204. old.

57 *Pröhle Károly*: *Az LVSZ nagygyűlése*. *Lp*. 1969. 6. 357–360. old. (II. 3. B. téma.)

58 *Vébreös Imre*: *Enthusiasztikus kereszténység*. *Lp*. 1970. júl. 401–413.

59 *W. J. Hollenweger*: *Enthusiastisches Christentum*. Zürich 1969. — *Kardos László*: *Egyház és vallásos élet egy mai faluban*. Bp. 1969. *Kossuth*. Éredek, hogy *Kardos László* kandidátusi vitája során *dr. Gunda Béla*

— a vita egyik opponense — is emeltet kardoskodott. (Alföld, 1961.)

61 *W. J. Hollenweger*: *A pünkösdi mozgalom és a harmadik világ*. *Ecumenical Press Service*, 1969. — *Lelkésztájékoztató*. (Baptista, 1970. ápr. 36–37.)

„MIKOR A KÖVEK IS MEGSZÓLALNAK”

A tanulmány először a *Lelkésztájékoztató* 1979. 6. számában (76–78.) jelent meg. Itt szeretnék köszönetet mondani *Herczeg Máriának* a tanulmányban szereplő adatokért.

„AZ ÜZÖTTEK ARANYSZIVŰ PAPJA”

A tanulmány először a Theológiai Szemle 1966. 5–6. szám 177–178. oldalán jelent meg. „Egy Peterdi Andor versről és Michnay László emlékiről” címen. Felhasználtam még e témához a „Kevesen voltak” (Új Élet, 1966. január 1.), „A történelem útján. Gyakorlati keresztfénység” (Beké-hírnök, 1975. június 1. 87.) című írásaimat is és a Boldog Élet 1966-os év-folyamában írt nekrológot.

- 1 A vers gépíráros másolata a szerző tulajdonában.
- 2 *Várnai Zseni*: Egy asszony a milliók között. Bp. 1963. Szépirodalmi K. 904.
- 3 Uo.: 1024–1025. p.
- 4 Uo.: 1029–1030.
- 5 *Várnai Zseni*: „Varga Eszter föltámadása...”
- 6 *Várnai Zseni*: Egy asszony a milliók között. Bp. 1963. 958.
- 7 Népszabadság, 1965. november 3.
- 8 Életének adatairól: Adatgyűjtés a Szabadegyházak Egyháztörténeti Leközlönyébe. Itt köszönöm meg özv. *Michnay Lászlóné* szíves segítségét.
- 9 Adventhírnök. 1938. október–december 3. p.
- 10 *Szigeti Jenő*: A református egyház kapcsolatai a protestáns kis egyházakkal a két világháború között. TSz. 1980. 2. 87–92.
- 11 *Szigeti Jenő*: Bevezető a Szabadegyházak Tanácsa szervezeti szabályaihoz. (1981.) Kézirat.
- 12 A levél másolata a Michnay család tulajdonában, valamint a szerző birtokában.
- 13 *Mezőfi Vilmos*: A szabad egyházak a zsidókért! *Dr. Kemény Kurlahder Ede*: Szombat. Hitbuzgalmi íróskor. (Bp.) 1946. 5–6. old.
- 14 *Várnai Zseni*: 1965-ös levele.
- 15 *Várnai Zseni*: i. m. 904. p.
- 16 Körlevél a H. N. Adventista Felekezet valamennyi prédikátorának. 1945. október 11.
- 17 Népszava, 1946. augusztus 16. „A Szabadegyházak az államtól különválásza harcolnak a demokráciáért.”
- 18 Körlevél a H. N. Adventista Felekezet minden tagjának 1947. május 3.
- 19 *Michnay László*: Az evangélium és a demokrácia közös céljai. Idők Jelei, 1948. december. 2. old.
- 20 *Michnay László*: A vallásszabadság és a Biblia. Szabad Egyház (1949. 23. oldal)
- 21 „Az aranyiszívű pap halála.” Magyar Élet, 1965. november 20.

AZ EGYHÁZAK ÚJ IRÁNYVÉTELE
A FELSZABADULÁS UTÁN

- A tanulmány a Theológiai Szemle 1973. 11–12. számában megjelent írás kissé átdolgozott formája.
- 1 Az Út, 1948. okt. 10–16. sz.
 - 2 *Bereczky A.*: Székfoglaló beszéd. Bp. 1948.
 - 3 *Ottlyk E.*: Hűség. Bp. 1967. 247.
 - 4 *Ravasz L.*: Szeresd ellenségedet. Prof. Szle. 1914. 7–8.
 - 5 *Szigeti J.*: Egyházaink az 1919/20-as ellenforradalmi fordulatban. ThSz. 1970. 220-kk.

- 6 *Raffay S.*: A Regnum Christianum vitája a Regnum Marianummal. Evangélikusok Lapja. 1920. dec. 2. 2–4.
- 7 Prot. Szle. 1942. XI.
- 8 *Farkas I.* püspök megnyitója. 1940. XI. 28. Id. *Kádár I.*: Egyház az idők viharában. Bp. 1957. 64.
- 9 Ev. Lapja. 1922. máj. 14. 4–5.
- 10 *Ravasz L.*: Koreszme és kijelentés. Bp. 1942.
- 11 *Sztehlo Kornél*: Keresztényen kurzus. Ev. Lapja. 1922. márc. 19.
- 12 Bp. Ev. L. 1920. apr. 4.
- 13 *Kádár I.*: i. m. 79. — Prédikáció: Két ítélet között. Bp. 1948. I. 11.
- 14 *Bereczky*: i. m. I. *Kádár I.* előszava.
- 15 *Raffay S.*: Ötven év távolából. Bp. 1944. EvÉ. 1944. szept. 19. Uo. 1944. jan. 1. 5–6. G. L. A halálraítéltek.
- 16 Harangszó. 1945. febr. 25. — márc. 4. 23.
- 17 *Csiknádta Andor*: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Bp. 1966. 419.
- 18 *Bottján János*: Rombadólt és felépített templomok. Bp. 1950. *Reök Iván*: Ujjáépítés az evangélikus egyházban. ad. A magyar protestantizmus öt éve. Bp. (1950) 71–77.
- 19 *Bereczky A.*: A keskeny út. Bp. 1953. 268.
- 20 Evangélikus Országos Levéltár (EOL) Bányai eker. levéltár 100/1945.
- 21 Uo. 62/1945. Levél *Raffay Sándorhoz*. 1945. márc. 6.
- 22 *Kovács Vince*: Egyház a demokráciában. Bp. 1948. 16. (Részletes statisztikai elemzés.)
- 23 *Kádár I.*: i. m. 140.
- 24 *Mittelungen des Schweiz, Evang. Pressendienstes*. 1950. XI. 1. *Kádár*: 145.
- 25 *Gonda B.*: Interjúk a felszabadulás 25. évfordulójára. TSzle. 1970. 5–6. 174.
- 26 *Péter J.*: Miattam ez a vihar. Élet és Jövő (ÉJ) 1945. 3.
- 27 *Szabó J.*: A szabadultak éneke. Lelkipásztor (Lp.). 1945. dec.
- 28 *Bereczky A.*: Két ítélet között. II. 255.
- 29 *Kálly Z.*: Ötödik út. ad. Új úton. Bp. 1970. 159–166.
- 30 *Kádár I.*: i. m. 143.
- 31 A Magyarországi Evangélikus Egyházegyletem 1947. április 25. napján Budapesten tartott 1944–1946 évre egyesített egyetemes közgyűlése-nek jegyzőkönyve. Bp. 1947. 20.
- 32 EOL. Tiszai ek. Közgy. jkv. 1945. IX. 27.
- 33 *Lázár A.*: Megnyitó beszéd. 1947., id. *Kádár I.* 147.
- 34 *Ravasz L.*: Elnöki megnyitó. 1946. IX. 25.
- 35 ÉJ. 1947. XI. 29.
- 36 Ld. 31. jegyzet.
- 37 *Dezséry L.*: Hazánk felszabadulásának tizedik évfordulója... Bp. 1955. 14.
- 38 1947. IV. 15.
- 39 EOL. Püspöki ért. jkv. 1947. nov. 3. 11. és 17. pont.
- 40 ÉJ. 1947. XI. 8.
- 41 *Raffay S.*: i. m. 3. — *Szigeti J.*: i. m.
- 42 ÉJ. 1946. VIII. 17.
- 43 EOL. Püsp. ért. jkv. 1947. nov. 3. 12.
- 44 *Beresztóczy Miklós*: A katolikus békeemegyelem 20 éve. Bp. 1970. 14.
- 45 *Losonczy G.*: A népi demokrácia harca az egyházi reakció ellen. Bp. 1949. 10–11. old.
- 46 EOL. Püsp. ért. jkv. 1948. II. 3.
- 47 Will eth Communists Destray the Church in Hungary? The Lutheran 1947. júl. — Története: *Dezséry L.* Nyílt levél... 11–13.
- 48 Amerikai Reformátusok Lapja. 1946. X. 15.

- 49 Társ. Szle. 1947. dec.
 50 *Id. Kovách V.*: i. m. 36.
 51 Legjobb összefoglalása: *Kádár Imre*: Egyház az idők viharában. Bp. 1957.
 52 *Kádár I.*: i. m. 173.
 53 *Kádár I.*: i. m. 151.
 54 *ÉJ.* 1946. VIII. 31.
 55 *Kádár I.*: 158—160.
 56 *Kádár I.*: 164.
 57 Szövege *Kovách V.*: i. m. 40—42. — *Kádár I.*: 173—174.
 58 Szabad Nép. 1948. máj. 1.
 59 *ÉJ.* 1948. XI. 25.
 60 Egyházunk 25 éve. Bp. 1970. (kézirat). — *Pálffy Miklós*: Merre tart a Magyarországi Evangélikus Egyház? TSz. 1958. 1. Uő.: A magyar ev. egyház teológiai felismerései. L. 1967. 3. 26. *Káldy Z.*: Egyház és állam Magyarországon. L. 1968. 4. 195—kk.
 61 EOL. Eln. Ért. jkv. 1946. szept. 27.
 62 Lásd 31. jegyzet.
 63 EOL. Püsp. Ért. jkv. 1948. febr. 2.
 64 *Szabó J.*: Püspöki székfoglaló. Balassagyarmat. 1948.
 65 EOL. Püsp. ért. jkv. 1948. ápr. 1.
 66 *Dezséry L.*: Nyílt levél az Evangélikus Egyház ügyeiben. Bp. 1948.
 67 Püspöki székfoglaló beszéd. Új úton. 1970. 10. old.
 68 *Dr. Kiss Ferenc*: A magyar protestantizmus útja a népi demokráciában. ad. A magyar protestantizmus öt éve. Bp. 1950. 116.
 69 *Bereczky A.*: Keskeny út. 315.

A KÖZÖS KERESZTYÉN TRADÍCIÓ SZEKTÁS ELSZÍNEZŐDÉSEI

- A tanulmány 1976. augusztus 25-én a Debreceni Theológiai Akadémián rendezett református teológiai szakkonferencián elhangzott és megvitattott előadás szövege. Megjelent: ThSz. 1978. 5—6. 147—152.
 1 *Pi. A. Jehova Tanú* az arianizmust, az antitrinitárius hagyományokat egyháztörténelmi elődeiknek tekintik. Vö. *Palotay Sándor*, *Szigeti Jenő*: A Jehova Tanú. TSz. 1975. 5—6. 163—kk. A nazarénusoknál is kimutatható ez a törekvés: *H. Rügger*: Die evangelisch Taufgesimten 2. Aufl. 1962.
 2 A „Hit és Egyházszervezet” montreáli konferenciája 1963 júniusában. Vö.: *R. S. Minear*: Leitgedanken für Montreal. Ökumenische Rundschau. 1963. 12. 1. 1—11. — *D. dr. Pákozdy László Márton*: Szentírás — tradíció — tradíciók. TSz. 1963. 3—4. 78—kk. — A zsinat értékelő iródalomból: *D. dr. Bereczky Albert*: „Az Ő Egyháza”, Az „Ecclesiam suam” kezdetű enciklikához. TSz. 1964. 1—2. 325—337. *D. dr. Pákozdy László Márton*: A De Divine Revelatione dogmatikai konstitúcióról. TSz. 1966. 9—10. 257—264. A tradíció bultmanni fogalma tükröződik az RGG³ „Tradition” cikkének különösen a *Dinkler* és *Ebeling* által írt részeiben.
 3 *H. Gass*: Die katholische Lehre von der Heiligen Schrift und von der Tradition. Lüneburg 1954. — *Széll Margit*: Kinyilatkoztatás a megismerés fejlődésében. Teológia 1972. 1. 88—kk.
 4 *D. Dr. Berki Feriz*: (szerk.) Az orthodox keresztényiség. Bp. 1975. 216—219. *Nyikodim*: Hagyomány és aktualitás. TSz. 1973. 1—2.

- 5 Bekenntnisschrift und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche. Zürich, Zollikon 1938. Hrsq. c. W. Niesel. — Újabbban — *Dr. W. Niesel*: Isten igéjének megértéséről. (A Sola Scriptura elv időszerűsége.) TSz. 1976. 5—6. 150—152.
 6 *Dr. Sebestyén Jenő*: Szimbolika. II. 1. Bp. 1944. 23.
 7 *K. Algermissen*: Das Sektenwesen der Gegenwart. Aschaffenburg. 1961.
 8 *Weltler Rezső*: A szekta-kérdésről. Lelkipásztor 1961. 1. 29—36. (D. dr. Kurt Hutten: „Die Glaubenswelt des Sektierers” c. könyve alapján.)
 9 A keresztyén szekták általam ismert legteljesebb enciklopedikus feldolgozása: *J. Gründler*: Lexikon der christlichen Kirchen und Sekten. I. II. Bd. Wien—Freiburg—Basel. 1961. Hender.
 10 *Troeltsch E.*: Die Sociallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen. 1912. — *G. Le Bras*: Christianismus Solaux et Sociologie du Christianisme chez Ernst Troeltsch. Archives de Sociologie der Religions 1961. 11. 3—6. *Mar Weber*: Gesamelte Aufsätze zur Religionssoziologie I. III. Bd. Tübingen 1920—21. (A 2. kötetben „A protestáns szekták és a kapitalizmus szelleme”) A többihez lásd: *Dr. Tomka Miklós*: A polgári vallásszociológia válogatott bibliográfiája. Filozófiai Szemle. 1973. 3—4. 416—442. old. A módszertani kérdésekhez: *Dr. Tomka Miklós*: A vallásosság mérése. Magyar Pszichológiai Szemle. 1973. 1—2. 122—135.
 11 *Weltler Rezső*: A i. m. 30. — *R. Mehl*: Traité de sociologie sociologie du protestantisme. Nechatel. 1955. 199—229.
 12 *Szigeti Jenő*: A vallásszabadság és a szocializmus a szabadegyházak szemszögéből. Lelkésztájékoztató, 1975. 60—64. 1933. 37—49.
 13 A szekták, és az ellenük való védekezés módja. Sárospatak, 1933. *Gyülvész István*: A baptisták.
 14 *Dr. Somogyi Imre*: A szekta-kérdés. Bp. 1933. — Uő. A vallásszabadság és a baptisták rövid történelmi és közjogi megvilágításban. Bp. (1937.) — *Dr. Kiss Ferenc*: A magyar vallásszabadsági törvények jelentősége az egyházi és gyülekezeti keresztényesség. Bp. 1922. — *Nagy József*: A szekta-kérdés. Bp. 1948. (kézirat).
 15 *Szigeti Jenő*: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak. TSz. 1976. 3—4. 71—77. *Csohány János*: A puritán parasztközösségek válsága Magyarországon a kapitalizmus kialakulásának korában. TSz. 1974. 1—2. 36—39.
 16 *Csiksz Sándor*: A szektákról. TSz. 1925. I. 61—77. *Eröss Lajos*: Protestantizmus és a különféle szekták. Hajnal. 1896. 166—189. *Forgács Gyula*: Hogyan bányunk a szektákkal. Az Út. 1917. 129—133. — *Ircze Gábor*: A szekták élete a fővárosban. Kálvinista Szemle. 1921. 34, 35, 43, 50. számok. — A szekták és az ellenük való védekezés módja. Sárospatak. 1933. — *Dr. Makkay Sándor*: A szekták keletkezésének okai. Kolozsvár, 1917. Négy hozzászólás a szekta-kérdéshez. Református Egyház, 1958. 18. 417—423. — *Szabó Lajos*: A szekták híve. Sárospatak. 1938. — *Weltler Rezső*: A szekta-kérdés. Lp. 1961. 29—36. stb.
 17 A szekták és az ellenük való védekezés módja. Sárospatak. 1933. 3. old.
 18 RE. 1958. 18. 417.
 19 I. m. 3. old.
 20 Marxista indítású, de nagyon használható és sok új kérdést felvető ilyen irányú vállalkozás *Dr. Kardos László*: Egyház és vallásos élet egy mai faluban. Bp. 1969. Különösen az Etnográfiai Adattárban 7557/1965. 1—394. 114/1966. 1—21. 112/1967. 1—94. számokon elhelyezett anyaga jelentős.
 21 *Bán-Megyeri Ferenc*: aki magát amatőr szociológusnak mondja, a követhető kéziratokban írta meg elméletét: A krisztusi egység akadémiai. 1966. — Az utolsó idők jelei. 1934.

- 21 Lásd ehhez: *Anton Schuliz*: Személyes útibeszámoló. (Évszám, hely és kiadó nélkül). — A beatjelenséghez: *Bácskai E.—Makara P.—Manchin R.—Váradi L.—Vitézy I.*: A beat. Bp. 1969. Ism.: *Szigeti Jenő*: TSz. 1970. 1—2. 52. o.
- 22 (Szigeti Jenő): Útkeresés a római katolikus egyházban, Békehátrók. 1979. 47. p.
- 23 A református egyházon belül is jelentkező entuzianista jelenségekhez: *Reformátusok Lapja*. 1970. márc. 13. 2. old. „Elkezdjük...” *D. dr. Pákozdy László Márton*: Glosszoália egykor és most. TSz. 1972. 1—2. 10—kk.
- 24 *Palotay Sándor—Szigeti Jenő*: A Jehova Tanúi. TSz. 1975. 5—6. 163—kk. *Dr. Aranyos Zoltán*: A Jehova Tanúinak tevékenysége hazánkban és magatartásuk irányukban. Bp. 1975. (Az 1976. évi nyári lelkesztővéb-kező tanfolyam tanulmányi anyaga.)
- 25 Pl. ez tükröződik az Evangélikus Lelkészi Munkaközösségek 1974. évi jelentéséből. *Vö. D. dr. Ottlyk Ernő*: a Lelkészi Munkaközösségek szol-gálatá 1974-ben. Lelkipásztor 1975. 10. 583.
- 26 *Palotay Sándor—Szigeti Jenő*: A nazárenusok. Bp. 1969. 84—85. *Szi-gei Jenő*: „Ti pedig mindnyájan testvérek vagytok.” Bp. 1978.
- 27 *Szigeti Jenő*: TSz. 1976. 3—4. 71. oldal és az ott megadott irodalom.